

УКРАЇНСЬКИЙ
ІНСТИТУТ
НАЦІОНАЛЬНОЇ
ПАМ'ЯТІ

Ірина Рева

ПО ТОЙ БІК СЕБЕ

соціально-психологічні та культурні наслідки
Голодомору та сталінських репресій

Ірина Рева

ПО ТОЙ БІК СЕБЕ

**соціально-психологічні
та культурні наслідки
Голодомору і сталінських репресій**

К.І.С.
Київ – 2019

УДК 94(477) «1930/1950»
ББК 63.3(4 Укр)62 - 209 Р 32

Рецензенти:

Воропаєва Тетяна Сергіївна,
кандидат психологічних наук, доцент, старший науковий співробітник
Центру українознавства філософського факультету Київського
національного університету імені Тараса Шевченка.

Репан Олег Анатолійович,
кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України
Дніпропетровського національного університету
імені Олеся Гончара.

Рева І.

Р 32 По той бік себе: соціально-психологічні та культурні наслідки Голодомору і сталінських репресій: Науково-популярне видання. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: К.І.С., 2019. – 272 с.

ISBN 978-617-684-242-2

У науково-популярній книзі проаналізовано трансформації (психологічні, соціальні тощо), яких зазнало українське суспільство у сталінську добу, перш за все – у 1930-х роках. Авторка розглянула методи, якими діяла радянська влада, з'ясувала їх вплив на світосприйняття українського суспільства, показала механізми формування радянської ідентичності, запропонувала шляхи подолання психологічних та соціальних проблем на сучасному етапі.

УДК 94(477) «1930/1950»

НЕ ДЛЯ ПРОДАЖУ

ISBN 978-617-684-242-2

© Ірина Рева, текст, 2013–2019

ПЕРЕДМОВА

Для України 1933 рік став часом національної катастрофи, наслідки якої відчуваються і дотепер. Катастрофи, яка поставила націю на межу зникнення. Голодомор – трагедія, що забрала мільйони людських життів. Голодомор це й спеціально спланований комуністичним тоталітарним режимом злочин, щоби знищити українців як національну групу, яка усвідомлювала себе нацією і готова була за сприятливих умов проголосити незалежність. Але Голодомор це ще й соціальна інженерія, метою якої було змінити ментальність та ідентичність десятків мільйонів людей.

За оцінками демографів надсмертність від голоду склала понад 3,9 млн. осіб. Доли мільйонів були скалічені. Пережиті жахіття залишили глибоку рану в кількох поколіннях українців. Але режим не зумів досягнути головного – Україну не було зламано. Серед мільйонів поламаних людських доль, були й мільйони тих, хто не втратив людської гідності і віри. Підсумком незламності Українського народу стало відновлення незалежності України у 1991 році.

Попри це, рани, які завдав Голодомор Українському народу залишаються відчутними і понині. Тому справедливою є оцінка українського суспільства як «постгеноцидного», яку дав Джеймс Мейс у 2003 році. Соціальні, культурні, психологічні трансформації, яких зазнало українське суспільство внаслідок дій тоталітарного комуністичного режиму, досі стоять на перешкоді демократичному поступу України.

Зіткнення молодих дослідників із цими покручами у суспільній свідомості і стало свого часу поштовхом до проведення спеціального дослідження. Ідея книги зародилась у середовищі науковців та активістів Інституту суспільних досліджень (м. Дніпро) близько 2010 року. Ця громадська організація, яка активно займається просвітницькою діяльністю у сфері історії, наштовхнулась тоді на цікавий феномен – активне несприйняття фактів, що не вкладаються в радянський історичний канон. Причому часто ці факти відкидали

люди, які самі постраждали від комуністичного режиму, або їхні прямі нащадки.

Впродовж кількох років Ірина Рева досліджувала цю проблему. Аналізувала методи, якими діяла радянська влада, з'ясовувала їхній вплив на психіку українського суспільства, вивчала механізми формування радянської ідентичності. Результатом її пошуків стала книга, робота над якою була завершена у 2013 році. Восени того ж року побачило світ її перше видання. Проте у буремних подіях Революції Гідності та початку російсько-української війни більшість накладу була знищена. Тож, на жаль, це дослідження залишилось малознаним для українського читача.

Проте воно не втратило актуальності. Події останніх років засвідчують, що українці долають постгеноцидний синдром: Помаранчева революція, Революція Гідності, опір російській агресії показують, що українці позбуваються страху, що насаджувався тоталітарним режимом. Саме тому, осмислення та подолання соціально-психологічних наслідків вчиненого комуністичним режимом геноциду, репресій, набувають особливої ваги.

І ми певні того, що книга, яка пропонується увазі, стане цеглинкою у нашому спільному очищенні від спадщини тоталітарного режиму, а спостереження і пропозиції авторки щодо подолання психологічних та соціальних проблем будуть корисними багатьом.

Володимир Тилищак, к.і.н.

Заступник Голови Українського інституту національної пам'яті

ВСТУПНЕ СЛОВО

Покоління моїх батьків – це саме покоління тих, хто дітьми пережив Голодомор. Але, виростаючи в оточенні таких людей, я не часто чув про ці події, а коли й згадували, то якимось скупом, на рівні окремих фраз. «Ох, коли був голод 1921-го...». Або: «під час голоду 1946-го». Або: «Великий голод...». 1933-й називали Великим голодом.

У часи мого дитинства батьки попереджали нас, щоб у школі не п'ятакали про те, що говориться вдома. Ми й мовчали. Але розмовляли між собою про наших бабусь, які зберігали лантухи насушених на «чорний день» сухарів, хоч хліба було вдосталь.

Пізніше, у 1970–80-ті, мене почала дивувати поведінка людей, про яких я точно знав – їм та їхнім родинам дісталось від комуністів. У когось у роду були померлі від голоду, у когось – розкуркулені та відправлені на заслання, у когось – зниклі в таборах. І коли ці люди починали – абсолютно щиро! – славити владу та партію, тоді моему здивуванню не було меж. У 1990-ті вони пригадували Голод дуже стримано, але при цьому часто починали плакати.

І ось одного дня виникла ідея розібратися в цьому феномені. Наш науковий співробітник Ірина Рева, так само як і я колись, була заскочена щирою любов'ю деяких людей до системи, яка знущалася з них або з їхніх предків. Із цього здивування, з пошуку пояснення, і постала ця книга, яка розкриває цілу низку перетворень, що відбувалися з людьми, які пройшли через Голод, розкуркулення, репресії.

Ця книга розповідає не стільки про минуле, скільки про нас, сучасних. Багатьом нинішнім українцям (які в другому та третьому поколіннях нащадки постраждалих від геноциду) властиве світосприйняття жертви, відчуття безпорадності перед «фатумом», страх перед майбутнім. Як наслідок – більша частина суїцидів, значно вищий рівень алкогольної та наркотичної залежностей спостерігаються саме в східних областях України (великою мірою, у сільській місцевості), де лютував Голодомор та на теренах яких довше

проіснувала радянська влада. Саме на цих територіях люди внутрішньо не готові розлучитися з радянським мисленням.

Як так сталося? Якими були психологічні механізми, що змінювали наших сильних і гордих предків? Про все це пише автор. Але, як на мене, найголовніший висновок книги – наші сучасні проблеми не фатальні. Ми можемо подолати негативний спадок минулого. Психологи кажуть, що проговорення та переосмислення травматичного досвіду є одним із найбільш ефективних методів лікування. Я схильний вірити автору – насправді ми, українці, значно вільніші, талановитіші й активніші, ніж це здається зараз. Нам лише треба дозволити собі бути собою. Тому ця книга, попри важку тему, насправді дуже позитивна – у чому, я впевнений, читач переконається, перегорнувши останній розділ.

Гарного читання!

*Володимир Панченко
Директор Інституту суспільних досліджень, к.і.н.*

ВІД АВТОРА

Шановні читачі!

У ваших руках науково-популярне видання «По той бік себе. Соціально-психологічні та культурні наслідки Голодомору і сталінських репресій», присвячене проблемі трансформації українського суспільства в умовах тоталітарного режиму, передусім у 1930-і роки. Як автор, я хочу запросити вас до роздумів над кількома питаннями.

Які ми є, сьогоднішні українці? Чи є ми (не кожен окремо, а в більшості своїй) щасливими у повсякденному житті? Що заважає нам діяти й отримувати задоволення від своєї діяльності? Які психологічні риси обумовлюють «неуспішну» поведінку частини українців? Як наша поведінка та самопозиціонування пов'язані з життєвим досвідом наших батьків, дідів, прадідів? Як вплинули на життя сучасних поколінь такі історичні події, як розкуркулення, Голодомор, роки Великого терору? Чи можемо ми позбутися негативного спадку?

Часом у цій книзі, роблячи певні спостереження та висновки, я вживатиму займенник «ми». Це не лише стильовий прийом, запозичений із наукових робіт. Ця книга створювалася в межах проекту «Стокгольмський синдром в Україні» науково-дослідної формації «Інститут суспільних досліджень», співробітником якого я є. У роботі над книгою мені допомагали історики, кандидати наук із нашого Інституту, адже сама я за освітою філолог та культуролог. Принагідно я хочу подякувати психологам, психіатрам та психотерапевтам, які допомагали мені своїми спостереженнями, консультаціями, порадами, критикою: Роману Борсуку, Світлані Вербовій, Тетяні Воропаєвій, Вадиму Гончаренку, Людмилі Гридковець, Галині Дичковській, італійцю Стефано Каподаглі, Ларисі Подкоритовій, Івану Ситнику, Алевтині Шевченко. Щира моя вдячність також людям, які допомагали збирати матеріал. Повірте, це було непросто.

Коли я почала шукати дослідження про психологічні наслідки історичної травми в Україні, виявилось, що ця тема – неоране поле.

Можна назвати лише кілька імен дослідників, які цілеспрямовано працювали в цьому напрямку. Найперше це кандидати психологічних наук Л. Найдьонова, Т. Воропаєва, Л. Гридковець, психотерапевт С. Рослюк.

«А чому істориків та філологів потягло в психологію?», – може поцікавитися читач. До такого дослідницького напрямку, як психоісторія, засновником якого є американський історик та психолог Ллойд Демоз (Lloyd deMause), ми звернулися, зіткнувшись із практичною проблемою - труднощами сприйняття українських цінностей (у тому числі конкретних історичних фактів, які не співпадають із радянською версією української історії) у постгеноцидних регіонах України.

У 2003–2013 роках Інститут суспільних досліджень проводив низку акцій, спрямованих на дерадянізацію та популяризацію української історії та сучасної національної культури, зокрема, у місті Дніпро. Ми як самостійно, так і разом з партнерами, запрошували до міста провідних українських істориків (В. Брехуненка, В. В'ятровича, В. Гриневича, Я. Грицака, В. Маслійчука, І. Патриляка, О. Сокирка, Т. Чухліба) із презентаціями їхніх книг та концепцій, влаштовували їм прес-конференції, зустрічі зі студентами та широкою громадськістю.

У Дніпрі та Києві були проведені наукові конференції, присвячені різним аспектам життя Степової України у XVIII столітті та історії українського визвольного руху першої половини ХХ ст. Ми вважаємо, що наукові досягнення повинні бути присутні в інформаційному полі України, інакше вони будуть реальністю лише для десятка професіоналів. Ми, разом із партнерами, провели інформаційно-пропагандистську кампанію «Передатування міста», у ході якої наголошували на тому, що в козацькі часи на території сучасного міста Дніпро знаходилися два міста – Новий Кодак (перша історична згадка датується 1645 роком) та Стара Самарь (археологічні свідчення про безперервну історію поселення сягають початку XVI століття; вали Старосамарської фортеці збереглися до цього часу), а також із десятків запорозьких поселень¹. Тому некоректно вести літочислення Дніпра від 1776 року та вважати, що єдиною засновницею міста, у якому мешкають нащадки запорозьких козаків, була Катерина II. Зібравши

підписи істориків, ми звернулися до місцевої влади з пропозицією вести літочислення міста від 1645 року.

Але здивувала нас не реакція чиновників, які зігнорували звернення кандидатів та докторів наук. Здивувала амбівалентна позиція досить значної частини громадян. Їм байдуже, чи місто заснували їхні предки, відвоювавши цю землю у ворогів, чи цариця, проїжджаючи у своїх справах, зупинилася на один день і тупнула ніжкою: «Повелеваю быть!». Певний час ми вивчали образ Катерини II у сприйнятті мешканців Півдня України на матеріалах інтернет-форумів, де дискутували симпатки й антипатки імператриці. На наш подив, антипатиків виявилось багато й аргументи вони висували оригінальніші, самостійніші. Але чому ж ці люди дозволяють собі діяти та говорити лише у віртуальному просторі? Українцям, які мешкають на постгеноцидних теренах, бракує дієвості, здатності відкрито обстоювати свою позицію, оприявнювати її в дії.

Наші спостереження підтверджувалися досвідом інших організацій (таких як ГО «ГРАД», «Форум порятунку Дніпропетровська», «Інститут україніки»): на громадські ініціативи населення реагує мляво, люди неохоче проявляють ініціативу та беруть на себе відповідальність, навіть якщо внаслідок бездіяльності страждають їхні інтереси (був один цікавий проект оптимізації діяльності ЖКГ силами самих мешканців, із юридичною підтримкою), виявляють нездатність до переосмислення історичних фактів та ролі відомих діячів минулого, агресивно реагують на ідею перейменування вулиць, які уславлюють імена організаторів Голодомору тощо.

Як розповів мені голова ініціативної групи з перейменування вулиці Косіора С. Кірноза, у відповідь на прохання поставити підпис за перейменування активістам часом доводиться стикатися з реакцією: «Мало вони вас стріляли!». Подібні явища спостерігали й представники Благодійного фонду «Героїка», які займаються розшуком та впорядкуванням могил українських діячів. Наприклад, в одному з містечок на Київщині група жіночок запропонувала викопувати з могил як «фашистську нечисть»... останки бійців армії Української народної республіки².

Звичайно, це стосується лише частини українців, і, як правило, що старша людина, то сильніше в неї виражені ознаки «гомо советікуса».

Зрозуміло, така поведінка властива для багатьох посттоталітарних суспільств. Але яких конкретно змін зазнали представники нашого, окремо взятого, народу? Який набір цінностей та страхів несе в собі (та передає своїм нащадкам) людина «made in USSR»? Наскільки далекосяжні наслідки цих змін? Нам це було цікаво з'ясувати, у першу чергу, для себе. А також сформулювати альтернативний набір цінностей і стратегій українського громадянина – яким би ми його хотіли бачити. (Про це мова буде йти в підсумковому розділі книги «Збалансоване українське суспільство».)

Ми нікому не нав'язуємо своїх думок та висновків, але пропонуємо взяти їх до відома. Вміщена в книзі інформація стосовно реакцій людей на насилля має практичне застосування не лише на політичному, але й на міжособистісному, родинному рівнях. Сподіваюся, моя робота допоможе читачу розпізнати побутове насильство у щоденному житті, на роботі та не дозволити маніпулювати собою. Зізнаюся, що, розглядаючи вплив тоталітарної держави на суспільство, я провела ревізію також власних звичок та моделей поведінки, своєї самооцінки, зробила деяку переоцінку цінностей і відчуваю, що життя моє стало повнішим.

Забігаючи наперед, повідомлю, що згідно з психологічними дослідженнями, наслідки геноциду, як правило, тривають три-чотири покоління. Поступово вивітряється страх, депресія, моделі поведінки, установки жертви. З'являється прагнення *бути і творити*. Отже, подолання властивого українцям «синдрому жертви» – це завдання для сучасних українців-батьків, життя яких так чи інакше є зразком для нащадків. Було б добре, якби наші діти сприймали нас як людей дієвих, позитивно налаштованих до свого тіла та духу, здатних ефективно взаємодіяти з іншими людьми та відчувати радість життя. Українці, як і всі люди, народжуються для щастя. Свого особистого. У цьому житті.

А тепер дозвольте розповісти вам історію про кохання. Про дуже дивний, хоча й досить розповсюджений різновид кохання... Ця історія має створити контекст для розуміння трьох наступних розділів книги, дати зв'язок теорії з життям. Це історія про кохання, яке витягло на світ Божий цілу низку «скелетів» нашого посттоталітарного суспільства.

---

1 Історичне обґрунтування можна подивитись у монографії «Коріння міста: козацькі поселення Дніпропетровська XVII – XVIII ст.», авторами якої є дослідник козацтва, кандидат історичних наук О. Репан, історик міста В. Старостін, дослідник козацької архітектури, кандидат архітектури О. Харлан.

2 Подобед П. У Боярці кілька місцевих мешканців вимагають викопати з могил воїнів Армії УНР. URL: <http://geroika.org.ua/u-boyartsi-kilka-mistsevyh-meshkantsiv-vymahayut-vykopaty-z-mohyl-vojiniv-armiji-unr/>.

Типова історія про дивне кохання

...Жила в одному східноукраїнському місті дівчина, назвемо її Олександра. Гарненька, з нормальної родини. Закінчила школу із золотою медаллю. Вступила до університету. Якось уже наприкінці першого курсу на одній з «тусовок» вона зустріла свого колишнього однокласника. Він ніколи не здавався їй вродливим чи особливо привабливим. Вони не були друзями. Але Саші було приємно, що високий мовчазний Андрій (дамо йому таке ім'я) взяв на себе роль її особистої «кам'яної стіни» – завжди був поруч, додому проводжав до самої квартири.

Саша не помічала, що прогулянки з Андрієм щоразу стають довшими. Вони блукали вечірніми вулицями й парками. Вона мовчала. Він говорив – переказував їй улюблені книги, декламував напам'ять вірші та діалоги з КВК. У школі вона й не підозрювала, що цей дуже скромний, невпевнений у собі мовчун може перетворитись на її «Улюблене радіо».

Одного дня Андрій запросив Сашу до себе додому, де на неї чекав великий букет квітів. Свічки. Ліжко з білими простирадлами. З вікна пахло весною... Доносився буркіт далекого грому.

Досить швидко вони опинилися в ліжку. Андрій був ніжний, уважний, хоча й трохи незграбний. Його губи нашіптували ласкаві дурниці.

Того вечора вони були щасливі й п'яні – сексом, весною, одне одним. Так тривало приблизно три дні.

А потім Андрій наче сказився. Після лекцій вони звично зустрілися й пішли до нього. Тільки-но двері квартири зачинилися, Андрій накинувся на Сашу зі страшними звинуваченнями. Що вона, мовляв, шльондра, бо в неї, виявляється, вже був чоловік. Так, справді, був. Дурна історія. Саша й сама не розуміла, чому вона погодилася переспати з першим своїм «шанувальником». Може тому, що не змогла відшити? Як-то кажуть, іноді легше дати, ніж пояснити, чому не даєш.

Андріїв «наїзд» був настільки образливим і несподіваним після обіймів та слів кохання, що дівчина навіть не спробувала прояснити

ситуацію, якось захиститись чи виправдатись. Сльози ринули з її очей, хоч загалом вона не була плаксою. Навпаки, у школі ледь не з першого класу її обирали старостою, а потім і в її групі в університеті. Не раз доводилося Саші захищати прогульників-однокашників та одногрупників перед викладачами. Але відстоювати інтереси інших чомусь здавалося легше, благородніше, ніж свої...

Потім Олександра згадуватиме ту розмову з Андрієм та дивуватиметься, чому вона не зробила те, чого дуже хотілося: розвернутися й піти, і ніколи не повертатися... Чому?

Тим часом Андрій завів звичку щодня влаштовувати для неї нову виставу. Він розповів Саші, як познайомилися його батьки, як покохали одне одного з першого погляду й наступного дня подали заяву до РАГСу. І він, сердешний, теж мріяв зустріти свою єдину, а вона виявилася шльондрою. Іншого разу він змусив її в деталях розповісти, як вона пізнавала свого першого чоловіка, як він поводився, «який у нього». Андрій слухав і потроху різав свою долоню складним ножом. На підлогу крапала справжнісінька кров. Саша не могла збагнути, коли він щирий, а коли грає на нервах.

Вона не знала, як назвати те, що він робить з її емоціями. У її родині всі були дуже стриманими, Саша ніколи не бачила кривавих істерик та й взагалі бурхливих почуттів, крім притлумленого гніву. Поведінка Андрія стала для неї одкровенням. Вона увесь час думала про нього, не вмючи чітко розмежувати вчинки свого хлопця на «правильні» й «неправильні». Адже ховати почуття від близької людини - неправильно? А відвертість – від неї часом боляче буває – це нормально. Так він говорив.

– Ну якщо тобі так важко зі мною, давай розійдемося? – запропонувала якось Саша після чергової сцени й завмерла, очікуючи на відповідь. З одного боку, вона була переконана, що зносити всі ці образи ганебно. Але з іншого – відчуття фантастичної близькості, яке так швидко виникло між ними, не дозволяло розірвати ці узи. Удвох вони пливли в одному човні, який відчалив від берега, від чужого, байдужого світу.

Та, власне, так воно й було. Щоденне з'ясування стосунків не залишало часу ні на друзів, ні на навчання. Саша сама почала прогулювати лекції. Останнє призвело до конфронтації з батьками, які

дорікали доньці, що вона занадто захопилася Андрієм, потрапила під його вплив. Сашу такі розмови дратували. Що з того, що вона стала більше слухати його музику? Ну й що, що вона перед сном читає його книги? Їй це подобається! І взагалі їм, батькам, раніше було байдуже, що вона любить, що читає, чим цікавиться, чого тепер «прокинулися»?

Іноді Саша чітко усвідомлювала, що в її з Андрієм стосунках щось неправильно. Він постійно критикував її всю – манери, стиль одягу, макіяж, розум. Вона чесно намагалася вдягатися інакше, по-іншому тримати себе, але він говорив, що виходить іще гірше. «Моя дівчина не може виглядати як шльондра!». «Моя дівчина не може так розмовляти!». «Моя дівчина не може ходити як опудало!». Коли вона обурювалась, він говорив, що все одно її кохає, таку дурепу недоладну, не може без неї жити. І завжди кохатиме, бо день без неї – для нього мука. Найчастіше примирення закінчувалися сексом. Одного разу в такий момент – це відбувалося у квартирі, де Саша жила з батьками, – повернулися батьки...

Почувши, як відчиняються двері, заскочені коханці розгубилися. Андрій, голий, схопив штани й заховався за штору, пробуючи там одягнутися. Коли розлючений батько Олександрі відсмикнув ту штору, Андрій, побачивши його обличчя, мимовільно видав звичну фразу: «Здрастуйте! А Саша дома?».

Загорнувшись у простирадло, Саша стояла посеред кімнати, не знаючи, сміятися їй чи плакати, чи вистрибнути у вікно. Вона ніколи не чула, щоб її називали такими словами. І хто?! Батьки! Які завжди казали, що «живуть тільки для неї». Це був шок. Тайфун ненависті від людей, яких вона вважала надійними, безмежно люблячими. Виявляється, любов та була зовсім не безумовною. Любили не її – живу, реальну особистість, – а мрію, свої нездійснені плани, а їй лише відводилася скромна роль виконавця тих планів. Саша відчувала себе страшенно самотньою. У той день сім'я перестала бути для неї «домом», а дім – безпечним місцем.

Наступного дня Андрій у черговий раз пішов від неї «назавжди». Але цей раз для Саші був не такий, як попередні. Коли її залишила «остання в світі близька людина», Саша вирішила, що життя не має сенсу. Охоплена відчаєм, вона повернулася до порожньої квартири,

вигребла ліки з домашньої аптечки та проковтнула стільки таблеток, скільки змогла.

Вона написала останнього, обвинувального, листа батькам і стала чекати. Але замість негайної смерті «у страшних муках» прийшли нудота й галюцинації. Коли батько повернувся з роботи та зайшов до неї в кімнату, Саша сиділа на підлозі, перемазана блювотними масами та вела діалог з якоюсь потойбічною істотою... Лікарі зі «швидкої» на місці зробили дівчині промивання шлунка й, підключивши до крапельниці, повезли для подальшого спостереження.

Як особі, що здійснила спробу самогубства, Саші призначили курс психотерапії. Батьки ретельно стежили, щоб їхня донька відвідувала лікаря. Але лікування просувалося мляво. Саша не хотіла ніякого «перевиховання», захищала Андрія та все чекала, доки її залишать у спокої. Якимось психотерапевт розповіла дівчині про події, що трапилися в 1973 році у Стокгольмі. Терористи захопили заручників, погрожували їх знищити, а за кілька днів, коли поліція успішно нейтралізувала злочинців, заручники почали захищати своїх учителів та винаймали їм адвокатів. Отака дивна любов жертви до агресора.

Молода жінка мляво обурилася. Після останніх подій вона взагалі жила ніби за інерцією, нічим глибоко не переймаючись. Так, значить, це в неї синдром? Що за вигадки?! Саша була не в темі й вступити в дискусію зі спеціалістом не наважилася. Вона розуміла, що все це навмисно їй сказали, щоб розсердити її та змусити до «співпраці». Але, повернувшись додому, таки «полізла в інет», розібратися, що воно за синдром «побитої жінки». Просто так, для загального розвитку.

Виявилася неприємна річ. Вчинки Андрія багато в чому нагадували поведінку чоловіків-агресорів, жінки яких страждають на цей самий синдром. Зокрема, удари по самолюбству, які розхитували її (й без того, як виявилось, непевну) впевненість у собі. Критика її друзів (Андрієві ніхто не подобався), яка дозволяла ізолювати її від сторонніх впливів. Постійні «прощання» та «примирення», як з'ясувалося, також відомий психологічний трюк, щоб тримати жертву на короткому повідку...

Уся ця інформація приголомшила й «розворушила»-таки Сашу. Тут справді було, над чим подумати. Але дівчина не вірила, що Андрій

робив це свідомо. Вона таки справді чулася винною перед ним. До того ж ще на початку їхніх стосунків було кілька епізодів, коли вона, вже будучи «дівчиною Андрія», кокетувала при ньому з іншими хлопцями, за інерцією продовжуючи «гру» ще з тих часів, коли вона була «вільною». Це образило Андрія та зіпсувало враження про неї. Хоча, не виключено, що відчуття провини було навіяним, не справжнім. Крім того, їй дуже не сподобався пасаж авторки однієї зі статей: *«Жертва не здогадується, що кінцева мета цих стосунків – знищення її як особистості. Вона не може навіть уявити існування подібної мети».*

Олександра відчула гостре бажання повернути себе, колишню. Вона вбралася в той самий одяг, який любила носити до знайомства з Андрієм, зробила таку ж зачіску та макіяж. Вийшла на вулицю, збираючись навідатись до своєї подруги, і відчула себе манекеном у вітрині магазину. Ні, вдягнувшись по-старому, Саша не стала «собою», як вона сподівалася. Досвід «тих стосунків» змінив її. Вона перестала бути милою та легковажною дівчиною, якою всі її знали, приємною й невибагливою. Можливо, вона ніколи по-справжньому й не була самостійною особистістю, а лише здавалася такою, у першу чергу собі. І тепер на неї очікувало довге й непросте знайомство з собою. А в деяких світоглядних моментах, припускала Саша, себе доведеться конструювати наново.

Олександра не раз пробувала зрозуміти, чому так сталося. Чому вона потрапила в цю халепу з Андрієм? Чому в одну мить зруйнувалися її стосунки з батьками?

З Андрієм усе більш-менш ясно: у шість років залишившись без батька, не маючи ні брата, ні бодай дідуся (один дідусь також помер молодим, а другий залишив бабусю, «спаливши за собою мости»), він слабо уявляв стосунки між чоловіком і жінкою. Батько Андрія «згорів» на роботі, вчасно не звернувшись до лікаря та «запустивши» професійну хворобу. З однолітками дивакуватий Андрій не зійшовся. Тому Олександра стала для нього відразу всім – вікном у світ, першим коханням, тренажером мужності. Безумовно, йому, як і Саші, як і більшості українців, не вистачало впевненості в собі.

Так, можливо, ніякого конфлікту і не було б, якби їй самій не бракувало того, що психологи називають «особистісні кордони» – вміння почути протест свого «Я» та висловити категоричне «Ні!» тому,

хто намагається тиснути на тебе. І не боятися, що цей «хтось» може образитись або щось не те подумати про тебе. Напевно, Саші бракувало адекватної самооцінки, впевненості в собі, кращої здатності до самоконтролю та, як висловлюються психологи, «стійкості особистості», які допомагають відділяти своє «хочу» від «хочу» агресора. Відомо, що дівчата, яких у дитинстві, ігноруючи їхні активні протести, часто брали на руки, виростаючи, стають нерозбірливими в сексі. Бо насилля є для них елементом норми. Маленьку Сашу на руки брали рідко – батькам, як вони казали, бракувало часу. Але нормою в її родині була наступна ситуація: коли Саші щось не подобалося (наприклад, не подобалося, що вдома «не прийнято» було зачиняти двері до кімнат, не подобалося, що мама «наводила порядок» в особистих речах дорослої доньки), вона чомусь не наважувалася висловлювати своє незадоволення.

Зрозуміти гостре й раптове неприйняття її батьками було складніше. Можливо, проблема в тому, що її мама та батько виховані радянською системою як «служителі», у цьому була суспільна місія їх, як і багатьох інших громадян СРСР, які не навчилися жити для себе. Скільки Саша себе пам'ятала, вони завжди жили завтрашнім днем («коли купимо квартиру...», «коли побудуємо дачу...», «коли ти виростеш...»). Ці очікування та нездійснені власні бажання концентрувалися на Саші, яка мала втілити їх у життя. Діти селян хотіли бачити свою доньку відомою шанованою особою, щоб похвалитися перед рідними та знайомими, щоб довести самим собі, що прожили «правильне» життя?

А ще, можливо, проблема ховається у ставленні «правовірних» радянських громадян до сексу, як до заняття не гідного високодуховної особистості? Саші вкарбувалася в пам'ять цитата про секс та комуністичні цінності героїні з роману Дж. Оруела, назва якого «1984» співпала з роком її народження:

– Коли спиш з людиною, витрачаєш енергію; а потім тобі добре й на все наплювати. Їм це – уперек горла. Вони хочуть, щоб енергія в тобі вирувала постійно. Усе це марширування, крики, розмахування прапорами – просто секс протухлий. Якщо ти сам по собі щасливий, навіщо тобі збуджуватися через Старшого Брата, трьохрічні плани, двохвилинки ненависті та іншу паскудну ахінею?

Багато разів перечитуючи ці слова, написані в той час, коли це було реальністю, Саша не могла збагнути, як люди могли жити в *цьому* та ще й потім ностальгувати за *цим*?

Ось така історія.

У наступних трьох розділах книги ми спробуємо відстежити історичне коріння згаданих тут (а також не згаданих) проблем сучасного українського суспільства.

Частина 1. «БІТІЄ ОПРЕДЕЛЯЕТ СОЗНАНИЕ»

*Дивлюсь, цар підходить До найстаршого... та в пику Його як затопить!..
Облизався неборака;
Та меншого в пузо —
Аж загуло!.. А той собі Ще меншого туза Межи плечі; той меншого,
А менший малого,
А той дрібних, а дрібнота Уже за порогом Як кине́ться по улицах,
Та й давай місити Недобитків православних...*

Т. Шевченко, поема «Сон»

«Бітіє определяет сознание», – так в устах Й. Сталіна, який, перейшовши на російську мову, так і не зміг до кінця своїх днів позбутися грузинського акценту, звучала відома теза К. Маркса: «Буття визначає свідомість». Про це згадували сучасники вождя, зокрема, грузинський меншовик Іраклій Церетелі³. У сталінській вимові теза ідеально відповідала державній філософії 1920–1950-х років у СРСР.

Однак насильство є визначальним фактором буття не лише тоталітарної країни, воно потужно впливає на людину в будь-якому суспільстві. Більше, ніж ми звикли усвідомлювати... Коли доведені до «сказу» батьки «дають по одному місцю» своєму неслухняному чаду, вони не замислюються над питанням, наскільки цей епізод вплине на долю дитини. А можливо, й історію всього людства? А тим часом удар від люблячої руки часто приймають не сідниці, а оголена душа, психіка. Гострі травматичні переживання в дитячому віці можуть негативно вплинути на пізнавальну, емоційну та вольову сфери особистості, яка формується. У книзі французького вчителя Олівера Маурела «Spanking – Questions and answers about disciplinary violence», назву якої можна було б перекласти як «Стусани – питання та відповіді щодо дисциплінарного насильства»⁴, висвітлені деструктивні наслідки фізичних покарань дитини.

Автор спирається на дослідження, які описують механізм формування мозку людини, що триває упродовж кількох перших років життя. Якщо в цей період дитина переживає потужний стрес,

наслідком можуть стати незворотні зміни в мозку, які впливають на формування її характеру та особистості. Як ілюстрацію О. Маурел, серед інших, наводить трагічні події в Руанді у квітні – травні 1994 року.

Невеличка африканська країна з мелодійною назвою Руанда прославилася на весь світ тим, що побила рекорд німецьких концтаборів за кількістю жертв за одиницю часу⁵. За сто днів у цій країні представники національності хуту знищили близько 800 000 своїх співгромадян, з яких хуту складала 10%, а більшість жертв за національністю були тутсі. Початок цьому поклав президент Руанди Жувеналь Габ'ярімана, пригрівши у своєму домі шовіністичного історика хуту Фердінанда Нахіману.

Пишучи історію Руанди, Нахімана в усіх негараздах «хліборобів-хуту» звинуватив «кочівників-тутсі», які сотні років тому прийшли на руандійські землі та принесли селянам «рабство». І хоча Руанда з 1960 року була демократичною республікою, яку очолювали майже виключно хуту, президент Габ'ярімана сприяв поширенню шовіністичної ідеології. У 1990 році Ф. Нахімана очолив Управління інформації Руанди. У країні було створено державне радіо, яке пропагувало насильство та расизм⁶.

Заохочувалося формування молодіжних агресивно налаштованих угруповань хуту. Підручники з історії представляли національну меншину тутсі як пригноблювачів хуту, шкільні вчителі примушували учнів-тутсі піднімати руки, щоб показати іншим учням «змію», яка заповзла в суспільство хуту⁷. І невдовзі політика ненависті буйно розквітла червоними трояндами війни...

Одного дня невідома ракета атакувала літак, на борту якого знаходився Ж. Габ'ярімана. Президент загинув, а його оточення почало закликати руандійських хуту до помсти за правителя, який у 1973 році прийшов до влади шляхом військового перевороту, і замість того, щоб піднімати економіку країни, що потерпала від посухи та голоду, спрямовував свою енергію на розпалювання ворожнечі... І хуту піднялися. Сусід-хлібороб пішов з ножем на сусіда, який так само обробляв землю і жив зі своєї праці, але нібито належав до «нації панів». Чоловік-хуту убивав дружину-тутсі, сподіваючись, що

знищивши «тарганів» (так ідеологи стали називати тутсі), очистити свою землю від злиднів та корупції.⁸

---

³ Ранкур-Лаферьер Д. Психика Сталина: психоаналитическое исследование. – М.: ПрогрессАкадемия, 1996. URL: <https://vapp.ru/biblio/rankur-laferer-d-psihsika-stalina-psihoanaliticheskoe-issledovanie/>.

⁴ Maurel O. Why we must stop using corporal punishment // Maurel O. Spanking – Questions and answers about disciplinary violence // URL: <https://www.nospank.net/qadv1-3.htm>.

⁵ Геноцид у Руанді. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%B5%D0%BD%D0%BE%D1%86%D0%B8%D0%B4_%D1%83_%D0%A0%D1%83%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%96.

⁶ Программа просветительской деятельности «Холокост и ООН». URL: <http://www.un.org/ru/holocaustremembrance/paper3.shtml>.

⁷ Social and Political Impact in the 100 Days of Genocide by Ernest Rugwizangoga. URL: <http://www.pbs.org/hopes/rwanda/essays.html>, див. також: Rwanda Transkript. URL: <http://www.pbs.org/hopes/rwanda/transcript.html>.

⁸ Rwandan Genocide. URL: <https://www.history.com/topics/africa/rwandan-genocide>.

1. Кулак як спосіб виховання

Читачеві саме час запитати: де були очі тих хуту, які різали своїх співгромадян, і чому ми зараз про них говоримо? Дослідники називають найрізноманітніші причини геноциду в Руанді: злочинна політика, бідність населення та низький рівень освіти, аморальність істориків, навіть злочини проти хуту з боку заможнішої верстви тутсі. Але тут напрошується й інше цікаве запитання: а чому хуту, які становили 85 % мешканців країни, підкорялися меншості тутсі, які до геноциду склали 14 % населення Руанди²? Звідки в хуту такий нездоланий комплекс жертви? Можливо, його корені слід шукати в національних традиціях, родинному вихованні?

Олівер Маурел знайшов досить переконливе пояснення цього парадоксу. Він розповів про спостереження дослідників, які за кілька років до геноциду вивчали в Руанді місцеві особливості виховання дітей. Руандійські жінки, які носили дітей на собі в спеціальних сумках, привчали новонароджених до чистоти, б'ючи їх кожного разу, коли малі випорожнялись, забруднюючи одяг матері. При таких методах африканські діти у віці кількох тижнів від народження вже вміли «проситися» на горщик, а насправді – кричати від жаху, відчувши бажання звільнитися від продуктів життєдіяльності. Почувши «умовний сигнал», руандійські жінки виймали дітей з сумки і давали їм можливість випорожнитися.

Виховані таким чином діти, як зауважили дослідники, були дуже дисципліновані та слухняні, але також пасивні та губилися кожного разу, коли опинялися за межами звичного способу життя. Ці діти виростили в досить покірних, пасивних та фаталістично налаштованих дорослих. Французька дослідниця Франсуаза Долто (F. Dolto) проаналізувала ці спостереження, відзначивши, що до 19–22 місяців нормальна дитина не здатна стримувати свої фізіологічні потреби. Висновок дослідниці наступний: руандійські діти *«можуть це робити, лише підлаштовуючись під настрій матері, відмовившись від власної природи існування (стокгольмський синдром. – І. Р.)... Таким чином*

дитині порушують її природний ритм розвитку... вона ніколи не буде знати, що вона насправді хоче зробити...

Така дитина завжди потребуватиме зовнішнього закону, зовнішніх наказів і приписів, де б говорилося, що вона повинна робити. Діти, яких виховували в такий спосіб, будуть намагатися триматися групами, у межах яких кожен член групи відіграє роль незначного елемента... Вони будуть хотіти того, чого вимагають приписи та школа, вони не будуть намагатися змінити ці базові настанови, у них немає потреби мати свободу думати та говорити по-своєму... », – вважає Ф. Долто¹⁰.

До речі, цікава ситуація в Руанді й зараз – зупинити геноцид вдалося завдяки наступу Руандійського патріотичного фронту. Він складався переважно з тутсі, які на правах переможців мають значний вплив на уряд у країні¹¹. Новий демократичний уряд у Руанді очолив президент-тутсі Пол Кагаме¹². Випадковість? Чи це результат ідентифікації з агресором-переможцем? Чи продовження історичної традиції, адже нащадки кочівників та хліборобів схильні до різних способів життя, мають відмінні цінності, які були «вбиті» в них та їхніх батьків у ранньому дитинстві? Відповісти на ці питання мають фахівці з історії Африки. А нам треба мати на увазі свій історичний досвід.

Майбутнього радянського тирана Йосипа Сталіна в дитинстві жорстоко бив ногами його часто п'яний батько, чоботар Віссаріон Джугашвілі. На думку дослідників, це й була ключова обставина, яка перетворила маленького Сосо на кровожерливого диктатора, на совісті якого мільйони загублених життів радянських дітей та їх батьків¹³. Американський історик та психолог Ллойд Демоз звернув увагу на поведінку дітей, яких у дитинстві били батьки. Виростаючи, вони також відчувають потребу бути агресивними, бити своїх дітей, що, своєю чергою, впливає на психіку та соціальні потреби останніх¹⁴. Простеживши розвиток стилів виховання, починаючи від часів античності, психоісторик стверджує, що схильність до воєн є наслідком жорстокого або байдужого поводження батьків зі своїми дітьми в даному суспільстві. А постання сучасних демократичних суспільств Л. Демоз вважає наслідком попередньої гуманізації стилів виховання в родинах¹⁵.

Сам ставши батьком, Й. Сталін «виховував» своїх синів кулаками та чоботищами, які не знімав навіть влітку. Про це пишуть у спогадах сучасники диктатора¹⁶, зокрема його донька Світлана Аллілуєва. Насилля відіграло деструктивну роль у подальшій долі всієї родини Сталіна, частина членів якої, звинувачені в «зраді», були розстріляні або пройшли через табори. Старший син генсека, Яків, намагався застрелитись (невдало), потім через наполягання батька розпочав військову кар'єру, потрапив у полон та загинув у німецькому концтаборі. Молодший син Василь став алкоголіком. Дружина Сталіна, розчарована в найкращих почуттях, пішла з життя, застрелившись восени трагічного 1932-го. А донька Світлана написала, що «він був поганим сином, батьком, чоловіком», що з його смертю зникла «плита, яка всіх давила»¹⁷.

---

⁹ Rwanda: A Brief History of the Country. URL: <https://www.un.org/en/preventgenocide/rwanda/historical-background.shtml>.

¹⁰ Maurel O. Why we must.

¹¹ Zorbas E. Reconciliation in Post-Conflict Rwanda. URL: https://brill.com/view/journals/ajls/1/1/article-p29_3.xml?lang=en.

¹² Керн К. Высокая цена дешевых мобильных телефонов. URL: <http://ogrik2.ru/b/kollektiv-avtorov/igra-staraya-kak-imperiya/26527/glava-5-vysokaya-cena-deshevyh-mobilnyh-telefonov-ketlin-kern/20>.

¹³ Ранкур-Лаферьер Д. «Битие определяет сознание» // Ранкур-Лаферьер Д. Психика Сталина... URL: <https://vapp.ru/biblio/rankur-laferer-d-psihika-stalina-psihoanaliticheskoe-issledovanie/>.

¹⁴ Демоз Л. Эволюция детства // Демоз Л. Психоистория. URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/Lloid/index.php.

¹⁵ ДеМос Л. Психоисторические мотивы войны и геноцида. URL: <http://elib.bsu.by/handle/123456789/198>.

¹⁶ Троцкий Л. Иосиф Сталин. Опыт характеристики. URL: <http://lib.ru/TROCKIJ/stalin.txt>.

¹⁷ Аллілуєва С. Двадцять писем к другу. – Днепропетровск: Днепркнига, 1991. – С. 97–150.

2. «Угода» про взаємну довіру

У розділі «Бітіє определяет сознание» ми спробуємо проаналізувати культурні та соціально-психологічні процеси, які відбувалися в українському суспільстві у 1920–1930-х роках. Нашими головними «екскурсоводами» в минуле будуть два мешканці Харкова – письменники В. Сосюра та А. Галан, які, на відміну від багатьох українських літераторів, зуміли вижити в розпал сталінських репресій та залишили про це детальні й відверті спогади. Їхні долі склалися по-різному, і тим цікавіше, бо у спогадах письменників відображені два різних погляди на систему, жертвами якої вони стали. Особливо нам цікава трансформація світогляду В. Сосюри, який у 1930-х був надзвичайно популярним, що свідчить про синтонність переживань поета світосприйняттю «широких народних мас».

Як зауважила дослідниця творчості В. Сосюри літературознавець Ольга Різниченко, він подобався і професору, і двірнику, і «зеку»: «Сосюрі не було рівних за популярністю у 20-ті роки. У будь-якій аудиторії – сільській, студентській, цеховій – його не відпускали. Той же Костюк (Григорій Костюк – український літературознавець, репресований у 1934 році. – *І. Р.*) згадує, що, коли він зекам читав вірші, ті просили його щось почитати з української лірики. «О, панно Інно, панно Інно!...» Тичини зеків не зачіпало. Коли ж читав Сосюру, вони проникалися»¹⁸.

Отже, загадковий Сосюра, вчорашній переконаний петлюрівець, а потім раптом – червоноармієць... Коли в 1921 році демобілізований із Червоної армії Володимир Сосюра опинився в Харкові, він не міг повірити своєму щастю. ЖИВИЙ! Та ще й зарахований до цінної письменницької братії. Вдячно потиснувши більшовицьку руку, «що одним розчерком пера могла послати мене під холодні дула вартових революції», у травні 1920 року новоспечений поет уже був членом партії¹⁹. Сам для себе В. Сосюра пояснював призначення цієї організації просто й наївно: «Я знаю, що лінія партії — лінія трудового народу, і якби партія в своїй боротьбі за комунізм не додержувала на основі марксо-ленінізму лінії народу, вона б не була комуністичною

партією»²⁰. Таке пояснення, по-суті, є раціоналізацією – формою психологічного захисту, який виражається в прагненні жертви дати небезпечному явищу таку інтерпретацію, яка б зменшила суб'єктивне відчуття психічної напруги та не суперечила цінностям особистості²¹.

Не без того, правда, що невидимою підкладкою позірної безтурботності була невмолима безвихідь. Але в той же час Сосюра був щиро вражений, зазирнувши в обличчя ворогу: не такий страшний, виявляється, чорт, як його малювала жвава уява молодих гайдамаків. Ворог виявив милосердя, пробачивши талановитому юнаку з пролетарським походженням непростимий гріх – службу в армії С. Петлюри. Петлюрівців розстрілювали без жалю. Ліквідація професійних військових, які становили загрозу для нової влади, на той час була одним з найголовніших завдань, яке вирішували більшовики.

«Я тримав у руках розстрільну справу на 287 офіцерів, засуджених у Феодосії на засіданні надзвичайної трійки 4 грудня 1920 року. Ухвала формулювалась так: «Зважаючи на доведеність (sic) обвинувачень усіх вищеназваних у кількості двохсот вісімдесяти семи осіб як явних (sic) ворогів трудового народу та контрреволюціонерів – розстріляти, їхнє майно конфіскувати», – розповідає доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України С. Білокінь²².

В. Сосюрі пощастило народитися талановитим поетом у родині пролетарів, не дослужитися високих чинів у війську Петлюри (серед гайдамаків він був лише «бунчужним») та ще й вчасно завести знайомства з комуністами, які в скрутну хвилину змогли дати йому позитивну характеристику. Отже, на роздоріжжі вибору розгубленому та спантеличеному Сосюрі (сільському юнаку з незакінченою шкільною освітою, у далекому столичному місті Харкові!) пропонували новий сенс життя: замість служіння примарній «омріяній Україні», бути українським пролетарським поетом, писати для свого народу... Звичайно, він радо захопився за цю пропозицію.

У 1921 році вийшла друком перша збірка поезій В. Сосюри, а наступного року була видрукувана його поема «Червона зима», яка принесла автору раптовий успіх та була визнана зразком найкращого українського епосу періоду «громадянської війни»! Щоправда, у тих перших книгах Сосюри було багато петлюрівської поезії, нашвидкуруч

перевдягненої в червоноармійські шати. Наприклад, вірш «Комсомолец», де жовто-сині розстрілюють червоноармійця, мав спочатку протилежний сюжет і називався «Гайдамака»²³. Ці вірші таки дійсно були написані для українського народу, хоча й не радянського. Окрилений успіхом та ще не повністю радянізований поет не бачив різниці. Дійшло до того, що Сосюра запропонував до друку в журналі «Життя і Революція» уривок із своєї незавершеної поеми «Мазепа», де українського гетьмана змалював як розумного та відданого сина України.

І в редакції взяли цей твір (з тоді ще не тремтячих рук автора) і надрукували! Але творче горіння Сосюри пригасили колеги-письменники, побачивши в тому творі контрреволюцію. Та поет не усвідомив «помилки», а, навпаки, почав писати іншу «контрреволюційну» поему (будучи щиро переконаним, що вона наскрізь революційна) про Нестора Махна... Сосюра жив ілюзією більшовицької справедливості, як багато хто з тогочасних молодих літераторів, і дозволяв собі небезпечні жарти. Наприклад, отримавши завдання виступити з негативною критикою творчості Маяковського, Сосюра піднявся на сцену й сказав, що ніколи не читав і не чув такої могутньої революційної поезії, і шанобливо потиснув руку опальному класику.

Любив ризикові жарти й талановитий журналіст із Чернігівщини Анатоль Галан, який працював тоді в заснованій «полум'яним комунаром» та водночас переконаним українським патріотом Елланом-Блакитним газеті «Вісті ВУЦВК». *«...Я нічого тоді не боявся, – писав він у спогадах. – Я ліз у кожну щілину з єдиним бажанням: знати. Знати якомога більше... Ми вважали себе за «будівничих кращого життя». Ми були носіями ідеї, в яку тоді вірили. Вірили, що «на оновленій землі не буде пана-супостата, а буде син, і буде мати, і буде правда на землі»²⁴. Іноді журналіст розважався, розгулюючи вулицями Харкова в міліцейській формі, позиченій у знайомого правоохоронця.*

Перше десятиліття в Країні Рад для «класово дружньої» частини населення України ознаменувалося «українізацією» та «новою економічною політикою», яка здавалася суттєвим полегшенням після випробувань революції та давала надію на покращення життя. До речі, українізація була на часі не лише в культурній сфері, але й на

підприємствах, працівниками яких все частіше ставали українські селяни, значна частина яких не володіла російською²⁴. І Сосюра, і Галан, і багато інших свідомих українців на початку 1920-х років почували себе вільними людьми. Із Країною Рад вони уклали щось на зразок угоди про взаємну (принаймні мільйони громадян розраховували на взаємність) довіру, й не брали до уваги певні неспівпадіння між словом Комуністичної партії та радянською дійсністю, доки «чужі» обставини не ставали їх особистими. Як не звертає уваги юна наречена на дошкульні «дивацтва» свого обранця.

---

¹⁸ Терен Т. За кого б голосував Сосюра? URL: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/1124/164/40122/>.

¹⁹ Пацак М. «Чом мене не розстріляли у ЧК тоді?» URL: <http://www.swrailway.gov.ua/rabslovo/?aid=962>.

²⁰ Сосюра В. Третя Рота. URL: <http://www.ukrcenter.com/Література/Володимир-Сосюра/21123/Третя-Рота>.

²¹ Малкина-Пых И. Психология поведения жертвы. Справочник практического психолога. – М.: Эксмо, 2006. – С. 69.

²² Білокінь С. Типи масового терору й Голодомор. URL: https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszagi_nemzetisegek/ukranok/az_artatlan_aldozatok_emlekere/pages/ukran/007_ukran_7.htm.

²³ Терен Т. За кого б голосував Сосюра.

²⁴ Гриневич В. Неприборкане різноголосся: Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр. – Київ – Дніпропетровськ: Ліра, 2012. – С. 422.

3. Дисбаланс влади та «винайдення» провини

Соціальні психологи вважають, що ситуація, при якій одна людина отримує домінуючу владу над іншою, має схильність еволюціонувати в напрямку збільшення дисбалансу влади. Зловживання владою призводить до того, що «жертва починає ставитися до себе все більш негативно, починає відчувати, що вона нездатна сама про себе потурбуватися й стає все більш залежною від насильника. Цей цикл зростаючої залежності та зниження самооцінки повторюється знову і знову, і в результаті утворює потужну (емоційну) прив'язаність до насильника»²⁵.

«Диктатура пролетаріату», хоч і проголошувала соціальну рівність і справедливість, у реальності діяла за тим же принципом. Після встановлення влади більшовиків соціальна драбина перевернулася, опустивши до рівня «класових ворогів» тих, хто сиділи на високих щаблях (дворян, землевласників та фабрикантів), та піднявши активних пролетарів до рівня аристократів. «Нові господарі життя, які в основному були вихідцями з найбідніших родин, не лише охоче експропріювали квартири та матеріальні цінності, але й намагалися засвоїти барські звичаї та правила життя колишньої еліти. Так, діти «старих більшовиків» описували розкішний побут та спосіб життя після революції, які були влаштовані за зразком колишніх дворянських», – пише дослідниця наслідків сталінських репресій К. Солоєд²⁶.

Подібні спостереження, але перебуваючи в «гущі подій», занотував у дослідженні «Голод как фактор. Влияние голода на поведение людей, социальную организацию и общественную жизнь» соціальний психолог, філософ початку ХХ століття Пилип Сорокін, який після більшовицького перевороту сам опинився внизу «соціальної драбини»: «...Безправні стають привілейованими володарями, колишні володарі й аристократи – безправними, робітники – міністрами, міністри – робітниками тощо. Досить швидко вся розсипана храмина перетинок (ієрархічних. – *І. Р.*) воскресає знову, але з іншими мешканцями»²⁷. Таким чином, соціальне становище, тепер

уже т. зв. «пролетарів», знову стало джерелом влади, а ті, хто не відповідав класовим критеріям, стали людьми другого сорту.

Адже починаючи з перших днів, радянська влада взялася за створення бази даних про своїх громадян шляхом різних обліків, анкетування, паспортизації та переписів населення, з'ясовуючи, хто вони за соціальним походженням, чи мають родичів за кордоном, чи сповідують релігію, які мають погляди, як ставляться до радянської влади і т. д. На основі цієї інформації згодом проводилися арешти «класово ворожих елементів»²⁸. «А що робили твої батьки до 1917 року?» – вкрадливим голосом Мефістофеля запитував у молодих літераторів, які приносили йому на рецензію свої твори, мій знайомий дніпропетровський поет Ігор Пуппо, 1931 року народження. І свердловив їх при цьому «лютими» виряченими очима. Це був такий своєрідний жарт, гра в піжмурки з тоталітарним минулим, у якому пройшла велика частина життя письменника. Радянським минулим, якого Ігор Петрович одночасно боявся і любив...

Після Другої світової війни «небезпечним» питанням стало, чи перебувала людина на окупованій території. З приводу такої абсурдної і несправедливої політики партії обурювався український кінорежисер О. Довженко, за що потрапив у немилість влади. Інформацію про свій окупаційний досвід люди зберігали в таємниці роками, бо від цих відомостей залежали їхні безпека і благополуччя. Наприклад, моя двоюрідна бабуся Тетяна Калениківна Петрина на 76 році життя з певною навіть гордістю зізналася мені, що в її домі ніхто не знає про її перебування на окупованій території.

Відомий мовознавець Ю. Шевельов у своїх спогадах зізнається, що, як і більшість радянських громадян, змушений був приховувати «компрометуючий» факт зі своєї біографії: до революції його батько був генералом²⁹. «Компромат» ставав додатковим джерелом влади над людьми «другого сорту» – тими, кому не пощастило народитися в родині священника чи фабриканта, «засвітитись» у неправильній організації чи водити дружбу з «ворогом народу». Поміщиків та дворян радянська влада прагнула знищити як клас, у землевласників відбирали землю та майно, діти дворян, як правило, не могли отримати вищу освіту³⁰. Щоб покращити своє «соціальне обличчя» та шанси вступити до «вишу», наприклад, дівчині з інтелігентської

родини потрібно було спочатку стати «робітницею» – набути стажу на якомусь підприємстві. Священника як «класового ворога» могли силоміць «обстригти» в сільраді та змусити привселюдно зректися сану³¹.

Формальним посвідченням аристократичного становища в Країні Рад став партквиток, він же «хлібна книжка». Будучи членом партії легше було влаштуватися на роботу, дістати квартиру, прикріпитися до їдальні в голодні часи, отримати талони на дефіцитні взуття та одяг або путівку на курорт. У роки Голодомору для партійців діяли закриті розподільники, а «хлібна книжка» ставала запорукою виживання.

---

²⁵ Диксон Д. Травматическая привязанность и Стокгольмский синдром среди избиваемых женщин. URL: <http://dont-be-victim.livejournal.com/14666.html>.

²⁶ Солоед К. Психологические последствия репрессий 1917–1953 годов в судьбах отдельных людей и в обществе. URL: <http://psyjournal.ru/articles/psihologicheskie-posledstviya-repressiy-1917-1953-godov-v-sudbah-otdelnyh-lyudey-i-v>.

²⁷ Сорокин П. Голод как фактор. Влияние голода на поведение людей, социальную организацию и общественную жизнь. Москва: Academia & LVS, 2003. URL: <http://padabum.com/d.php?id=32964>.

²⁸ Білокінь С. Типи масового терору.

²⁹ Шерех Ю. Я – мене – мені... (і довкруги). Спогади. 1. В Україні. – Х.: Фоліо, 2012. – С. 40.

³⁰ Білокінь С. Масовий терор і голодомори як втілення протиевгенічної політики більшовиків / Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків: Міжнар. наук.-теорет. конф., Київ, 28 листопада, 1998 р.: Матеріали / Ред. кол.: С. Кульчицький (відп.ред.) та ін. – Київ – Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2000. – С. 68.

³¹ Галан А. Будні советського журналіста. – С. 44; 76.

4. Тортури та «кава-брейк»

Як уже було згадано, роки НЕПу населення сприймало як період «покращення» після лихоліття революції, хоча насправді це було лише тимчасове затишшя перед черговим витком терору³². Психологи помітили, що найчастіше до травматичної залежності призводять ситуації насильства, коли агресія носить непостійний характер – найбільшу руйнівну силу має систематичне чергування насильства та ненасильства³³. Як правило, стосунки агресора та його жертви переживають три фази: нагнітання напруги, акт насильства та «медовий місяць».

Саме в період «медового місяця», коли жертві здається, що життя налагоджується, що агресор не така вже й погана людина та що з ним можна нормально взаємодіяти, формується психологічна залежність. Жертва, доведена до крайньої межі, раптом зупиняється, отримавши можливість «подихати вільно» та відчутти увагу й людяність з боку свого мучителя, вирішує не розривати стосунків³⁴. Красномовним прикладом тут буде цитата з автобіографічного роману В. Сосюри «Третя Рота»: *«Повний щастя, я глянув на світ так, як я дивився, коли мене, замість розстріляти, червоні брати прийняли в свої лави бійців»*³⁵. Такими словами поет описував ситуацію, коли в нього за згадку про дворянське походження Леніна та Пушкіна спочатку забрали партквиток, а потім все-таки віддали.

Жертва заспокоюється і тоді... насильство повторюється знову. І що довше триває період тісних стосунків жертви та агресора, то сильнішою стає взаємозалежність жертви і агресора. Бо справжньому агресору (найчастіше вони так само чийсь жертви – люди із заниженою самооцінкою та купою психологічних проблем) потрібна жертва, щоб підтверджувати свій «статус» перед самим собою. Але про внутрішні спонуки агресорів ми ще поговоримо окремо, а поки що зупинимося на жертвах неагресивних.

За кілька років, у 1934-му, В. Сосюру знову виключили з партії за поему «Розгром». У романі «Третя Рота» поет говорить про цю поему, яка була конфіскована ГПУ, наступне: *«Поема була скерована проти*

націоналістів, до яких я, вірячи нашим органам безпеки, зараховував і Вишню (письменника-гумориста Остапа Вишню. – І. Р.), що вже був репресований, і Річицького, і Мішу Ялового, бо офіційна партійна думка була така ж. Але про Хвильового і Скрипника я написав з болем, як за людей, що були комуністами і, обдурили себе, стали ворогами народу.

І за те, що я так про них написав (хоч я погодився змінити думку про них, як вимагала рецензія т. Щербини, тоді головного редактора письменницького видавництва), мене вирішили виключити з партії³⁶. Виключили. А заодно виключили зі Спілки письменників. Та призначили технічним секретарем багатотиражки на фабриці «Червона нитка», де Сосюра пропрацював рік. А потім не витримав, поїхав до Києва – проситися. Показав поему Лермонтова «Демон», яку перекладав. Йому милостиво дозволили жити в столиці, склали договір на збірку вибраних поезій, купили новий костюм та виписали хворій дружині поета путівку в Єсентуки... Ту ніч Сосюра провів під відкритим небом на Шевченківському бульварі (бо ніхто з радянських письменників не запросив би в хату поета, що потрапив у партійну немилість) та склав вірша з красномовною назвою: «Сьогодні я такий щасливий!».

Наступного дня Сосюра проходив повз червоні прапори, що звисали майже до землі біля входу в ЦК. Подув вітер і один із прапорів обгорнув його червоним полотнищем. «Серце моє ледве не розірвалося од щастя»³⁷, – згадував свої тодішні відчуття В. Сосюра. Ось такий епізод. Схоже, що коментарі зайві.

---

³² Гойченко Д. Красный апокалипсис: сквозь раскулачивание и Голодомор. Мемуары свидетеля. – К.: А-ба-ба-га-ла-ма-га, 2012. – С. 42.

³³ Колесо влади та контролю. URL: <https://econet.ua/articles/koleso-vlasti-i-kontrolya>.

³⁴ Диксон Д. Травматическая привязанность и Стокгольмский синдром среди избиваемых женщин. URL: <http://dont-be-victim.livejournal.com/14666.html>.

³⁵ Сосюра В. Третя Рота.

³⁶ Там само.

³⁷ Сосюра В. Третя Рота.

5. «Червона рулетка» та навчена безпорадність

А тепер невеличкий ліричний відступ про життя лабораторних собак. Автором теорії «навченої безпорадності» є американський психолог Мартин Селігман, який у Пенсильванському університеті на початку 1960-х років провів низку експериментів на тваринах, досліджуючи «інстинкт втечі». В одному з експериментів собак садили в клітки, до підлоги якої з одного боку підводили електричний струм. Собаки швидко навчилися проводити час на «безпечному» боці своїх в'язниць. Тоді електричний струм почали подавати з другого боку, й собаки перейшли на інший бік. А потім собак розділили. В одній клітці залишили все, як і було. А в іншій підключили електричний струм до всього дна клітки і подавали його нерівномірно, залежно від бажання експериментатора.

Собака з другої клітки спочатку панічно перестрибував з місця на місце, але потім змирився з неминучим (як він, очевидно, це по-собачому сприйняв), ліг на дно клітки та продовжував лежати й терпіти удари електричного струму навіть тоді, коли дверцята клітки відчинили. У той час, як собака з іншої відкритої клітки одразу вистрибнув на волю, подалі від болю та стресу. Дослідники зробили висновок: жива істота, переживши насильство та відчувши, що від її дій нічого не змінюється (так відбувається нівеляція суб'єктності), через певний час втрачає гостроту інстинкту втечі та «добровільно» залишається в неволі. Пізніше дослідники експеримент провели на людях, і отримали схожі результати³⁸.

За чверть століття до початку досліджень пана Селігмана в такій «собачій» ситуації побували радянські громадяни. На той час кордони СРСР вже були непроникними для звичайних людей (впускали не всіх, а випускали переважно лише тих членів партії, чиє перебування за межами країни влада вважала корисним для себе, після ретельної перевірки біографії, іноді в супроводі таємного наглядача), отже, відчуття знаходження в клітці для критично мислячої частини

українського населення було цілком реальним. Та й те, що відбувалося на цій замкненій території теж спочатку виглядало більш-менш зрозумілим, хоча й часом дуже несподіваним.

«Коли почалися арешти українських радянських письменників, то мені страшно стало, що розбивалася моя віра в людей. Я, ми знали дану людину як хорошу, чесну, радянську, – раптом вона – ворог народу...», – згадував В. Сосюра³⁹. І жах ситуації саме в тому, що люди, опинившись у диких обставинах «сталінського терору», відчайдушно намагалися зрозуміти алгоритм, виправдати логіку партійних рішень, побачити неіснуючі гріхи жертв репресій. Навіщо? Для того щоб не збожеволіти від страху самому стати жертвою репресій.

«Перший арешт був арешт Міші Ялового, якого ми всі дуже любили, прекрасного комуніста і людини... – писав В. Сосюра. – Яка це була сонячна людина! Коли він був секретарем редакції журналу «Червоний шлях» і я йому приніс уривок із «Третьої Роти» («З минулого»), він прочитав його (це про кривавий період мого перебування в Петлюри) і сказав мені:

– Не советую тебе печатать!

Я: – Почему?

Він: – Слишком пристальное внимание.

Я сказав: – Друкуй.

Грішним ділом, я, коли його заарештували (а ми ж вірили нашим органам безпеки), подумав, що «пристальное внимание» було скероване на нього... »⁴⁰.

Сьогодні зустріти людину, обговорювати з нею побутові проблеми, творити плани на майбутнє, а завтра дізнатися, що вночі твого співрозмовника забрав «чорний воронок»... І з жахом пригадувати, чи не бовкнув йому, бува, чогось зайвого, з чого «компетентні органи» можуть зробити небажані висновки. «Петля», за виразом А. Галана, яка полювала за головою кожного громадянина⁴¹, примушувала людей шукати порятунку – утвердження на радянському ґрунті, можливості убезпечити себе від страшної «червоної рулетки».

Робив це і Сосюра, як умів, тобто літературно. Критикують за петлюрівські спогади? Поет намагається реабілітуватися, написавши поему про переможця Н. Махна, командира корпусу Червоного козацтва України Віталія Примакова. Сосюра міг пишатися своєю

винахідливістю: Примакову поема сподобалась, і він пообіцяв автору взяти його до себе, як тільки почнеться війна. Але «війна» призначила Примакову особисту аудієнцію. Несподівано «морально чистий», за виразом Сосюри, командир був арештований і розстріляний. У результаті вийшло ще гірше: «підозрілий» – бо колишній же петлюрівець! – Сосюра написав про «ворога народу». Приблизно в той же час на ті ж «граблі» напорівся журналіст А. Галан, пропустивши в друк статтю, де співають про «героя громадянської війни» Примакова, а його, виявляється, вже оголошено антигероєм за «порушення радянської законності». І хто про це знав? Ніхто, крім всевладного ДПУ. Але журналіста хутенько звільнили «за власним бажанням».

Сосюра спробував ще раз реабілітувати свою радянську репутацію і написав поему «ДПУ», де оспівав «чекістів, справжніх чекістів» (тут уже, здається, помилитися неможливо), та поему «Розгром», присвячену викриттю українських націоналістів. Невідомо, чи сподобалася «чекістам» осанна на їхню честь. Обидва твори безслідно зникли в архівах ДПУ, а за останню поему, як ми знаємо, автора виключено з партії як «зоологічного націоналіста»⁴² ...

Вже згадувана дослідниця творчості В. Сосюри Ольга Різниченко вважає, що поет по своїй природі був інфантильним чоловіком і в молодому, і в зрілому віці *«міняв тональність творчості в залежності від того, хто його взяв під крило, пригорнув до себе і з ким він посварився»*⁴³. Про те, що «наштовхуючись на будь-які труднощі, батько, як правило, губився, наче мала дитина», згадує і син поета Володимир. Усі побутові проблеми мати Сосюри-молодшого вирішувала без участі чоловіка⁴⁴.

Із тим, що «зрілий» Сосюра був людиною інфантильною, сперечатися не випадає – це видно з його поведінки, зі спогадів сучасників та з його самохарактеристик. Але от питання: чи таким був В. Сосюра в молодості? Чи запишеться «майже непристосована до життя людина» (для якої природною була б пасивна, миролюбна поведінка) добровольцем на війну? А військова кар'єра В. Сосюри в армії С. Петлюри була не такою вже випадковою, як автор намагався представити у відповідному розділі в «Третій Роті». Як стверджує один з найкращих знавців військової історії Української Народної

Республіки, історик Ярослав Тинченко, боротьбу за українську державність В. Сосюра почав не в Петлюри, а ще раніше⁴⁵.

У період правління гетьмана П. Скоропадського майбутній радянський поет служив у бахмацькій охоронній сотні, яка займалася підтриманням порядку на ввіреній території. Цей військовий досвід зарахувався потім В. Сосюрі в армії УНР, куди він вступив уже не рядовим, а бунчужним. У Петлюри поет служив у третьому гайдамацькому полку отамана Омеляна Волоха, що складався з переконаних націоналістів та противників більшовизму. Полк вважався за особисту гвардію С. Петлюри. 3–6 січня 1919 року «третій гайдамацький» брав участь у ліквідації харківського підпілля. Перед тим, як повести гайдамаків на штурм повсталих заводів, згадував поет, їм видали по казанку спирту. Ліквідація була досить кривавою. Але найбільше тоді більшовиків обурило наруга гайдамаків над революційними стягами: гайдамаки порозрізали трофейні знамена на шмаття і, за давньою козацькою традицією, поробили довгі шлики собі на шапки.

В. Сосюра також належав до дванадцяти довірених осіб, які мали ліквідувати політичного опонента та конкурента С. Петлюри полковника Болбочана. Але через вірних полковнику вояків ліквідація не вдалася. Схоже, що В. Сосюра навіть справляв враження молодого бійця зі здібностями командира, бо навесні 1919 року його відрядили до Житомирської юнацької школи, де навчалися найвідданіші українські вояки, яким довіряли охороняти ставку С. Петлюри. Закінчивши військовий навчальний заклад, В. Сосюра мав повернутися до полку в чині командира сотні... Але не судилося.

Армія УНР під тиском «червоних», «білих» та епідемії тифу доживала останні дні. Сотня, до якої був приписаний В. Сосюра, потрапила в полон до білогвардійців, які записали вихованців Житомирської школи юнкерами до своєї Добровольчої армії. Але за Денікіна В. Сосюра не воював – захворів на тиф. Коли одужав, до Одеси, де він тоді перебував, саме увійшла Червона армія. І хоча поет потім не раз заявляв, що все життя мріяв бути червоноармійцем, вступив він, знову ж таки – бунчужним, до компромісного військового формування, яке виступало під червоними та жовто-блакитними прапорами і складалося з колишніх петлюрівців. Тут поет прослужив

до квітня 1920 року, після чого був «демобілізований» в українську радянську літературу⁴⁶.

Отака сторінка біографії молодого В. Сосюри. Чи схоже, що козак-петлюрівець із оселедцем на голові був по-дитячому несамостійною, «майже не пристосованою до життя» людиною? Чи може «непристосована» особистість у відповідь на застереження редактора-комуніста впевнено й сміливо сказати: «Друкуй» про свої петлюрівські спогади, підкориговані, але в яких збереглося досить-таки багато антирадянського? Чи можна сказати про людину, яка витає в хмарах поетичних мрій і не помічає реальності, що в неї «одухотворене обличчя бандита»? І чи може той, що живе лише мріями, так говорити про своїх незчисленних коханок: *«Вони до мене підходили дико й страшно. Їм, мабуть, набридли оті руді жевжики, що їх оточували, бо вони вміли тільки піднімати хустки та говорити французьким прононсом. І їхні кавалери не пахли кров'ю, як мої губи. Вони казали, що у мене “одухотворенное лице бандита” ...»*⁴⁷. Це все – епізоди з життя молодого Сосюри.

У період українізації в біографії В. Сосюри зустрічаємо кілька відверто «хуліганських» епізодів, у яких виявляється його бажання кинути виклик світу. Нагадати про непролетарське походження Леніна та Лермонтова й подивитися, як на це зреагують апологети робітничого класу. Потиснути руку опальному поету В. Маяковському, хоча В. Сосюра отримав партійне завдання висловитися про російського колегу критично. Надрукувати фрагмент цілком петлюрівської поеми «Мазепа», де гетьман показаний як ідеальний герой, щирий патріот України. Заявити про свої літературні уподобання й у прямому сенсі «набити морду» тому, хто з цими уподобаннями не згоден. І потім ще й милуватися собою: *«Чи воно в мені щось первісне, глибоко приховане, і вибухає, коли я дуже розсердюсь і, особливо, коли я правий? Де тоді беруться й сили. Я наче дивлюсь на себе збоку і сам дивуюсь собі, захоплююсь собою. Так буває під час натхнення, коли після того, як напишеш, сам не віриш, що це ти написав»*⁴⁸.

У наведених епізодах (про які поет, справді, дещо пишаючись своєю розбишацькою молодістю, розповідає в романі «Третя Рота») ми бачимо психологічно ще дорадянського В. Сосюру, хоч він уже й мав у

кишені партійний квиток. Життєлюбного, упертого й допитливого хлопця з широких просторів Донбасу, здатного кулаками постояти за себе. Здатного з далекого села приїхати в столицю й почуватися там, як удома. Різниця в дорадянських та радянських поглядах В.Сосюри стає очевидною, якщо порівняти його творчість «петлюрівського»⁴⁹ та «антипетлюрівського» періодів, звернувши особливу увагу на повний внутрішніх конфліктів, болю та жалю перехідний етап, який засвідчує глибинність перетворень у світогляді поета.

Таблиця. Трансформація світогляду В.Сосюри

«Ранній» Сосюра	Момент зламу	Радянський Сосюра
<p>Петлюрівські вірші Північний ураган з червоною ордою Руйнує рідний край і рве в шматки любов. О, злийся, мій багнет, з вогняною грозою! Хай буйно розцвіте помста за нашу кров! Чого вони прийшли і в спину ніж всадили Свободі золотій, свободі ясних слів. За що ж синам твоїм, о краю мій журливий, Оп'ять страшний тягар. Та де ж той Божий гнів. («На спомин», 1918 р.)⁵⁰</p>	<p>Два Володьки ...Вісім весен і зим, Вісім осен і літ, то тривога, то гніт, люті чорної дим налітали круками на мене, рвали образів листя зелене, потрясали кістки ці безумні круки, і за те, що з собою на герці я виснажував марно всі сили не первий, рвали нерви і жили, і серце...</p>	<p>Антипетлюрівські вірші «І пішов я тоді до Петлюри, бо у мене штанів не було» («І пішов я тоді до Петлюри», 1924 р.) «Нам росіяни помогли прогнать Петлюру з України...» («Відповідь» В. Сосюри на «Лист» Є. Маланюка)⁵¹</p>
<p>Ой встаньте. Вже близько ворожая сила, вона вже підходить до нас. Нехай того зразу захопить могила, хто спить в цей сумливо-злий час. («Чи вже не пора», 1918 р.)⁵²</p>	<p>Скільки раз я хотів за нестриманий гнів, і за дум чорні лебеді й круки, – взявши мавзера темного в руки, (щоб надворі летіли сніжинки, коли небо сліпе і рябе), і поставить себе до стінки.</p>	
<p>Стосунки України та Росії Німій, одуреній, забитій, Невже не встать тобі [Україні. – І. Р.] від ран? Москві та Жечі Посполитій Колись жбурнув тебе Богдан. А потім хтів тобі Мазепа Від серця щирого добра... Його ж ти зрадила і степом</p>	<p>Довго, довго я був із собою в бою. Обсипалось і знов зеленіло в гаю, пролітали хвилини, як роки... Рвали душу мою два Володьки в бою, і обидва, як я, кароокі, і в обох ще</p>	<p>Стосунки України та Росії Життя для нас було як ад. Та мій народ в години бою, Як за Богдана, руський брат Підтримав світлою рукою Й в огні</p>

Пішла рабиною Петра. (Поема «Мазепа»)	незнаний, невиданий хист, рвали душу мою комунар і націоналіст. (Два Володьки», 1930 р.) ⁵³	жовтневих барикад Повів до щастя за собою. І розцвіло життя, як сад. (Поема «Мазепа», пізніші правки)
Ставлення до Мазепи Хай про Мазепу спів мій лине, Хоч він був пан, та серце мав.	До віршів із мотивами самогубства, світоглядного зламу належать також: поема «Залізниця»	Ставлення до Мазепи Да, ви б лизали у Мазепи не тільки п'яти, а й ... (З «Відповіді» В. Сосюри на «Лист»
За суверенність України Боровся він і в цім був прав. (Поема «Мазепа»)	(1923–1924 рр.) ⁵⁴ , поема «Серце» (1930 р.), «Сад» (1928 р.), «З вікна» (1929 р.), «Маки» (1923 р.) ⁵⁵ та інші.	Є. Маланюка, 1927 р.) ⁵⁶

«Петлюрівський кінець» поетової душі став його найбільш вразливим місцем. Доведеного до психічного зриву масовими арештами літераторів (його сусідів по будинку «Слово») та розповідями про голод на селі (що поета, вихідця з села, безумовно, вражало), у 1934 році за підказкою завідувача агітпропу ЦК КП(б)У Івана Кулика В. Сосюру закривають на «Сабуровій дачі» – у психіатричній лікарні з діагнозом «маніакально-депресивний психоз»⁵⁷. Вражений цією обставиною поет втрачає самовладання, пробує влаштувати бійку з санітарами, але його знешкоджують, вколовши дозу заспокійливого. Опинившись у руках здорованів-санітарів, паралізований ліками поет переживає регресію (психологічне повернення в дитинство):

«...Коли лікном Бородін, що душив мене середньовічним прийомом за горло, вів мене з санітарами в буйний дім, я плакав і просився: – Дядя, я більше не буду!..»⁵⁸

Напевне, «закручування гайок» кінця 1920 – початку 1930-х та епізод безсилля на «Сабуровій дачі» стали поворотним етапом у світогляді В. Сосюри. Про його психологічну залежність від агресора свідчить, зокрема, той факт, що втікши з психлікарні, поет не зачався так, щоб не знайшли, не спробував перетнути кордон, а повернувся у свою «клітку» – у зловісний будинок «Слово», у свою квартиру, де, погрожуючи самогубством, вимагав зібрати медкомісію, яка б

засвідчила, що він «при своєму розумі». Хоча перед втечею психіатр недвозначно пояснив В. Сосюрі, що з головою в нього все гаразд, а тримають його, бо мають інструкції від «компетентних органів».

Медкомісію таки скликали, ознак божевілля лікарі не виявили, але діагностували поету нервовий зрив і психічне виснаження. Цього разу його відправили не на «Сабурову дачу», а на Кончалову – в пансіонат для лікування нервових та психічних розладів, подалі від України – у Підмосков'я. Поет мав змогу повернутися до літературної творчості, але жах безсилля, пережитий у 1934-му, змінив його назавжди. Ця зміна виражалася, зокрема, в особливій любові-вдячності, яку частина «помилуваних» жертв відчуває до своїх кривдників⁵⁹.

«...Яка чула і прекрасна більшовицька партія.

Як мати, в особі тт. Піонтек, Кулика, Коряка, Блакитного, вона зрозуміла мою душу поета, майже не пристосовану до життя людину (виділення моє. – І. Р.), і давала мені всілякі поблажки, «панькаючись» зі мною, як казали мої вороги, на протязі довгих років і піднімаючи мене доброю рукою, коли я падав серцем на гостре каміння життя.

Велика партіє. Якби я вірив у бога, я б молився тобі, так я люблю тебе і схиляюся перед тобою як твій смуглявий син, якому ти дозволила і допомогла залишити до сивого волосся дитячу душу (виділення моє. – І. Р.) і юну пісню, що живе тільки тобою, моя партіє, мати моя геніальна!», – писав В. Сосюра в романі «Третя Рота»⁶⁰.

Це вже слова іншого, радянського «Володьки», несаможиттєвого, дріб'язкового, невпевненого в собі й заздрісного, щиро відданого партії й уряду. Людині, яка відчуває себе «краплиною в багрянному океані народної боротьби». Лише раз потім, розбуджений патріотичними почуттями, у розпал війни в Сосюрі знову прокинувся Володька-петлюрівець, який написав високопатріотичну поезію «Любіть Україну», за яку письменник потім довго каявся перед партією.

---

³⁸ Фахретдинова А. Б. Супружеское насилие в отношении женщины с позиции теории выученной беспомощности. URL: http://www.rusnauka.com/18_DNI_2011/Psihologia/12_89016.doc.htm.

³⁹ Сосюра В. Третя Рота.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Галан А. Будні советського журналіста. – С. 194.

⁴² Сосюра В. Третя Рота.

- 43 Терен Т. За кого б голосував Сосюра.
- 44 Сосюра В. Доле моя чорно-біла. Із книги спогадів. URL: https://dt.ua/SOCIETY/dole_moya_chorno-bila_iz_knigi_spagadiv.html.
- 45 Тинченко Я., Ратушний Т. Тризуб і червоний шлик: бойові дороги Володимира Сосюри. URL: <http://a-ingwar.blogspot.com/2012/02/blog-post.html>.
- 46 Тинченко Я., Ратушний Т. Тризуб і червоний шлик...
- 47 Сосюра В. Третя Рота.
- 48 Сосюра В. Третя Рота.
- 49 Паливода І. Знайшли маловідомі вірші Володимира Сосюри. URL: <http://gazeta.ua/post/177690>.
- 50 Сосюра В. Вибрані твори в двох томах. Поетичні твори. Т. 1. – К.: Наукова думка, 2000. URL: http://chtyvo.org.ua/authors/Sosiura/Vybrani_tvory_u_dvokh_tomakh_Tom_I/.
- 51 Сосюра В. Відповідь (Є.Маланюку). URL: <http://ukrevcult.livejournal.com/156023.html>.
- 52 Там само.
- 53 Гришко В. Серце «другого Володьки» і заборонена любов (Володимир Сосюра). URL: <http://www.ukrlit.vn.ua/article/1256.html>.
- 54 Гришко В. Серце «другого Володьки»...
- 55 Сосюра В. Вибрані твори в двох томах.
- 56 Сосюра В. Відповідь (Є. Маланюку)...
- 57 Бондар-Терещенко І. Музей на Сабурці. URL: <http://politikhall.com.ua/issue/20>
- 58 Сосюра В. Третя Рота.
- 59 Детальніше про любов жертви до мучителя читайте в розділі цієї книги «Ідентифікація з агресором».
- 60 Сосюра В. Третя Рота.

6. «Промивання мізків» за методикою Бідермана

У 1950-х роках американський психіатр Альберт Бідерман досліджував вплив на психіку американських військовополонених психологічних тортур, які застосовували китайські комуністи під час війни в Північній Кореї. Психологічно «оброблені» військовополонені відкривали державні таємниці та зізнавалися в усіх гріхах, і навіть у тому, чого вони не робили. Спостереження дослідника щодо механізмів такого психологічного впливу були опубліковані й відомі під назвою «Модель примусу Бідермана»⁶¹.

«Модель» являє собою комплекс «класичних» методів примусу, які сьогодні ефективно використовуються лідерами різноманітних сект для примусово-добровільного «навернення» у свою віру; органами безпеки тоталітарних держав під час допитів «ворожих елементів»; терористами для приборкання заручників; деспотичними начальниками щодо підлеглих; сімейними тиранами для утримання під контролем своїх жертв і т. д. Звичайно, не всі використовують їх свідомо, але наслідки виходять приблизно однакові.

Дослідник виділив п'ять методів примусового переконання, які широко використовуються в системі тюремних тортур: **ізоляція** (наприклад, в одиночній камері), **введення в стан психічного та фізичного виснаження, монополізація сприйняття, відпущення «гріхів», знецінення індивідуальності**. Як не дивно, усі ці суто психологічні (без синців і травм) прийоми здатні були ввести в'язня в глибокий стресовий стан, призводили до дезорієнтації та руйнування особистості і, як наслідок, плідної та творчої (!) співпраці зі слідчими.

Звичайно, у 1930-х співробітники ДПУ не мали в своєму розпорядженні «Моделі Бідермана». Менше з тим, судячи зі спогадів тих, хто зумів вижити в радянських концтаборах, слідчі вправно використовували методи примусу, відомі зі світової тюремної практики. Та досягали не гірших результатів, ніж китайські комуністи за пару десятків років у Північній Кореї. Пробувши сім місяців у

катівнях ДПУ, засуджений до покарання в радянських концтаборах письменник Іван Багряний зумів утекти за кордон, де написав кілька вражаючих автобіографічних творів, відтворивши атмосферу радянських таборів і в'язниць. У драматичній повісті «Морітурі» він описує трагікомічну ситуацію «професора Марксо з Ленінського інституту», який зізнався в повній нісенітниці: що він – двійник Карла Маркса та є німецьким шпигуном.

«– Б-и-л-л-и?!», – співчутливо запитують професора співкамерники.

«– Ні... Але...», – розгублено мовить професор Марксо, бо не знає, як описати те, що з ним зроблено⁶².

Проте комуністична влада вважала, що самої лише «психології» під час допитів недостатньо, і з легкої руки «товариша Сталіна» дозволила використання фізичних тортур (нагадаємо, у в'язницях «відсталі» царської Росії офіційного дозволу катувати арештованих не було). Застосовувалися методи психологічного терору й до цивільного населення, яке жило у своєрідному «континуумі примусу» – загальній атмосфері насилля із застосуванням технологій примусового переконання⁶³. Останній факт, а тим більше його соціальні наслідки, зрозумів лише невеликий прошарок інтелектуальної еліти, яка, закономірно, й була головним об'єктом агресії сталінського режиму.

6.1. Метод примусового переконання № 1. Відокремлюй та володарюй – ізоляція (соціальна, культурна, просторова)

«Під час слідства у справах інакомислячих, як правило, має місце позбавлення волі... Позбавлені можливості спілкуватися з близькими, друзями, вирвані зі звичної обстановки та «життєвого стереотипу», ви стаєте учасником завідомо програної вами сутички з КДБ», – зі знанням справи писали на початку 1970-х політв'язні письменник Володимир Буковський та психіатр Семен Глузман у посібнику з психіатрії для інакомислячих, який поширювався через самвидав⁶⁴.

Опинившись в ізоляції (в одиночній камері, на засланні, серед ворожо налаштованої групи в'язнів), людина почувається невпевнено, бо звикла верифікувати свої вчинки, спираючись на оцінку інших. Звикла у скрутній ситуації отримувати підтримку від близьких. Без

підтримки у стресовій ситуації особистість (за рідкісними винятками) стає беззахисною, бо єдиним мірилом «правильності» / «хибності» для неї стає агресор. Захищати свої інтереси та погляди в такій ситуації значно важче, тому метод ізоляції полюбляють використовувати лідери сучасних релігійних культів: «Ізолювавши від рідних, друзів, усіх попередніх стосунків, спеціалісти з маніпулювання вбивають у свідомість неофітів ідеології, вчення та вимоги групи... Жертва опиняється засипаною цінностями групи, спеціальною інформацією і немає нікого, з ким можна було б поділитися своїми думками та сумнівами стосовно тих цінностей»⁶⁵.

Одним із найбільших відкриттів, які зробили для себе більшовики, монополізувавши владу, була політична вигода від можливості контролювати інформаційний простір. Адже, як образно висловився один із співавторів журналу «Вокруг света» Дмитро Орешкін, аналізуючи тогочасну атмосферу в суспільстві: «в замкненому інформаційному просторі правда віри сильніша за правду життя»⁶⁶. Отже, більшовицька влада використовувала наступні засоби контролю: контроль інформації, контроль спілкування, контроль часу та простору, що змушувало громадян функціонувати у «віртуальному світі» штучної дійсності.

У радянських умовах ізоляційну роль виконувала цензура та використання подвійних стандартів. *«Дуже не подобалися нам деякі виразні симптоми насильства. Наприклад, релігію визнали «справою особистої совісти». Хочеш – вір, не хочеш – не вір. Та коли підклали динаміт під величний собор на Миколаївській площі, і собор обернувся на жалюгідну руїну, в душу заліз гробачок сумніву... – згадує А. Галан.*

– Харківські жінки одверто ридали навкруги кам'яного небіжчика... З одного боку, це була контрреволюція, а з другого... Якщо диктатура пролетаріату, то ось вона, в особах жінок робітників та самих робітників»⁶⁷. Саме по собі руйнування церков, традицій, переписування історії було формою **культурної ізоляції**.

Яскравою й жахливою ілюстрацією соціальної ізоляції, яку практикувала радянська влада, може бути доля сина наркома освіти УРСР М. Скрипника. Після зняття розкритикованого М. Скрипника з посади та його трагічної загибелі доля сина вчорашнього партійного «батька» України та його молодої дружини, яка була на 40 років

молодшою за свого чоловіка, привертали забагато уваги. Невдовзі після смерті наркома, коли жінка з сином переходили дорогу, на них наїхало авто. Жінка загинула на місці, а дивом уцілілого хлопчика забрали в дитячий будинок, щоб відоме прізвище (прізвища в таких закладах часто змінювали) не муляло очі⁶⁸. Такою була доля більшості дітей «ворогів народу». Вийшовши з цих закладів, діти часто й не знали, хто були їхні батьки (контроль спілкування) або не розуміли їхніх поглядів.

«Конфлікт між відданістю родині та вимогами ворожого соціуму виникав кожного разу, коли дитяче бажання бути прийнятим групою, бути, як усі, використовувалося дорослими з ідеологічною метою, для промивання мізків. Так, дітей часто примушували відмовлятися від батьків як від ворогів народу, пропонуючи змінити прізвище, погрожуючи, що не приймуть у піонери, у комсомол», – пише дослідниця К. Солоєд⁶⁹. Детальніше про промивання мізків у дитячих будинках ми поговоримо в розділі «Ідентифікація з агресором».

У сина головнокомандувача УПА Василя Кука, тепер уже пенсіонера, кандидата фізико-математичних наук Юрія Кука на стіні висять портрети батька й Т. Шевченка. Нелегко йому вдалося возз'єднатися з батьками після 12 років розлуки. Коли Юрію було 2 роки, його забрали до дитбудинку. Дали прізвище «Чеботарьов», яке хлопцю дуже не подобалось. Коли підріс і почав цікавитися, де його батьки, сказали, що батьки невідомі. Загалом про дитячий будинок у Юрія залишилися гарні спогади – відпочивали на морі, співали радянських пісень. Підростаючи, хлопець проникався вдячністю до «Великої Батьківщини». І от, коли Юрію вже було 14 років, його повідомили, що знайшлися батьки й тепер він буде жити в столиці. Хлопець зрадів, подумав, що в Москві..., а виявилось – в Києві.

Батьки говорили тільки українською, Юрія в дитбудинку рідної мови, звичайно ж, ніхто не вчив. Це було стресом, довелося звикати. Коли запитав у батьків, чому їх не було всі ті роки, відповіли, що загубили його на вокзалі. Така відповідь залишила відчуття образи на недбалих батьків. (Насправді Василь та Уляна Кук, щоб знову не заgrimіти у в'язницю, могли розповідати сину лише версію, вигадану КДБ). Про те, ким були його батьки насправді, Юрій дізнався в 1970-х, коли в нього виникли проблеми із захистом дисертації. Тоді син

побачив батьків іншими очима. **З новою інформацією прийшли й інші почуття: тривога за батька, якого КДБ змушувало до співпраці, а він не згоджувався. Батька могли розстріляти...** Про все це пан Юрій розповів мені в 2012 році у приватній розмові. У його спогадах відчувається любов до батьків. Його українській мові могли б позаздрити викладачі університетів. Але така доля для дітей «ворогів народу» – щасливий виняток.

У 20–30-х роках члени комуністичної партії проходили своєрідний обряд – «партійну чистку», яка мала також культурно-ізоляційне значення. Процедура являла собою «сповідь» в присутності свідків, у ході якої спеціальна комісія мала скласти список антирадянських гріхів члена партії та «діагностувати» щирість покаяння. Визначити, чи справді дана особа є більшовиком по духу чи тільки мімікрує. *«Люди публічно вивертали свої потрохи, відмовлялися від батьків-непролетарів, заявляли себе безбожниками, «викривали» інших»,* – згадував А. Галан⁷⁰. Горе було тому, хто «мав нещастя» народитися від куркуля чи священника або служити в небільшовицьких військах. Таких вичищали «з тріском» або примушували каятися до самозабуття в прямому значенні цього слова. Мета покаяння – знищити в собі «ворожий елемент».

Ізоляційні процеси знайшли втілення також у навіюванні громадянам відчуття «обложеності» Радянського Союзу ворогами – капіталістичними країнами (як висловився К. Ворошилов: «Або ми їх, або вони нас»)⁷¹, в обмеженні переміщень через ускладнення процедури перетину державних кордонів.

Одним із важливих наслідків тиску тоталітарної машини була **вимушена самоізоляція** радянських громадян. *«Я тримався дуже обережно, – писав у спогадах А. Галан у розділі з промовистою назвою «Розколина у власному світогляді». – Мав невеличке коло друзів, однак, і з ними уникав слизьких тем. Десь у веселій компанії, під чаркою, розповість хтось політичний анекдот і вже того розповідача запрошують на розмову до відомої інституції.*

...Це найтяжче почуття, коли гасне віра в майбутнє, і ти починаєш ненавидіти теперішнє глухою, захованою в собі ненавистю»⁷².

Вимушене мовчання як наслідок самоцензури було одним з потужних психологічних чинників, здатних призвести до деформації

свідомості. Відповідно до теорії сновидінь, неприємні, небезпечні, травматичні для індивіда переживання витісняються у підсвідомість, яка служить «шухлядою» для їх зберігання. Під час сну ці переживання вивільняються і певною мірою обробляються з метою зменшення психологічної напруги людини. Таким чином, із розказаних сновидінь ми можемо дізнатися про те невисловлене, що турбувало людей насправді.

На це, зокрема, звертає увагу психіатр Б. Беттельгейм, переповідаючи сновидіння одного німецького фабриканта. Той чоловік категорично не приймав нацистської ідеології, і проблема морального вибору знайшла відтворення у сновидінні: ніби на його підприємство завітав нацистський ідеолог Й. Геббельс, а він як господар мусить його зустрічати й докладає титанічних зусиль, щоб підняти руку в нацистському вітанні²³. Наступний приклад із шухлядки української історії.

У спогадах «За східнім обрієм» відомий радянський політв'язень Данило Шумук розповідає трагікомічну історію свого співкамерника, якого посадили за «політичний» сон. Ось ця історія з перших вуст: *«...моя жінка встала вранці і розповіла свій сон, що нібито на нашому комині стояв якийсь великий півень і кричав, що Гітлер щезне разом зі своєю властю і Сталін щезне, а після тієї об'яви голосно кукурікав і знову об'явив це саме. Оце й уся політика. А я, старий дурень, пішов і в сусідів оповів той, лихо його мамі, сон, і оце за той сон посадили мене і мою жінку»²⁴.*

Напевно, сновидіння про півня-антирадянщика належить до часу підписання пакту Молотова – Ріббентропа. Несподівана звістка про «дружбу між СРСР і Німеччиною» внесла хаос у свідомість людей, адже до підписання пакту радянська пропаганда готувала суспільство до війни з Німеччиною. «Як заклятий ворог може стати найщирішим другом?» – питання про зміну політичного курсу країни дуже схвилювало населення СРСР²⁵. Ця проблема потребувала колективного обговорення та осмислення в той час, коли можливостей для публічних дискусій не було, й дала знати про себе в сновидінні селянки. Голосом півня бажала «щезнути» обом тоталітарним лідерам і не морочити чесним людям голови підсвідомість самої сновидиці.

Роблячи підсумок, можна сказати, що у процесі формування «радянської людини» власне «Я» особистості зазнавало деструктивної трансформації. Соціальна, фізична та культурна ізоляція, знищення колективної (родинної та національної) пам'яті, вимушена самоізоляція призводили до відчуження особистості від автентичних спільнот. До деформації суспільної свідомості та національної самосвідомості. До втрати інтегруючих сегментів історичної пам'яті українського суспільства. Таким чином відбувалося ослаблення особистості, розбалансування суспільних зв'язків, що полегшувало завдання більшовиків, яке полягало в зміні колективного самосприйняття населення та формуванні нової радянської ідентичності. Здійсненню цієї мети слугували також усі наступні методи примусового переконання, про які розповідаємо нижче.

6.2. Метод примусового переконання № 2. Уведення в стан психічного та фізичного виснаження

Фізична втома, голод, страх – ці відчуття виснажували дух і тіло українців, призводячи до звуження свідомості, до «зацикленості» на незадоволених потребах.

Фізична втома. «Стахановщина», «виробничі змагання», «виконання планів», «підтягування» відсталих ланок виробництва, яскраво та пафосно зображені в радянських фільмах 1930-х, мали й психологічні наслідки: важка, наднормова праця поглинала весь час людини, навіть призначений для сну, відпочинку та духовного розвитку. У стані фізичного та психічного виснаження людина не здатна до боротьби та критичного осмислення дійсності, вона легко піддається навіюванню. Цей прийом «промивання мізків» є поширеним у сучасних релігійних культурах. Щоб тримати в покорі своїх adeptів лідери секти організують їм такий режим дня, що «віруючий ні на хвилину не залишається сам на сам зі своїми думками»²⁶.

Як це виглядало на практиці, можна прочитати у спогадах останнього лоцмана Дніпрових порогів Г. Омельченка. *«Коли у 1929 році у нас відібрали землю, оброблену та засіяну, не давши ніякого матеріального відшкодування, я вимушений був їти працювати в*

колгосп. Працював на всіх роботах, бо все вмів робити. Як і раніше, селяни трудилися в колгоспі від сходу і до заходу сонця.

Одного разу, коли ми, гурт юнаків, ішли з поля додому, нас зустрів голова колгоспу Андрій Бойко.

– Ось що, хлопці, треба допомогти розвантажити підводи з зерном. З току возять пшеницю, а розвантажувати нікому.

– Так ми ж уже відпрацювали цілий день. Скільки ж можна!

– Нічого, завтра відпочинете. Не можна залишати зерно в полі. Попрацюйте одну ніч... Вважайте, що ви мобілізовані на ніч...

Я в той час не був ще комсомольцем, але збирався вступити, тож відмовитись не міг», – розповідав Григорій Микитович²⁷. Ситуація повторилася чотири доби підряд, чотири ночі могутній здоров'ям нащадок лоцманів не спав, «поки не видохся».

Про аналогічний досвід соціалістичного будівництва розповідає А. Галан, якого в супроводі таємного наглядача відправили у відрядження до прикордонного містечка Оленівськ друкованим словом організувати «прорив» у справі лісозаготівлі²⁸.

Голод. Іншим, ще більш впливовим засобом «промивання мізків» сталінського часу був голод. Згадаймо «ієрархію потреб» американського психолога Абрагама Маслоу: базовими потребами в житті людини є фізіологічні, як-от їжа, вода, сон, безпека... Але якщо цей фундамент ненадійний, руйнується вся надбудова: не потрібен ні старовинний батьківський дім, ні цікава робота, ані дружба та кохання, не говорячи вже про потребу визнання та самореалізації.

Із моменту встановлення радянської влади в Україні у 1920 році та до кінця 1940-х відчуття голоду було суттєвою складовою життя українців. Внаслідок політики «воєнного комунізму» та несприятливих погодних обставин голод був у 1921–1922 роках, він повторився в 1924–1925 роках, відомо про недорід у 1928–1929 роках²⁹. Найстрашнішою сторінкою в історії України був штучно організований владою Голодомор 1932–1933 років. Також наші старенькі бабусі та дідусі ще пам'ятають жорстокий післявоєнний голод у 1946–1947 роках. Постійне недоїдання створювало додаткові навантаження на психіку людей. Про психологічні наслідки Голодомору для українського селянства та віддалені наслідки для

сучасного суспільства ми ще поговоримо в розділі «Соціально-психологічні наслідки колективізації та Голодомору».

Поки що зупинимося на переживанні голоду та сприйнятті подій Голодомору міськими мешканцями, досить таки привілейованою верствою тогочасного суспільства – радянськими письменниками. Про те, що цей голод не випадковий, про те, що він має організаторів і мету, ніхто тоді не знав і не уявляв такої можливості. Тут доречно навести цитату, висловлену однією з дослідниць стосунків агресора та жертви в сфері гендерних відносин: «агресор встановлює «правила», які відчайдушно й безрезультатно намагається засвоїти жертва – відчайдушно та повністю безрезультатно, бо жертві не відома кінцева мета «стосунків», а саме: її власна анігіляція. Жертва навіть **не може уявити собі існування подібної мети...**»⁸⁰. Насправді тут маємо точну метафору до характеристики психологічного стану українських культурних діячів середини 1920-х років, які приймали комуністичні ідеали або обирали шлях лояльності до влади: вони справді не могли уявити своє майбутнє за кілька років!

А коли для окремих інтелектуалів знання прийшло в усій повноті та конкретності фактів, пролунали два постріли-попередження – самогубства духовного лідера молодих українських літераторів М. Хвильового та комісара народної освіти М. Скрипника, двох щирих комуністів і так само щирих патріотів України. Усю жахливу дійсність та штучне походження страхітливого голоду 1932–1933 років усвідомлювали одиниці, наближені до партійних джерел. Микола Хвильовий розвіяв для себе породжені інформаційним вакуумом сумніви, здійснивши подорож охопленою голодом Харківщиною⁸¹. Решта ж міського населення (зокрема, письменники, які не мали регулярного спілкування з родичами-селянами) сприймали продуктову кризу як продовження попереднього досвіду:

«По вулицях ходили так же, як за безробіття в часи непу, тільки без пилок і сокир, селяни в свитках, голодні мої брати, вони од голоду вже не могли ходити, і їх звозили у призначені місця.

Іноді вони ходили по квартирах нашого будинку «Слово» (будинок радянських письменників. – І. Р.), але на високі поверхи вони вже не могли підніматись. Я жив на другому поверсі, і коли вони заходили до мене, то я міг ділитися з ними тільки хлібом, бо нічого іншого в нас не

було. Ми й самі їли тільки один раз на день і робили все можливе, щоб син їв тричі на день»⁸².

Ситуація була тяжкою, хоча радянські літератори мали привілей – спеціальну їдальню. «Влада наче особливо дбала про цей важливий «контингент» (письменників. – І. Р.), проте і він сох від недоїдання... – згадує А.Галан. – Єдиним рятунком була 800-грамова пайка хліба, з якою ми робили комерційні операції: половину лишали собі, а другу половину міняли на олію, квасолію чи цибулю. (Про сало й масло не могло бути й мови).

Їдальня будинку літератури лише обманювала шлунок, харчуючи людей за формулою: «Аш два о плюс пшоно, мінус жири, як хочеш так і живи»⁸³. Особливо приємний спогад залишила по собі видача письменникам двох пудів (33 кг) картоплі кожному: «Це була величезна подія і справжня радість». А. Галан, який у цей час впав у немилість (його книжку зняли з друку), згадував, що за півроку втратив 12 кг ваги. Можемо собі уявити, на якому місці в ієрархії цінностей в ситуації виживання стояла потреба критичного осмислення дійсності. Це стосується цивільного населення. Якщо говорити про політичних в'язнів, то голод, нестача сну та непосильна праця руйнували їхню психіку та свідомість з іще більшою силою.

Прикладом може бути один з останніх епізодів у біографії письменника та мовознавця Михайла Драй-Хмара, члена українського літературного угруповання «неокласиків». Класичні твори, зокрема поетів античності, проголосили своїм орієнтиром високоосвічені члени цього гуртка (майже всі в 1930-х загинули в радянських таборах). М. Драй-Хмара спочатку працював професором в університеті у Кам'янці-Подільському, потім викладав у Київському медичному інституті, був науковим співробітником Всеукраїнської академії наук, досліджував історію мови. Перекладав з російської (Пушкіна, Лермонтова, Фета), білоруської, польської, чеської, німецької, французької, фінської, італійської...

Його арештували як члена «націоналістичної» групи, жодних обвинувачувальних протоколів Драй-Хмара не підписав, але його все одно засудили до 5 років таборів і відправили на Колиму. «Гостре недоїдання і одночасно пекельно важка фізична праця – це, мабуть, було гіршим за смерть, – згадувала донька письменника Оксана. –

Останні батькові листи були кошмарні. Від виснаження він падав на роботі, і тоді його опухлі від голоду ноги підвішували, а потім змушували далі працювати»⁸⁴. Жах і водночас естетичне захоплення викликає детальний опис делікатесів, про які, втрачаючи відчуття реальності, виснажений голодом письменник марив у листі до своїх рідних. «Голод навів йому галюцинації, що їх він віддав у листі з переліком наїдків і напیتків... це один з найгеніальніших у світовій історії опис страв, в якому він перевершив великого у цих описах майстра – Гоголя», – писав у спогадах поет-емігрант Юрій Клен⁸⁵. Нас цей епізод із біографії М. Драй-Хмари цікавить як яскрава ілюстрація психологічних змін людини в умовах голоду.

Страх... «Одним із найтяжчих наслідків сталінського терору була заляканість людей», – пише кандидат історичних наук Микола Шитюк⁸⁶. Ілюстрацією до цієї тези є життєві колізії відомого радянського поета-інтелектуала, редактора Української радянської енциклопедії, академіка Миколи Бажана. Син петлюрівського офіцера та шляхтянки⁸⁷, у 1921 році він з Умані рветься до світла знань у Київ – навчатися в Кооперативному інституті. Досить швидко Микола робить літературну кар'єру, але до партії вступати не поспішає, знаючи, що ця процедура передбачає ретельну перевірку родового дерева на предмет «ворогів». Як свідчить донесення агента ДПУ, восени 1929-го на квартирі Миколи Бажана збиралися письменники Є. Плужник, Д. Фальківський, В. Підмогильний, які збирали кошти на підтримку арештованих українців та їхніх родин, готували продуктові передачі до в'язниці⁸⁸. А в 1937-му вже ні Фальківського, ні Плужника, ні Підмогильного не було серед живих.

Заарештовані понад десяток сусідів М. Бажана по Роліту (будинок у Києві, де мешкали літератори). Самого письменника безупинно «викривають» партійні критики на сторінках журналів та газет. У 1938 році на нього та кінорежисера Олександра Довженка організовано замах (невдало). Письменник не знає, що НКВС вже підготувала теку «Справа Миколи Бажана – Українська військова організація». Донька поета Майя згадувала, що в цей період батько був вкрай знервований, підхоплювався кожного разу, коли вночі до квартири (вона була на першому поверсі) наближалися важкі чоботи оперуповноважених із черговим ордером на арешт. Очікуючи, що ось-ось мають прийти по

нього, М. Бажан понад рік щоночі вкладався спати в штанях – не хотів у спідній білизні виглядати нещасним перед ексекуторами, доки буде навпомацки шукати окуляри (письменник із дитинства мав поганий зір).

Напевно, Й. Сталіну доповідали, якого жаху натерпівся автор відомого вірша «Людина стоїть в зореноснім Кремлі» й «вождь» вирішив, що тепер М. Бажан – у нього «в кишені». Прагнучи закріпити результат, генсек виявив милосердя – несподівано нагородив письменника орденом Леніна. *«Я зустрів його того дня на нашому подвір'ї, – згадував письменник С.Голованівський, – він був блідий і розгублений, наче в чомусь завинив. Не дивно – адже після всього, що він читав про себе в пресі, можна було чекати лише найгіршого»⁸⁹*. Тепер М. Бажану можна було доручити підготовку виставки до роковин Т. Шевченка. Призначити його на посаду заступника голови Ради Міністрів УРСР. І навіть помилуватися, як він, ховаючи очі, засідатиме в президії під час письменницького пленуму, де будуть «рвати на шматки» його найкращого друга, письменника Юрія Яновського – страх знову опинитися в ролі жертви виявився сильнішим за дружбу.

6.3. Метод примусового переконання № 3. «Марші на яйцях» – монополізація сприйняття

У даному випадку під словосполученням «монополізація сприйняття» слід розуміти зосередження уваги жертви на агресорі (слідчий, влада) та його вимогах. Концентрація уваги на агресорі досягалася відчуттям **страху**.

У релігійних культурах монополізація сприйняття найчастіше відбувається за рахунок запровадження величезної кількості норм і правил (розлогі списки дозволених та недозволених вчинків та обов'язкових для виконання обрядів, суворі приписи стосовно одягу, харчування, використання грошей, спілкування зі «своїми» та «чужими» тощо), яких повинні дотримуватись віруючі, щоб уникнути «гріха» та не наразитися на «кару Божу». Контроль виконання правил здійснюють «довірені особи» божества – лідери культу та їхні помічники. Зосереджена на виконанні правил жертва не здатна адекватно сприймати дійсність, уся її увага цілком поглинена єдиним

бажанням – «не помилитися» («відчуття ходіння по яйцях» – так характеризує цей стан А. Бідерман, маючи на увазі крихкість ячної шкаралупи²⁰).

Відчуття «недремного ока», яке відстежує «правильність» поведінки кожного громадянина, стало повсякденною реалією радянського життя. Особливо людей публічних, таких як журналісти та письменники, яких було простіше «впіймати на слові». Торкнувшись у критичній статті одного «соціального боляка», як висловився тоді ще сміливий і життєрадісний А. Галан, автор несподівано отримав «по руках».

«Я взяв газету «Комсомолец України» й одразу вчадів. Згадується моє ім'я в зв'язку з одною річчю в журналі «Всесвіт»... Але як згадується! «Контрреволюціонер», «погромщик», «розпалювач національної ворожнечі» і таке інше»²¹. Автору пощастило, що на той час репресивна машина лише набирала обертів, і «розбір польотів» обмежився тим, що в пресі з'явилося вісім публікацій – одні з обвинуваченнями, другі з доведенням безпідставності обвинувачень. Останнє слово сказав орган ЦК «Комуніст», де вийшла стаття з підсумками дискусії та визнанням, що обвинувачення журналіста таки безпідставні. Того разу А. Галан відбувся переляком (перший досвід страху перед тоталітарною машиною) та здобув «популярності».

Мешканці Країни Рад із тривогою стежили за змінами політичного вектора, як стежить невеличка тварина за поведінкою хижака, опинившись у його, нехай і просторій, клітці. Поведінка хижака непередбачувана, покарати можуть і за двозначне слово, і за «злочинне» мовчання. *«Лист випав мені з рук, – пригадує А. Галан, як уперше отримав запрошення до ГПУ. – Але що я зробив? Може, десь сказав не те слово? Тоді б мене не викликали, а прислали б «чорного ворона». А проте, я знаю, були й такі випадки: викличуть вас чемно листом і більш не пустять»²².* Інформація про репресії активно циркулювала серед громадян, підживлюючи деструктивну атмосферу страху. Готуючись до найгіршого, журналіст зайшов до знайомої та попросив повідомити батьків, що їх син зник, якщо він не прийде до неї наступного дня. Коли ж А. Галан в призначений час з'явився до страшної установи, слідчий спитав його про те, чого журналіст, переживаючи за свій необережний язик, аж ніяк не сподівався:

«– ... Чому ви мовчите?

– Себто?

– У пресі. Раніше не було журналу без ваших речей, а останній рік ми нічого не бачимо... ».

Підозри ДПУ були небезпідставні – автор мовчав, бо не мав нічого доброго сказати про радянську владу. *«Край конав, а ти мав право битися головою об стіну й мовчати. Ні, не мав права мовчати»*, – коментував своє безвихідне становище А. Галан⁹³. Щоб не спровокувати слідчого на поглиблене розслідування свого мовчання, журналіст сказав, що пише велику повість і не має часу на дрібні тексти. На щастя, кілька років тому він справді почав був писати повість і міг показати її початок. За тиждень отримав свій рукопис назад рекомендованим листом. *«Жодної помітки на аркушах не стояло, очевидно, враження там склалося задовільне»*, – зробив висновок журналіст, відчуваючи полегшення⁹⁴. Нерідко авторам «підказували», як має думати радянська людина. Або взагалі не повертали рукописи, забраковані цензурою.

У країні, де, за висловом академіка С. Єфремова (якого працівники спецслужб потім «зробили» головою всеукраїнської антирадянської організації), «96 % мовчать, а 4 говорять не те, що думають», мовчання таки дійсно становило загрозу для влади. Пояснювати причини підозрілого мовчання доводилося багатьом. Довелося і В. Сосюрі, у 1947 році виключеному з партії за досить невинний – як на наш сучасний погляд – вірш *«Любіть Україну»*. *«Били мене так, що аж серце гуло од ударів»*, – згадував свої моральні тортури автор⁹⁵. Та, як виявилось, мовчання ішло не від Сосюри. Налякані антисосюрівською кампанією, «мовчали» редактори, не наслідуючись друкувати твори опального поета. Після того, як «компетентні органи» дали редакторам «відмашку», поезії Сосюри дружно з'явилися в пресі. Крім того, повернулася із заслання дружина поета, яка в далекій засніженій тайзі спокувала якісь, мабуть, і їй самій невідомі, антирадянські гріхи...

«Ви ж знаєте, як у нас уміють бити!», – із почуттям вигукує В.Сосюра в «причесаному» автобіографічному романі *«Третя Рота»*, який вийшов уже після смерті Сталіна. Нічні виклики до ДПУ – НКВС, де уповноважені особи проводять із наляканою жертвою кількогодінну «бесіду». Відчуження вчорашніх друзів та колег, які

відчули, що від тебе раптом запахло смаленим. Позбавлення «хлібної картки». Звільнення з роботи з «вовчим білетом». Арешти друзів та рідних. І, звичайно, тваринний страх самому потрапити в жорна репресій. Страх катування. Страх розстрілу. Страх опинитися «каторжанином» радянських таборів.

Залякування жертви – один із найпотужніших засобів монополізації уваги та формування «шпаринної» свідомості. Страх зменшує здатність людини до концентрації уваги, і, відповідно, знижує критичність мислення. Страх – це найвигідніший стан для навіювання та звуження свідомості. Так само, як і голод. «У більшості випадків перехід у стан гіпернавіюваності відбувається внаслідок вузькофокусованої уваги, яка стає такою внаслідок різноманітних умов, таких як сенсорна ізоляція, ослаблення уваги або надзвичайний страх»⁹⁶.

Створивши паралізуючу для розуму атмосферу терору, радянська влада на повну використовувала досягнення науково-технічної революції – радіо та кінематограф, які в царській Росії ще не набули значного поширення, а тому для малоосвічених людей зберігали присмак «дива». Радянське кіно, агітплакати, демонстрації, прапори, клуби, партійні збори, твори мистецтва, виконані в стилі соцреалізму, – усе це засвідчувало присутність та панівне становище агресора. Навіть одяг пролетарів. Розподіл на «своїх» і «чужих» відбувався на рівні дрес-кодів. У 1930-х, наприклад, були в моді темні шкірянки – одяг революціонерів. А про власників «буржуазного» одягу той же В. Сосюра в 1928 році писав так:

*Я... стріляв би в кожні жирні очі,
В кожну шубку і манто стріляв!⁹⁷*

6.4. Метод примусового переконання № 4. Милосердя агресора: спочатку вигадати «гріхи», а потім їх пробачати

Пробачення «гріхів» – один із варіантів відомого методу «батого та пряника». Вище ми вже згадували, що переривчастий характер насильства дає жертві відчуття «медового місяця». У «пікапі»⁹⁸ можна

зустріти засновану на цій властивості тактику «наближення-віддалення»: самозваний донжуан, познайомившись із дівчиною, яку запланував покласти собі в ліжку, спочатку намагається бути пай-хлопчиком, потім шокує її низкою неприпустимих вчинків, а потім, так само несподівано, але так само в плановому порядку, раптом перетворюється на «чоловіка її мрії»⁹⁹. Різке зменшення насильства використовується для ослаблення нервової напруги, що дає жертві можливість з особливою силою (завдяки контрасту) відчувати любов і турботу з боку агресора та відродити надію на гармонійні стосунки. Іноді акт «любові та милосердя» здійснюється в середині напруженого конфлікту, після чого конфлікт продовжується, але жертва, розчулена «доброю» мучителя, вже не особливо й опирається.

Наприклад. Розчарувавшись у радянських ілюзіях, ставши свідком трагедій розкуркулення та примусової колективізації, сам зазнавши репресій, А. Галан не може більше писати пропагандистські статті та звільняється з редакції. Але подальше звільнення з бібліотеки та з інших місць роботи, погіршення економічної ситуації в країні, голод і злидні заганяють його в глухий кут. Щаслива нагода, яка дала можливість журналісту оселитися в теплій кімнаті, прикріпитися до їдальні та потрапити під начало привітного та життєрадісного редактора, повернула А. Галану творче горіння. Він знову пише про боротьбу, й тепер ця писанина вже не здається такою осоружною. *«Над краєм прошумів жахливий чорний ураган, багатьох здмухнув з лиця землі, але що вдієш? Не повернеш минулого й не спиниш майбутнього. Живе мусить жити.*

Тож знову почали ми боротися за покращання людської долі», – не без гіркої самоіронії підсумовує А. Галан¹⁰⁰. Наступивши на горло своїй пісні, він писав про «покращення» життя, хоча об'єктивна реальність не давала приводів для оптимізму: «Краще не торкатись «хворобливих питань», бо додумаєшся до мотуза на шию». На допомогу журналісту, як і тисячам його колег та мільйонам земляків, приходила самоцензура. Так одного разу А. Галан отримав партійне завдання написати про щасливе материнство жінки, якій радянська влада заборонила робити аборт...

«Заходжу в родильню, сідаю коло молодої жінки й запитую:

– Ви щаслива, що маєте дитину?

Жінка подивилася на мене досить презирливо й відповіла запитанням:

– А як би почувалися ви, коли б у вас було не перше, а третє?

Я промовчав.

– Ви знаєте, – питає знову жінка, – як тяжко в наших умовах виростити дитину?

– Знаю.

– То якого чорта ви питаєте про щастя?

– Громадяночко, – шепчу я, – для чого зайві розмови? Ви знаєте все те, що знаю я, але коли я повернуся до редакції без статті про щасливу маму, мене виженуть з роботи...»¹⁰¹. Так, залишаючи правду життя в тіні, автор змальовував «щасливе сьогодні», тримався за роботу, грівся у світлі життєрадісної філософії редактора, усвідомлюючи, що буває гірше.

Опинившись у ситуації непевності та страху, людина всіма засобами намагається зберегти віру в справедливість світоустрою, відмовляється вірити в реальність, яка загрожує небезпекою, та починає «шукати», а насправді – вигадувати когось доброго та сильного, який її порятує. З цієї причини, наприклад, частина в'язнів німецьких концтаборів вважали «деяких офіцерів справедливими та добрими». Таке спостереження в «польових умовах» зробив психіатр Б. Беттельгейм, сам на тривалий час опинившись в'язнем таборів смерті.

«В'язні стверджували, що за грубістю ці офіцери приховують справедливість та порядність, що вони щиро цікавляться в'язнями і навіть намагаються потроху їм допомагати. Їхня допомога ззовні непомітна, але це тому, що «хорошим» есесівцям доводиться ретельно приховувати свої почуття»¹⁰². Звичайно, тут мова йде не про окремих випадок гуманізму серед есесівців. Ідеться про безпідставну ідеалізацію агресора внаслідок роботи механізмів психологічного захисту, коли небажана реальність витісняється зі свідомості жертви або викривлюється, стаючи таким чином менш травматичною для психіки.

В умовах відчаю правда віри стає сильнішою за правду життя... Попри жахливі репресії та злиденне життя, цензура в сукупності з культом особистості Й. Сталіна підтримували у свідомості громадян

уявлення про доброго «батька народів». Люди вірили в «доброго вождя» і слали йому листи, відкриваючи свою душу. Ми вже розглядали один вияв «доброти» з боку комуністичної партії, коли «червоні брати», замість розстріляти петлюрівця В. Сосюру, перевербували його та прийняли в свої лави. Тут звертає увагу особлива – аж до самоприниження – вдячність поета. А за що бути вдячним? Талановитого поета пролетарського походження залишили в живих, бо він виявив готовність до співпраці. Не з гуманності, виходить, його помилували, а з розрахунку.

Другим епізодом такої «доброти» в житті письменника була прихильна відповідь Сталіна на покаяльний лист В. Сосюри до «вождя», написаний у той час, коли прошарок нерепресованих українських письменників почав стрімко зменшуватися. Пригадаємо, що поет був тоді особливо вразливим до політичних звинувачень, бо не мав партійного квитка. Психічна напруга, породжена необхідністю не потрапити під звинувачення в антирадянщині, невпевненість у завтрашньому дні змушують письменника звернутися до агресора з благанням про захист. Ось фрагмент із роману «Третя Рота», у якому автор згадує обставини написання листа:

«Лист був такий: «Дорогой товарищ Сталин!

...В 1934 году меня исключили из партии как зоологического националиста, а я не мыслю жизни без партии.

Меня доводили до мысли о самоубийстве, но я не сделал этого потому, что слишком много страдал украинский народ, чтобы его поэты стрелялись».

І я так ридав над листом, що кров трохи не розірвала мого обличчя. Особливо над закінченням:

«Ты мое единственное спасение и прибежище.

Отец! Спаси меня!!!»»¹⁰³

Сталін любив відчувати себе богом, за волосинку тримаючи людину над прірвою та спостерігаючи, як вона кумедно дригається. Цього разу «вождь», вочевидь, відчував себе «добрим богом» і відповів рятівною телеграмою: «Восстановить в партии. Лечить». «Лікувати», бо перед відправленням дружина Сосюри розпечатала листа до Сталіна та вклала туди довідку від психіатра.

На засіданні обкому партії справу Сосюра розглянули й після того, як він покався за «ухили по національному питанню», поета поновили в партії. *«І кімната захиталась і попливла під моїми ногами, – так В. Сосюра сприйняв прощення своїх «гріхів». – Од щастя я став легкий і крилатий. А люди за довгим червоним столом спокійно дивились на мене добрими очима братів»¹⁰⁴*. І через що така шалена радість? Через повернення партійного квитка, який вигадала комуністична система, щоб контролювати своїх громадян. Через те, що десь там «нагорі» пообіцяли не порушувати право людини на життя.

6.5. Метод примусового переконання № 5. «Не висовуватись» – знецінення індивідуальності

Свого часу в СРСР поширеним був анекдот про «шість заповідей радянського громадянина»: *«1. Не думай. 2. Якщо подумав, – не кажи. 3. Сказав – не записуй. 4. Записав – не друкуй. 5. Надрукував – не підписуй. 6. Підписав – спростуй»¹⁰⁵*. У цьому жарті на «злобу дня» відзеркалено обмеження свободи думки. Обмеження на інтелектуальну діяльність, на творчість використовуються тоталітарними релігійними культурами та політичними режимами як засіб контролю свідомості. Громадського діяча, який висловлює «небезпечні» думки, треба посадити в божевільню, обдарованому письменнику сказати, що його твори погані...

«У редакторському кріслі несподівано бачу Л. Первомайського (Гуревича), призначеного кілька днів тому на цей відповідальний пост замість зниклого попередника, – розповідає А. Галан, чия книга вже пройшла всі «інстанції», була схвалена та готувалася до друку, аж раптом.

Ваша книжка не піде, – каже новий начальник.

– Чому?

Маловартісна»¹⁰⁶.

Переконування людини в тому, що її талант, у якому вона була певна, яким пишалася, не є чимось особливим і не вартий уваги, примушує її засумніватися в інших своїх здібностях та веде до зниження самооцінки¹⁰⁷. Втративши свій дар, особистість стає такою, як усі. Вона перестає довіряти собі, своїм відчуттям і цінностям,

більше орієнтується на оточення. Навчена безпорадність робить її залежною від влади чи релігійної спільноти, без яких вона тепер не може реалізуватися. Втративши свою унікальну індивідуальність, особистість перестає прагнути свободи, бо для чого вона їй у такому випадку?

У сталінську добу, та й у пізніший час, популярним жанром у СРСР були різноманітні «покаяння» та «відречення». Зрікалися «помилкам», «неправильних» думок та поглядів, зв'язків із «ворогами» тощо. Каявся перед смертю М. Скрипник. Каявся колишній член президії виконкому Комінтерну М. Бухарін. Каялася стара більшовичка Серафима Гопнер, лист якої від 23 грудня 1937 року до парткому ВКП(б) при виконавчому комітеті Комуністичного Інтернаціоналу можна вважати одним із шедеврів «покаяльного» жанру:

«Товариші! Повідомляю головні моменти моїх взаємовідносин з нині відкритим ворогом партії і народу Квірінгом¹⁰⁸...

Бачу свою помилку в тому, що при оцінці його політичної фізіономії як комуніста, я не пов'язала з його політичною фізіономією його приватне життя, в якому були риси міщанства і траплялися безвідповідальні зв'язки з жінками, що прикривалися нібито передовою мораллю, а по суті мораллю найнижчого гатунку. Оглядаючись на весь період нашого знайомства, я запитую себе – де були мої очі? Я проклинаю цю сторінку мого минулого, але, незважаючи на цю ганебну пляму в ньому, я не перестаю пишатися моїм минулим, бо ця «дружба» не була головним змістом його. І до знайомства з Квірінгом, і після я йшла своїм шляхом вірного солдата партії, 34 роки мого перебування в лавах партії Леніна – Сталіна є найбільшим щастям, що випало на мою долю. Від усвідомлення цього я ще гостріше усвідомлюю свою провину перед партією за виявлену сліпоту, за шкоду, завдану їй і відчуваю пекучий сором і за «дружбу» з цим гадом...

З ком. прив. С. Гопнер»¹⁰⁹.

На честь дами з «комуністичним привітом», яка героїчно відреклася від свого колишнього чоловіка, у Дніпропетровську була названа одна з центральних вулиць... Ось вони – партійні гвинтики, ідеал сталінської доби.

Численні спроби (і спочатку не дуже вдалі, бо шкода було авторові «розстрілювати» своє друге «Я») знищити в собі «ворога» знаходимо в

творчості колишнього петлюрівця В. Сосюри. Наприклад, такий уривок із поеми «Залізниця», написаної в 1923–1924 роках:

Навів на мушку знак тризуба,
нервово оддало в плече...
Як молитовно склались губи,
і по щоці сльоза тече!..
Розкинув руки. – «Мамо, мамо!»
О брате любий, ніжний мій!
Це ж я заляклими руками
поцілив в голову тобі.
Як темно нахилилось небо,
І мчаться мільярди душ...
Ну що скажу тепер про тебе,
коли додому я прийду?..
Лежить. А в небі – гайвороння
і залізниці дальній шум...
Цілую губи рідні, сині
і на огонь біжу, біжу...
А гриви хвилями на вітрі,
доісторичний в небі крик.
Хай кулі виють темно й хитро, –
тепер я, хлопці, більшовик!..¹¹⁰

Як не старався автор, образ більшовика виходив не героїчний, а якийсь злодійкуватий. Але Сосюра не здавався і продовжував покаятися вправі. Змушувало його до цього не задоволення від процесу, а інстинкт самозбереження та, якоюсь мірою, бажання через творчість відрефлектувати болючу дійсність. Саме бажання подолати конфлікт між уявленням про те, якою має бути комуністична дійсність («угодою» **про взаємну довіру**), та радянськими реаліями рухало також пером Миколи Хвильового, коли він писав новелу «Я (Романтика)».

Герой цього психологічного твору («справжній чекіст») потрапляє в ситуацію складного морального вибору: його глибоко віруюча мати Марія опинилась у ворожому таборі. Коли Марія жила у своїй хаті, він

потайки ходив до неї – «ховати інший кінець своєї душі». Але ось доля звела їх під час військового трибуналу: герой новели мусить розстріляти свою матір разом з іншими черницями. І він стріляє, ампутуючи «ворожу» частину своєї душі¹¹¹. Здається, вибір зроблено. Та як показала подальша доля письменника, із такими душевними ранами не живуть, – то був постріл у самого себе.

---

61 Модель принуждения Бидермана. URL: <http://evolkov.net/soc.impact/abuse/Biderman.s.chart.of.coercion.modified.html>.

62 Багрянний І. Морітурі / Багрянний І. Тигролови. Морітурі. – Київ: Наукова думка, 2001. – С.291–295.

63 Континуум принуждения // Беккер К. Словарь тактической реальности. URL: <http://world-information.org/trd/ru?trdid=5>.

64 Буковский В., Глузман С. Пособие по психиатрии для инакомыслящих. URL: <http://antology.igrunov.ru/authors/bukovsky/psychiatr.html>.

65 Модель принуждения Бидермана.

66 Орешкин Д. 1937-й: муки осознания. URL: <http://www.vokrugsveta.ru/vs/article/3960/>.

67 Галан А. Будні советського журналіста. – С. 75.

68 Там само. – С. 107.

69 Солоед К. Психологические последствия репрессий.

70 Галан А. Будні советського журналіста. – С. 40.

71 Гриневиц В. Неприборкане різноголосся. – С.51.

72 Галан А. Будні советського журналіста. – С. 86.

73 Беттельгейм Б. О психологической привлекательности тоталитаризма. URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Article/Bett_Total.php.

74 Шумук Д. За східнім обрієм. URL: <http://www.ukrcenter.com/Література/Данило-Шумук/56544/За-східнім-обрієм-Спомини-про-пережите>.

75 Гриневиц В. Неприборкане різноголосся. – С. 71.

76 Чернявская А. Семейный деспот. Тоталитарные секты. Классическая мафия / Чернявская А. Психология господства и подчинения: Хрестоматия. URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/Chern/10.php.

77 Омельченко Г. Дніпрові лицарі. – Д.: Поліграфіст, 2000. – С. 130–131.

78 Галан А. Будні советського журналіста. – С. 118–119.

79 Солодько П. Людмила Гриневиц: «Ще в 1930-му проти влади повстав 1 млн українців». URL: <http://www.istpravda.com.ua/artides/2011/09/22/55682/>.

80 Почему они не уходят. URL: <http://accion-positiva.livejournal.com/8872.html>.

81 В'ятрович В. Історія з грифом «Секретно». Архіви КГБ розповідають. – Львів: Часопис, 2012. – С. 29.

82 Сосюра В. Третя Рота...

83 Галан А. Будні советського журналіста. – С. 141.

84 Драй-Хмара-Ашер О. Переглядаючи батьків архів // Київські неокласики / Упор. В. Агеева. – К.: Факт, 2003. – С. 174.

85 Клен Ю. Спогади про неокласиків // Київські неокласики... – С.58–64.

86 Шитюк М. Масові репресії на півдні УРСР в 20-ті – на початку 50-х років: автореф. дис. ... д-ра іст. наук / Інститут історії України НАНУ, Київ: 2001. – С. 20.

87 Сваричевський А. Кам'янецькі корені Миколи Бажана // Подільські вісті. – 2004. – 19 жовтня. URL: <http://www.tovtry.km.ua/ua/history/statti/postati/bazhan.html>.

88 Українська інтелігенція і влада: Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр. / Упоряд.: В. Даниленко. – К.: Темпора, 2012. – С. 614.

89 Цалик С., Селігей П. Без канонів, або про що змовчали біографи Миколи Бажана з майбутньої книги «РОЛІТ і його славетні мешканці». URL: http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/bez_kanoniv_abo_pro_scho_zmovchali_biografi_mikoli_bazhana_z_maybutnoyi_knigi_rolit_i_yogo_slavetni.html.

90 Модель принуждення Бидермана.

91 Галан А. Будні советського журналіста. – С. 64.

92 Галан А. Будні советського журналіста. – С. 145.

93 Там само. – С. 139–148.

94 Там само. – С. 146–147.

95 Сосюра В. Третя Рота.

96 Спящий народ // Беккер К. Словарь тактической реальности.

97 Гришко В. Серце «другого Володьки».

98 «Пікап» – «мистецтво» спокуси шляхом маніпуляцій зі свідомістю жінки.

99 Богачев Ф. Игры, основанные на методике «ближе – дальше» / Богачев Ф. Русская модель эффективного соблазнения. Самоучитель для подготовки успешных мужчин. URL: https://www.psyoffice.ru/8/psychology/book_o244_page_24.html.

100 Галан А. Будні советського журналіста. – С. 162–164.

101 Галан А. Будні советського журналіста. – С. 175.

102 Беттельхейм Б. Люди в концлагере // Чернявская А. Психология господства и подчинения. URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/Chem/05.php.

103 Сосюра В. Третя Рота.

104 Там само.

105 Чорна книга України: 36. документів, архів. матеріалів, листів, доп., ст., досліджень, есе / Упоряд ред. Ф. Зубанича. – К.: Просвіта, 1998. – С. 784.

106 Галан А. Будні советського журналіста. – С. 143.

107 Модель принуждення Бидермана.

108 Під час хрущовської «відлиги» Квірінга реабілітували.

109 Чорна книга України... – С. 197–199.

110 Гришко В. Серце «другого Володьки»...

111 Хвильовий М. Я (Романтика). URL: <http://www.ukrlib.com.ua/books/printthebook.php?id=43&bookid=6>.

7. «По той бік себе»

Роблячи підсумок, слід сказати, що всі п'ять методів примусового переконання (ізоляція, введення в стан психічного та фізичного виснаження, монополізація сприйняття, відпущення «гріхів», знецінення індивідуальності) були присутні в житті радянського суспільства. Застосування їх деструктивно впливало на світосприйняття та поведінку радянських громадян. У 1975 році представники Міжнародного правозахисного об'єднання «Amnesty International» кваліфікували «промивання мізків» як різновид тортур¹¹².

У 2001 році Всесвітня організація охорони здоров'я ввела в лексику психіатрів термін «синдром жертви тортур», який застосовують до жертв як фізичних, так і психічних знущань. Для людей із «синдромом жертви тортур» властиві **недовіра, настороженість, соціальна відстороненість, низька самооцінка, загострення пов'язаного зі стресом захворювання, уникання співробітників медичних та соціальних служб, втрата відчуття належності до людського роду та ознаки пошкодження мозку. А також – відчуття глибокої втоми, депресія, нездатність прогнозувати своє майбутнє, порушення концентрації уваги та пам'яті**¹¹³ тощо.

Зміни, які відбулися з радянськими українськими письменниками, помітили галицькі літератори після приєднання до СРСР Західної України в 1939 році. *«Поводились письменники, – писав у спогадах поет Роман Купчинський, – всі дуже елегантно, так і видно було, що хочуть показати свою товариську огляду. Але... Але ні один з них за весь час щиро, сердечно не засміявся, не був ні один із них хоч раз безжурно веселий, а вже про одвертість, то й мови нема. Немовби всюди і все ходив за кожним з них якийсь опікун (прояв самоцензури. – І. Р.) і здержував вияв щирості... Усі вони немов покалічені, шкутильгають по дорозі життя, скриваючи своє каліцтво, одні краще, другі гірше»*¹¹⁴.

Схожі явища описує в спогадах про тогочасну атмосферу в Харківському університеті мовознавець Юрій Шерех-Шевельов, який у 1944 році переїхав до Німеччини й мав нагоду подивитися на людей

поза межами СРСР. Ось як він характеризує своїх колег-викладачів, які залишилися працювати після різноманітних «чисток»: *«Людина добрих знань, але майже не реалізованих, і, мабуть, доброї волі, але паралізованої обережністю», «це не були люди, якщо вважати за властивість людини бути приятелем комусь іншому», «у єресі україномовності він ніколи не вдавався», «був українець, але належав до тих Никодимів, що воліли тримати цей аспект своєї біографії для себе»¹¹⁵.*

Різні люди по-різному реагували на насильство. Літературознавець Юрій Лавріненко виділив чотири типи «останнього рішення», яке приймав для себе письменник у критичний момент, коли доводилося вибирати між збереженням життя та цілісністю своєї особистості, своїми поглядами та переконаннями: «смертю смерть...», «гра з дияволом», «шлях на Голгофу», «слабкість як остання зброя»¹¹⁶.

«Смертю смерть поправ» – це шлях Миколи Хвильового, про складний вибір якого ми вже говорили. Він не бачив можливості зберегти своє «Я», бо ідеали, цінності, заради яких він жив, в одному випадку виявилися хибними, а в іншому – неможливими для реалізації. Життя для письменника втратило сенс.

«Шлях на Голгофу» – це доля драматургів Миколи Куліша, Леся Курбаса, письменника-інтелектуала Миколи Зерова та багатьох інших, які не зрадили своїх ідеалів і були знищені системою.

«Гра з дияволом» – таку долю обрали для себе П. Тичина, М. Бажан, Остап Вишня. «Всім відомо, що П. Тичина перебував у своєрідній еміграції, відмежувавшись від реального життя», – пишуть співробітниці кафедри українознавства Української академії друкарства О. Думанська та М. Лисенко¹¹⁷. П. Тичина писав на замовлення влади патріотичні вірші, його поезії вивчали в школах (серед школярів у радянський час ходила примовка: *«Краще з'їсти кирпичину, ніж учить Павла Тичину»*). Та коли мова заходила про його знамениту поезією «Партія веде», автор завжди наполягав, щоб під цим твором стояла дата її написання – 1933 рік. Натякаючи на те, що «пам'ятник нерукотворний» сталінському режиму створений під тиском. У зрілому віці, сягнувши найвищих вершин успіху та визнання в Країні Рад (нагороджений орденом Леніна, обіймав посаду голови Верховної Ради УРСР, був заступником голови Ради національностей

СРСР), П. Тичина не позбувся ознак пережитої в молодості психологічної травми: ходив, наче навшпиньки, говорив тихо, страждав на манію переслідування¹¹⁸.

...Як дві росини,
як дві невиплакані
сльозини,
тремтять на віях очі.
Розлитись хочуть,
впасти хочуть
чорніючими бомбами.

Вже нічого не скаже він
за очі тяжчого, нічого не зробить
із цими очима, –

писав у поезії «Враження від очей П. Г. Тичини» його сучасник Василь Рубан¹¹⁹.

«Тичина – така ж жертва сталінізації нашого суспільства, як Косинка, Куліш, Хвильовий, Зеров, Курбас. З однією різницею – їхня фізична смерть не означала смерті духовної – Тичина фізично живий, помер духовно, але був приневолений до існування... по той бік самого себе», – писав дисидент Василь Стус¹²⁰. Але слід визнати, що останній бастион П. Тичина таки втримав. Він зумів приховати безпартійний «кінець своєї душі», здійснюючи переклади багатьох європейських авторів та до кінця днів вивершуючи (так і ніколи її й не закінчивши) глибоко філософську поему-симфонію «Сковорода». А коли в 1958 році партія зажадала підписання закону про двомовність, не підписав, відмовившись від посади голови ВР УРСР.

«Слабкість як остання зброя» – таку стратегію виживання обрав для себе поет Тодось Осьмачка. Коли його заарештували, удав божевільного. Витерпів психічні та фізичні тортури в тюремному психіатричному відділі НКВС й утік під час окупації німцями Києва в 1941 році. Скориставшись нагодою, поет залишає СРСР. За кордоном відновлює літературну діяльність, зустрічається з іншими українськими емігрантами, але письменника увесь час переслідує

страх, що агенти КДБ полюють за ним. Останній рік життя Т. Осьмачка провів у психіатричній лікарні поблизу Нью-Йорка.

До чотирьох вищенаведених типів «останнього рішення» я б додала ще два: безоглядна **«любов до агресора»**, яку продемонстрував В. Сосюра, та «дуля в кишені».

«Дуля в кишені». Дулю таємно демонстрував режимові Максим Рильський. Син українського громадського та культурного діяча Тадея Рильського, досвідченого конспіратора, члена таємної української організації «Стара громада» ще царських часів, Максим Тадейович зберіг і своє життя, і свій талант, і свою психіку, і свою Батьківщину (не втік за кордон), і – що було дуже непросто – свою особистість. Сучасники згадують поета як самодостатню, виважену, рішучу та небайдужу людину¹²¹.

У Максима Рильського була місія в житті, яка стала продовженням місії його батька. (Детальніше про місію читайте в підсумковому розділі «Збалансоване українське суспільство».) Пишучи поезії, перекладаючи українською твори видатних європейських письменників, він працював для розвитку та збереження рідної культури. Боротьба коштувала поетові сил та нервів, але боротьба була й джерелом натхнення, надавала сенсу життю. Письменник зумів максимально врівноважити (і така збалансованість є важливою рисою цілісної особистості!) для себе поняття «літературна кар'єра» та «особиста гідність», «українська місія» та «звичайне людське щастя».

Як і всім радянським літераторам, Максиму Тадейовичу доводилося писати про партію та Сталіна. Поет робив це, «заховавши дулю в кишені», – внутрішньо відмежувавшись від дій усупереч власним переконанням. І радів, коли міг перехитрувати владу. *«Я спромігся побудувати доповідь так, що сказав і не сказав про Сталіна, і дуже задоволений, тому що противне це плазування та улесливість»*, – ділився поет після чергового офіціозу, опинившись у тісному колі друзів¹²².

Подібну тактику для збереження духовного здоров'я використовував в'язень німецького концтабору, психіатр Бруно Беттельгейм: *«Навіть незначна, символічна можливість діяти або не діяти, але з власної волі (це стосується духу й тіла однаковою мірою) дозволяла вижити мені й таким, як я... Ті, хто вижили, зрозуміли те,*

чого раніше не усвідомлювали: вони наділені останньою, але, можливо, найважливішою для людини свободою – у будь-яких умовах обирати своє власне ставлення до того, що відбувається»¹²³. Хай ти фізично не можеш здолати зло та допомогти жертві терору, але якщо ти маєш свою власну оцінку події (навіть подумки, не обов'язково повідомляти про це навколишніх, так само безпорадних людей), ти залишаєшся людиною.

Через двадцять років після Другої світової до такого ж висновку приходять політ'язні радянських таборів (М. Руденко, В. Стус, І. Світличний, І. Сокульський, В. Чорновіл та інші), опанувавши необхідне для виживання в умовах «неминучого диктату держави» мистецтво «внутрішньої опозиції»: *«Вільним можна лишитися навіть у найпринизливіших і найнелюдськіших обставинах... Щоправда, то вже вільність внутрішня»*¹²⁴. Ця внутрішня свобода дозволяє будь-якої хвилини, щойно зміняться обставини, прийняти свободу зовнішню. Не тягнучи за собою «комплекс жертви», у тканину якого вплетені розлади психіки, які проявляються в «безпричинному» страху, підвищеній тривожності, безсонні; деформації особистості, такі як порушення особистісних «меж», навчена безпорадність, регресія, «внутрішнє заслання», занижена самооцінка.

Наслідком сталінського та післясталінського радянського терору стало те, що частина людей почала вважати нав'язані партією комуністичні цінності «вищими» за свої власні й загальнолюдські, відданість та покірність режиму важливішими за стосунки в родині, за дружбу, кохання та секс... *«Тоді в мене був менталітет типово радянський. Я не могла відмовити ні керівнику, ні будь-якому співробітнику. Мені можна було поставити в графік надурочне чергування, нав'язати будь-яку громадську роботу, наказати затриматись на роботі. Я покійно все виконувала. Співпадало це з моїми інтересами чи ні, нікого це не цікавило...*

*Майже так само я поводитися зі своїм чоловіком. Не говорила про те, чого я хочу. У нашому домі важливим було лише те, чого він хотів», – згадує минуле сімейний психотерапевт, доктор медичних наук Валентина Москаленко*¹²⁵.

Це і є **порушення особистісних «меж»**, коли особистість відчуває внутрішню потребу сказати «так» або «ні», але нездатна зробити це.

Вона боїться звинувачень в егоїзмі, що її не будуть любити, цінувати, виженуть із роботи, вважатимуть невдячною. В Україні зараз живуть мільйони пенсіонерів, які все життя робили не те, чого їм хотілося, боролися за «світле майбутнє», «жертвували собою», а тепер їхня жертвність виявилася марною. І вони самі собі не потрібні, бо не насмілилися (не зуміли, не знали як) захистити свої інтереси. Не навчили бути чесними з собою своїх синів та доньок...

«Невже це потрібно великому, святому і благородному російському народові («Повинную голову и меч не сечет», «Лежачого не б'ють!»)? Ні! Російський народ не акула, а наш великий брат, і не марно радянський Рилєєв, прекрасний російський поет Прокоф'єв – виступив в журналі «Огонек» на захист української мови, як перед тим товариш Софронов – теж один з кращих синів нашого північного брата – відповів на крик мого серця, коли він був на Україні, на «Любіть Україну» він благородно і мужньо відповів:

Люби Україну!», – розмірковував «мовою Езопа» Володимир Сосюра в «Третій Роті»¹²⁶. Софронов виявився одним із кращих синів російського народу, бо дозволив українцю любити свою Батьківщину. Бо він висловив те, чого сам В.Сосюра та багато його колег хотіли, але не могли озвучити після Голодомору та Великого терору.

«А що ж Анатоль Галан? – запитає читач. – Що трапилося з цим письменником?». А. Галану надзвичайно пощастило – психічно та фізично здоровим він виїхав за кордон і написав там багато сумних і веселих поезій про Україну, а також цікаві спогади про радянське життя 1920–30-х років¹²⁷. Це сталося так. Одного вечора до А. Галана прийшов той самий життєрадісний редактор і каючись, що він робить «злочин перед партією», переповів розмову, яку випадково почув у райпарткомі. Ішла підготовка до арешту А. Галана. Редактор вручив журналісту довідку про звільнення за власним бажанням та заробленим гроші...

Навіть у найстрашніший час сталінських репресій вміння крізь страх почути голос свого серця дозволяло одним людям вчасно рятуватись, а іншим – залишатися людьми.

-
- 112 Report on Torture / Amnesty International // URL: <https://www.amnesty.org/en/documents/ACT40/001/1975/en/>.
- 113 Юрьева Л. История. Культура. Психические и поведенческие расстройства. – Киев, «Сфера», 2002. – С. 160–165.
- 114 Гриневич В. Неприборкане різноголосся. – С. 414.
- 115 Шрех Ю. Я – мене – мені. – С. 282–285.
- 116 Лавріненко Ю. Література межової ситуації. – Українська літературна газета. – 1957. – червень. – № 6. – с. 2.
- 117 Думанська О., Лисенко М. Тема Голодомору в українській поезії і прозі // Голод-геноцид 1933 року в Україні... – С. 380.
- 118 Лавріненко Ю. Література межової ситуації... – С. 2.
- 119 Поезія із-за ґрат: Антологія / Упор. О. Голуб. – К.: Смолоскип, 2012. – С. 872.
- 120 Ященко А. Павло Тичина: від «буржуазного націоналіста» до співця Компартії. URL: <http://bukvoid.com.ua/digest/2011/02/01/083036.html>.
- 121 Сосюра В. Доле моя чорно-біла...
- 122 Гриневич В. Неприборкане різноголосся. – С. 413.
- 123 Беттельхейм Б. Люди в концлагере.
- 124 Коцюбинська М. Моральний імператив і виклики часу. URL: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/istoriya-i-ya/mihaylina-kocyubinska-moralniy-imperativ-i-vikliki-chasu>.
- 125 Москаленко В. Как устанавливать и поддерживать границы личности. URL: <http://www.psynavigator.ru/articles.php?code=882>.
- 126 Сосюра В. Третя Рота.
- 127 Бондарук І. Між двома світами. Вибрані статті про українських письменників / Упоряд. В. Оліфіренко. – Донецьк: Український Культурологічний Центр, 1996. URL: <http://ukrlife.org/main/cxid/bodnaruk0.htm>.

Частина 2. СОЦІАЛЬНО- ПСИХОЛОГІЧНІ НАСЛІДКИ РОЗКУРКУЛЕННЯ ТА ГОЛОДОМОРУ

«...Я забув написати про саме прекрасне і про саме страшне в моєму житті – про любов і голод», – такими словами починається один із розділів у романі «Третя Рота» В.Сосюри. Мабуть, насправді зволікання з описом тих подій пояснюється не тим, що «забув», про насправді важливе не забувають, – але трьома іншими причинами. Перша причина відома – у Радянському Союзі не називали речі своїми іменами. Голодомор довгі роки був вписаний в історію лише як «продовольчі труднощі», у народі його пошепки називали «голод» або «голодовка». Друга причина – в особливостях людської психіки. Коли людина потрапляє в умови для неї незрозумілі, коли без провини забирають рідних, коли люди, які виростили гарний врожай, мруть від голоду, коли діти знесилені настільки, що не можуть рухатися. Для самозбереження психіка людини виключає ці незрозумілі епізоди зі свідомості. Третя причина – як знає автор цих рядків із власного досвіду – про Голодомор дуже важко писати, бо доводиться включатися в жахливі переживання людей, про яких пишеш.

Тому й ми спробуємо почати з розповідей про любов. А допоможуть нам побачити голодоморні будні дуже відверті спогади Дмитра Гойченка – людини м'якої, ідеаліста, який виріс у християнській родині, але волею обставин був втягнений у комуністичну ідеологію та став войовничим атеїстом. Він мав можливість на власні очі побачити, як творився Голодомор, коли в числі студентів у примусовому порядку брав участь у хлібозаготівлях та, всупереч власному бажанню, побував у ролі ката. *«Мені хотілося розгадати, що твориться в душах людей, які вимирали з голоду, – розмірковував він над своїми враженнями та здатністю себе самого осягнути цю «трагедію цілого народу». – Що з*

себе являє зараз народна маса? Чи це могутній порохований заряд, готовий зі страшною силою вибухнути від доторку іскри, чи це зовсім інертна маса, яку рухає вітер приреченості... Зрозуміти це було важко»¹²⁸.

Пізніше Д. Гойченко побував у ролі жертви, пройшовши всі кола пекла в катівнях НКВС. Дивом йому пощастило вийти на волю живим, покаліченим, але при здоровому глузді й «живому» серці та перетнути кордони СРСР. Уже за межами України, аналізуючи пройдений шлях, підводячи підсумки життю, він уповні усвідомив страхіття трансформацій, яких зазнала його особистість. І поступово повернувся до втрачених цінностей – віри в Бога, любові до життя, критичного сприйняття дійсності.

Ось один із сюжетів голодоморного життя, яке побачив Д. Гойченко.

Навесні 1933 року до молоді гарненької лікарки, яка працювала в одній з лікарень на Київщині, почав учащати начальник політвідділу, у якого, як було відомо, у Дніпропетровську залишилася дружина та діти. У той час, коли лікарня стояла пустою, бо пацієнтів нічим було годувати, та й лікарняний персонал перебивався з поганого хліба на воду, пан начальник приносив щедрі дарунки – білий хліб, сало, шпроти, цукерки, мандарини, які отримував від держави через спецрозподільник. Двадцятидвохрічна дівчина мужньо відмовлялася, розуміючи, що таким чином він намагається її просто купити, як купували багатьох жінок у ті страшні роки. Але виснажений голодом організм ніби жив окремим життям і його не цікавили моральні настанови жінки, коли вона благала нахабного кавалера забрати свої продукти та не спокушати її. Слинні залози починали працювати з особливою силою, позбавляючи мови та рішучості.

Одного разу молода лікарка не витримала й прийняла дарунок гарного ситого чоловіка, який благав її пригоститися, розповідаючи, як йому прикро бачити її голодною. «Із якою насолодою я їла, один Бог знає, але разом із тим, яку гіркоту відчувала я в серці, яку невимовну образу на своє голодне існування. Образу та сором перед цим чоловіком, який годує мене зі своїх рук, мов собачку», – розповідала вона потім про свої відчуття. Пригощання повторилося наступного дня, а потім знову і знову. Він безкінечно запрошував її до свого

помешкання, вона відмовлялася, але врешті-решт погодилася, бо він наполягав, а вона відчувала себе зобов'язаною.

Ледь увійшли, як господар замкнув квартиру на ключ. Дівчина злякалася й хотіла закричати, але він упав на коліна та почав розповідати, що не може без неї жити, що з дружиною давно розійшовся... Врешті пообіцяв розписатися з нею наступного дня. На тому й домовилися. Партійний донжуан відвіз «наречену» додому, обіцяючи, що завтра вони поїдуть у РАГС. Обдурена жінка почувалася щасливою. Який у неї буде чоловік! Вродливий. При посаді. Про що ще можна мріяти? «Я вже встигла його покохати як слід», – згадувала вона.

Наступного дня на роботу «наречена» не пішла. Вдягла найкращу сукню. Причепурилася. Чекає. Годину немає, дві. Вже вечір настає. Всю ніч хвилювалася, чи не трапилося чогось? Але наступного дня він теж не прийшов. І вона, хвилюючись за життя коханого, рушила до нього сама. Коли взялася за фіртку, вийшов його шофер і мовив, що начальник наказав їй «забиратися геть».

Як з'ясувалося, вона була не перша й не остання жертва працівників місцевого райкому та політвідділу, у квартирах яких щодня відбувалися «весілля божевільних». Зрозумівши, що її жорстоко обманули, лікарка наклала на себе руки¹²⁹.

Це була перша історія про любов. А тепер друга історія, яка сталася через десятки років після Голодомору – у 1971-му, у далекому Стенфордському університеті (США). Молода дослідниця Кристина Маслах прийшла увечері на роботу до свого нареченого, професора психології, – подивитися, як проходить організований ним експеримент. І жахнулася, побачивши, як «наглядачі Стенфордської в'язниці» вели «ув'язнених» до туалету. В арештантів були зв'язані ноги, а на головах вони мали потворні паперові пакети. Жінка знала, що це була в'язниця «понарошку» – на території університету створили модель в'язниці для дослідження поведінки людей в умовах обмеження свободи та в ситуації нав'язаних соціальних ролей. «Ролі» виконували за платню студенти-добровольці, випадковим чином (шляхом жеребкування) розподілені на «наглядачів» та «арештантів». Планувалося, що це буде просто рольова гра з мінімальними змінами в

поведінці «акторів». Але експеримент несподівано зажив власним життям.

Кристина Маслах побачила, що поведінка «тюремників» була вже далеко не грою, а дійсно злими знущаннями, які змушували студентів-«в'язнів» по-справжньому страждати! Жінка пережила шок, побачивши свого нареченого, який і не думав зупиняти це неподобство, а, навпаки, з азартною цікавістю спостерігав за поведінкою агресорів і жертв. Відповідно до умов експерименту, Філіпп Зімбардо був начальником цієї «тюрми». Проте жінка, яка добре його знала, побачила, як, «включившись» в експеримент, її коханий перетворюється на справжнього тюремника! Він ходив по в'язничному дворику, мов генерал, заклавши руки за спину (чого в житті ніколи не робив), і жодним чином не співчував «арештованим», яких наглядачі по кілька разів будили серед ночі, примушуючи називати свої номери, саджали в карцер, не дозволяли нормально сходити в душ і в туалет.

«Я боялася, що якщо він продовжуватиме експеримент, то стане для мене зовсім чужим, що я перестану його кохати й навіть поважати», – згадувала К. Маслах. Свої думки та сумніви вона негайно висловила Філіппу, який не одразу зміг вийти з «ролі» та зрозуміти аргументи майбутньої дружини. Якби Кристина змовчала тоді, не будучи впевненою в своєму праві заперечувати, той день міг назавжди розвести долі закоханих.

Наступного ранку експеримент було зупинено. Пройшло лише шість днів, половина запланованого терміну, але люди, які брали в ньому участь, стали іншими. «Наглядачі» виявили незвичайну для самих себе жорстокість, до того ж їм було прикро дізнатися, що експеримент завершено достроково. У той час як «ув'язнені» після шести днів випробувань перебували в дуже пригніченому психічному та моральному стані, і щиро зраділи, коли їх повідомили про припинення експерименту. Вони навіть готові були відмовитися від платні за участь в експерименті, аби їх тільки відпустили. І це при тому, що люди усвідомлювали умовність свого «ув'язнення», в «години побачень» зустрічалися з рідними...

Наслідки Стенфордського експерименту вразили самих дослідників. «Ми дуже добре знали літературу з цього питання. Але коли ми все це

побачили на власні очі... – навіть через сорок років після події в словах соціального психолога Крейга Хені, який досліджував результати експерименту, відчувається подив. – Наш тюремний експеримент завжди нагадував мені про те, що навколишнє середовище здатне перетворити гарних людей на невідомо що.. .»¹³⁰. І всього лише за шість днів.

Цікаво, а в що ж перетворив українське суспільство сімдесятирічний радянський експеримент із застосуванням колективізації та Голодомору, репресій, депортацій тощо? Багато дослідників вказують на низку політико-психологічних, соціально-психологічних та етнопсихологічних змін в українському суспільстві, які вважають наслідками сталінського експерименту.

Доктор політологічних наук М. Обушний та кандидат психологічних наук Т. Воропаєва, провівши порівняльне дослідження постраждалих від Голодомору, виявили цілу низку психологічних наслідків геноциду: «катастрофічне зменшення життєздатності та життєстійкості» українського народу, нівелювання рис, які визначають суб'єктність особистості, таких як людська гідність, національна гордість, сміливість, ініціативність, наполегливість тощо. На думку дослідників, завдано значної шкоди інтелектуальному та творчому потенціалу України¹³¹.

«Серед сучасних українських митців вирує епідемія комплексу неповноцінності», – ділиться спостереженнями психотерапевт і творча людина Олександр Стражний, автор книги «Український менталітет». Хлопчиків, який став свідком приниження батьків, дуже важко створити світовий шедевр, вважає дослідник. Бо покоління, яке постраждало від терору, «мимоволі передало нащадкам такі риси характеру, як песимізм, безвольність, відсутність цілеспрямованості, незацікавленість у продуктивній праці, відчуття залежності від влади, нездатність на останню вплинути або залучити її до відповідальності»¹³².

Однією із закономірних реакцій жертв геноциду є витіснення травматичного досвіду на підсвідомий рівень, чим і пояснюється неприйняття Голодомору частиною суспільства¹³³. Як наслідок – «відсутність у нашому суспільстві солідарності, порозуміння, спільного погляду на проблеми та історичні питання», – так вважає

кандидат історичних наук, автор підручника про геноциди ХХ століття Андрій Козицький. Історик звертає увагу на деструктивний досвід, якого набули постраждалі від Голодомору: «Голод 1932–1933 років значною мірою знищив мотивацію до якісної та сумлінної праці»¹³⁴. Не говорячи вже про те, що люди, перенісши невимовні страждання, змушені були пасивно спостерігати, як влада возвеличує їхніх катів, встановлює пам'ятники на їхню честь.

Але не будемо втомлювати читача, окремо наводячи спостереження кожного дослідника. Спробуємо подати узагальнену картину наслідків колективізації, розкуркулення та Голодомору, доповнивши спостереження дослідників власними спостереженнями та думками.

---

¹²⁸ Гойченко Д. Красный апокалипсис... – С. 247.

¹²⁹ Гойченко Д. Красный апокалипсис... – С. 280–282.

¹³⁰ Кораблева К. Банальность зла: жизнь после Стэнфордского тюремного эксперимента. URL: <http://theoryandpractice.ru/posts/2720-banalnost-zla-zhizn-posle-stenfordskogo-tyuremnogo-eksperimenta>.

¹³¹ Обушний М., Воропаєва Т. Голодомор 1932–1933 рр., у політико-психологічному ракурсі. URL: <http://beztaboo.narod.ru/aspecty.html>.

¹³² Євсеева Б. Голодомор виявився максимально ефективним для «чистки» української ментальності. URL: http://gazeta.ua/articles/events-journal/_golodomor-viyavivsya-maksimalno-efektivnim-dlya-quot-chistki-quot-ukrajinskoji-m/362714.

¹³³ Горноста́й П. Современная Украина в свете исторических травм.

URL: <http://gorn.kiev.ua/publ91.htm>.

¹³⁴ Костюк С. Андрій Козицький: «Голодомор знищив ще й мотивацію до якісної і сумлінної праці». URL: https://sveola.blogspot.com/2012/11/blog-post_7867.html.

1. Вплив голоду та страху на дитячу психіку

Ми починали минулий розділ з розповіді про дітей трагічної Руанди. Розповідь про український геноцид почнемо з досвіду дітей українських, які вже давно стали старенькими дідусями, бабусями, а то й прадідусями та прабабусями наших сучасників.

Дитинство – дуже важливий, вразливий, визначальний етап розвитку людини. Насильство, глибокі психологічні потрясіння, пережиті в дитинстві, спричиняють цілу низку психологічних розладів, які ускладнюють життя людини, зменшують її здатність до адаптації, соціалізації, заважають бути щасливою. Наприклад, якщо дитина виростає в нещасливій родині, то, навіть ставши дорослою та залишивши батьківський дім, вона підтримуватиме в собі відчуття нещастя на тому ж рівні, до якого звикла в дитинстві¹³⁵. Дитячі травматичні переживання мають негативний вплив на фізичне здоров'я, сприяючи розвитку хвороб серцево-судинної системи, онкологічних захворювань, а також таких, як інсульт, діабет, розлади печінки та венеричні хвороби¹³⁶.

1.1. Синдром «базової недовіри» до світу

Однією з психологічних «аксіом» є те, що для формування здорової психіки необхідно створити для дитини атмосферу любові та захищеності в перші роки її життя. Саме тому Світова організація охорони здоров'я радить матерям до двох років годувати дитину груддю (не заради молока, а заради спілкування), у перший рік життя рекомендований спільний сон матері та дитини тощо. Це така профілактика любов'ю. Бо якщо дитина виростає в умовах байдужості, жорстокості, страху, її світосприйняття – яке формується в цей час – включає ці складові як обов'язкові характеристики навколишнього світу. Світ сприймається як «небезпечний», сповнений «ворогів», які тільки й думають, як нашкодити. Жити в такому «світі» страшно. Ці негативні дитячі переживання формують фаталістичний світогляд, який, найшвидше, людина пронесе крізь усе своє життя. Психіка її буде

працювати таким чином, що з усіх подій найбільше помічатимуться негативи. Про таких людей кажуть, що вони «притягають» до себе неприємності.

«Мої перші спогади дитинства жахливі...», – зізнається Ганна Сидорюк, 1923 р. н., із села Щорськ Криничанського району Дніпропетровської області. Її батько Гнат Сидорюк був ув'язнений, бо не зміг вповні задовольнити вимоги влади по хлібозаготівлі. Коли повернувся з в'язниці в 1933 році, був хворий на туберкульоз і невдовзі помер. Загалом у селі Зелений Яр, де мешкала родина Ганни, вимерло близько третини мешканців. В одній родині було четверо дітей. Спочатку загинув батько, потім двоє дітей. А двох останніх вбила та з'їла їхня мати, яку потім забрали в божевільню¹³⁷...

«На вулицях села часто лежали ще дихаючі люди, по яких повзали мухи... Здебільшого це були діти... Траплялися діти й підлітки, які ще ходили, але ніяк не реагували на людську мову, – згадувала про своє перебування селі Микола-Бурзенівці Долинського району Дніпропетровської області Ірина Павлівна (прізвище не назвала), мешканка села Межиріч Павлоградського району Дніпропетровської області. – Їхній вигляд швидше нагадував скелет, ніж людину: різко видавався лоб, вирячені очі, вилиці, щелепи. Вони були іноді в трусах, іноді голі; різко виділялися провалини між ребрами, дуже тонкі, без м'язів руки і ноги, запалі груди і живіт»¹³⁸.

Можемо уявити, якого болю завдавало видовище голодних дітей (і своїх, і чужих) матерям, які не могли зарадити їхнім стражданням. *«Голодні були дуже, – розповідає Марія Якименко, яка в 1930-х мешкала в селі Наливайківка Макарівського району на Київщині, – це важко без сліз навіть згадати. Я ще геть малою тоді була, але пам'ятаю, коли просила маму їсти, вчепилась аж за ногу. А мама кажуть, що нічого немає... Взяли мене на руки, поцілували і опустили»¹³⁹.* Бувало, що доведені до відчаю жінки «запалювали в печі вогонь, утворювали чадний дим, закривали вікна й двері, і вся сім'я з дітьми так зводили рахунки з життям»¹⁴⁰.

У 2003–2008 роках дослідницька група Центру українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка провела дуже цікаве дослідження, яке зафіксувало трансформації свідомості громадян, які зазнали впливу Голодомору в дитячому віці. Було

обстежено 1000 громадян України, яким у 1932–1933 роках виповнилося від 1 до 7 років. 500 із них жили на українських теренах, де був Голодомор (перша група), і 500 – мешкали на українській етнічній території, яку Голодомор не зачепив (друга, контрольна, група).

Рівень травматичного дитячого досвіду в першій групі та виявлені розбіжності в дорослому світосприйнятті представників обох груп вражають. Крім психічних та психологічних проблем, у потерпілих від Голодомору виявлено суттєве погіршення фізичного здоров'я. Ось лише кілька цифр для ілюстрації¹⁴¹:

76 % опитаних із першої групи в 1932–1933 роках пережили смерть своїх батьків, братів і сестер у роки Голодомору. У другій групі таких випадків не зафіксовано, що й не дивно: чого б у дитини раптом помирили батьки, якщо немає війни та епідемії?

56 % опитаних з першої групи виховувалися в інтернатах та дитячих будинках, у другій групі таких було 8 %.

У 73 % опитаних з першої групи відзначається високий рівень тривожності («світ небезпечний, жити страшно»), у контрольній групі висока тривожність спостерігалася лише в 12 % опитаних.

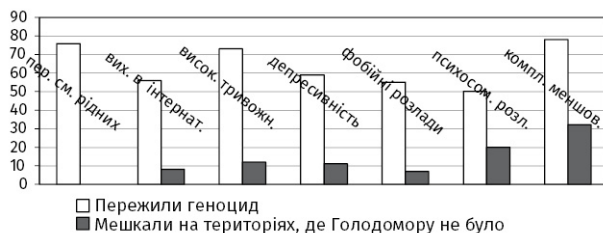
У 59 % опитаних з першої групи відзначено домінування депресивних настроїв, у контрольній групі відповідно – 11 %.

У 55 % респондентів з першої групи дослідниками зафіксовані різні фобії, у контрольній групі – лише в 7 % опитаних.

У 50 % опитаних з першої групи мають місце психосоматичні розлади, у контрольній групі – у 20 % опитаних.

У 78 % опитаних із основної групи виявлено неусвідомлений комплекс меншовартості, у контрольній групі він є в 32 % опитаних.

Діаграма 1. Пережиті в дитинстві стреси та рівень психологічного комфорту

Наведені цифри примушують замислитись, але дають абстрактне уявлення про природу психологічних травм та умови життя дітей під час Голодомору. Для висвітлення питання з цього боку наведемо уривок з автобіографічного есе доктора історичних наук, професора Київського національного аграрного університету Валентина Хоменка, який на собі зазнав жахіття Голодомору. Ось що він розповів про побут та психологічну атмосферу перших років свого життя:

«Народившись 2 січня 1930 р. в с. Владівка, що на Малиниціні, четвертою дитиною, на 13-й день я лишився материнського молока і батьківської ласки, оскільки батька було заарештовано як голову сільради за «потурання противникам колективізації». А мати Євдокія, щоб старшенькі не заняньчили, повісила мене в колисці в темній і холодній коморі, поставивши для обігріву відро з жаром у кутку і втикнувши в рот кляп із пожованим хлібом, щоб смоктав і не верещав на радянську владу, сама кинулась в усі кінці шукати справедливість і рятувати батька...

Батько одержав 5 років, і мати через 2 роки визволила його з Харківської в'язниці... але з відправкою на Далекий Схід на лісоповал. Мати лишилася в селі з малими дітьми. Мене ж, двотижневого, забрала до себе на хутір бабуся, яка жила в лісі за 20 км від нашого села зі своїми синами та дочками. Прожив я там до весни 1933 р., поки мене не відвезли додому, бо вже і в бабусі нічого було їсти.

Вдома теж голод був невсипущий. Липову брость, а потім саме листя я пооб'їдав, де лише міг дотягнутися, мов козеня... Сім'я була на грані смерті. Хтось послав батькові телеграму, що його сім'я вимирає, бо вже вся пухла. Батько, вже будучи на волі, вислав 500 крб., за які мати купила корову. Яке це було щастя! Але старша сестричка Мальвина вже померла від дистрофії.

Через 5 років і батько помер на операційному столі, так і не з'єднавшись із сім'єю, на 38-му році свого життя, як дізнались ми

опісля».

Переживання голоду, страху, розлуки, втрати близьких не проходять безслідно. Цей слід помітний уже в назві спогаду-есе В. Хоменка «Фатум: дещо про долю селянства», написаному через 65 років. У філософських розмірковуваннях автора про сучасне життя незалежної України зустрічаємо ознаки сформованої в дитинстві «базової недовіри»: до влади, яка злодійкувато посміхається («Гі-гі. Дістань нас»), не виплативши людям зароблені гроші, до національної еліти («квасні патріоти»), до самої незалежної України, де «духовність, совість уже давно не потрібні. Вони зайві»¹⁴².

Ознаки тотальної недовіри до світу спостерігаються на рівні окремих песимістичних висловлювань, метафор, фіксації уваги на похмурому сьогодні: «...над нами... зависли чорною хмарою фатум чи Мойра і витріщаються нам своїми економічними і правовими бридкими гримасами»¹⁴³. «Таке складається враження, що на цій нещасній землі, на терені цієї держави геніально розробляється і впроваджується, очевидячки, швидко і безкарно кінець світу»¹⁴⁴. Людині зі світоглядом жертви важко жити і бути щасливою навіть у мирний і порівняно забезпечений час.

Схильність не довіряти світові притаманна сучасному нашому суспільству. «Загальна превентивна недовіра – головна риса суспільних настроїв в Україні, – говорить один із провідних вітчизняних суспільствознавців, заступник директора Інституту соціології НАН України Євген Головаха. – Всі не довіряють всім: бандитській владі, лихим сусідам, корупціонерам-чиновникам, продажним лікарям тощо. Звичайний українець вважає всіх решту аморальними, себе – в жодному разі. Ця ситуація типова для суспільства на межі»¹⁴⁵. Звичайно, лише наслідками Голодомору це годі пояснити, причин для виникнення таких суспільних настроїв багато. І одна з них – справді феноменально жадібна й аморальна влада, про підсвідомі страхи якої ми згадаємо наприкінці розділу.

1.2. Негативне ставлення до себе та свого тіла

– Кого ти любиш? – спитав мене одного дня трьохрічний син Богдан. Знаючи, як для дітей важливо відчувати батьківську любов, я обійняла

синочка і почала розповідати:

– Тебе люблю, тата, наших бабусь, дідуся, друзів люблю...

Богдан послухав-послухав:

– Мамо, а себе?..

Українці не цікавляться своїм здоров'ям, скаржаться сучасні лікарі. Люди приходять до лікарні, коли хвороба вже запущена і лікувати її складно, а то й неможливо. Навіть під час безкоштовних профілактичних оглядів, коли лікарі виїжджають у найвіддаленіші містечка та селища України, більше 40 % українців не бажають знати про свій рівень цукру чи артеріальний тиск¹⁴⁶. І це при тому, що згідно з результатом опитування Київського міжнародного інституту соціології понад 50 % українців не вважають себе здоровими. Звідки ж ця байдужість?

Зовнішніх причин називають багато – погана влада, яка не забезпечує належних умов, не заохочує громадян займатися своїм здоров'ям; бідність медицини та населення (адже дізнаєшся про хворобу – доведеться купувати ліки); недовіра до лікарів; поганий стан довкілля, що знижує ефективність лікування. Усі вони, безумовно, впливають на ставлення українців до свого здоров'я. Але є речі, які залежать і від самих людей, від їхнього духовного здоров'я – це спосіб життя, наявність шкідливих звичок, яких найбільше мають чоловіки. Як наслідок – середня тривалість життя для чоловіків 65 років, а для жінок – 75 років. Різниця в десять років аж ніяк не пояснюється зовнішніми обставинами на зразок забрудненого довкілля. Причина ховається усередині, у ставленні до себе.

90 % хвороб українського суспільства спричинено власним небажанням людей бачити себе здоровими, вважає заслужений лікар України, професор Ольга Богомолець: «Відсутня не просто культура здоров'я, щоб люди дбали про себе, а відсутнє й бачення людьми можливостей майбутнього свого життя в Україні... Усе це пов'язано з хронічною депресією населення України»¹⁴⁷. Звідки ця депресія? Тут є простір для роздумів та припущень.

У ХХ столітті українське суспільство пережило багато історичних травм: захоплення України більшовиками (хоч 90 % українського населення і не були їхніми прихильниками¹⁴⁸), Голодомор 1932–1933 років та червоний терор, Друга світова війна, катастрофа на

Чорнобильській АЕС тощо. Немає сумніву, що кожна з цих подій залишила слід в колективному несвідомому українського суспільства.

Кандидат психологічних наук Олег Безверхий вважає такі риси сучасних українців, як «домінування негативних емоцій, схильність до страждання» наслідками Голодомору, які передалися нащадкам постраждалих від трагедії¹⁴⁹. Саме Голодомор спричинив духовний «злам» частини найбільшої верстви українського суспільства – селян. Так вважають автор порівняльного дослідження геноцидів у різних країнах у ХХ ст., історик А. Козицький¹⁵⁰, заступник директора з наукової роботи Інституту соціальної та політичної психології АПН України, кандидат психологічних наук Л. Найдьонова¹⁵¹ та інші фахівці.

Тривале замовчування трагедії, самотнє переживання психотравмуючих подій, загальмувало процес одужання суспільства після геноциду. Для того, щоби механізми проживання включилися, про травму мають говорити, вважає психолог Л.Найдьонова. Але в нас два покоління вирости у німій ситуації, непромовленій, невисловленій. Тому у нас дуже складна і змішана реальність. Чим більше із суспільної свідомості витісняються наслідки колективної травми, тим більша ймовірність її психосоматичних наслідків, що проявляється у специфічних захворюваннях, поширених у даній популяції, говорить дослідниця¹⁵². На думку психотерапевта Л. Гридковець, якій часто доводиться працювати з нащадками репресованих та потерпілих від Голодомору, «біль непрощення», образа на кривдника, може передаватись із покоління в покоління, трансформуючись у різноманітні розлади психічного та фізичного здоров'я, зокрема онкологічні хвороби¹⁵³.

Загалом поведінка українців, які не дбають про себе, нагадує типову поведінку жертви. І неважливо, від чого постраждала людина – від Голодомору, від насилля в родині чи вона потрапила в ДТП, бо всі жертви мають багато спільного: знижена самооцінка, самозвинувачення, пригнічений настрій, очікування нових неприємностей, пасивність тощо. Часто своєю поведінкою людина, яка пережила трагедію, ніби карає себе за те, що сталося: починає «запускати» себе (не стежить за зовнішністю та здоров'ям), розриває

стосунки з друзями та близькими, виявляє схильність до саморуйнування, вживаючи алкоголь та наркотики, не лікує хвороби.

Чи належить Голодомор до психотравмуючих подій? Безумовно. **Психічну травму викликають події, які несуть загрозу життю та здоров'ю особи або її близьких, руйнують її звичний спосіб життя** (наприклад, арешт родича, заслання, конфіскація майна) **та уявлення про себе** (наприклад, втрата самоповаги), **викликають відчуття жаху, безпорадності**. Особливістю саме Голодомору є те, що стан голодного виснаження організму є додатковим фактором, який збільшує травматичну силу стресу¹⁵⁴.

Стрес від болю. Однією з основних травматичних складових голодування українців у 1932-у, а особливо в 1933-у роках, був біль. Стан крайнього виснаження супроводжується надзвичайно болісними відчуттями. «Якщо організм упродовж тривалого часу не отримує з їжею життєво необхідних людині білків, він ніби починає перетравлювати сам себе. Розвиваються малокрів'я (анемія), сліпота, з'являються набряки кінцівок, обличчя, шкіра не витримує і лопається, людина відчуває сильні болі в усьому тілі, відбуваються незворотні зміни – відмовляють життєво важливі органи і настає голодна смерть», – аналізує чинники, які впливали на психічний стан людей під час Голодомору, психолог Любов Найдьонова¹⁵⁵.

Стрес від спостереження мук близьких людей. Крім власних фізичних страждань, важливим стресогенним чинником під час Голодомору були «страждання від спостереження, як мучаться і вмирають близькі люди, а сам чуєшся безпорадним, – зауважує психотерапевт С. Рослюк. – Наростає відчуття власної недієздатності, неспроможності. Втрачається самоповага та віра в інших людей... І, як результат, людина стає більш керованою, малоініціативною, легше піддається впливам, колективізації, стає робочою масою, яка підіймала будови перших п'ятирічок»¹⁵⁶. Безумовно, такі переживання деструктивно впливали на самооцінку постраждалих від Голодомору, їхнє ставлення до себе, яке визначалося надзвичайно потужним відчуттям провини перед людьми, рідними, які загинули.

«У період 1932–1933 років загальний психічний стан населення був стресовим, напруженим, пригніченим, сповненим страху... Адаптаційні сили організму та психіки працювали за межами

природних людських можливостей», – говорить Л.Найдьонова. **Наслідком такої ситуації став психічний злам багатьох українців**¹⁵⁷.

Досвід приниження. Змушені голодом до нелюдської поведінки селяни почувалися нижчими істотами, майже тваринами. Це видно з характеристик та порівнянь, які вживають щодо себе свідки Голодомору. Для ілюстрації наведемо низку прикладів зі збірника спогадів про Голодомор мешканців Олександрівського району Кіровоградської області¹⁵⁸.

«Ми не людьми були, а скелетами», – розповідала мешканка смт Єлизаветградки Марина Степанівна Біївець, 1911 р. н.

«Померлих вивозили на кладовище і скидали в кагати, ніби буряки», – згадував Михайло Мусійович Гуртовий із села Івангорода, 1918 р. н., який втратив у 1933-му свою матір і брата.

«Навесні, коли на деревах з'явилося листя, ми, мов гусінь, накидалися на нього», – ділився спогадами про своє дитинство Микола Максимович Левенець, 1925 р. н., с. Несватове.

«Тільки з'явився цвіт на акації, то дітей на деревах, як мух». (Юхимія Кононівна Дубівка, 1910 р. н., с. Бовтишка).

«Їм колоски. Пасуся, одним словом». (Клавдія Семенівна Візіренко, 1917 р. н., с. Букварка).

«Розпитуй там, чи будуть давати щось колгоспникам, чи будутьдохнуть, як дохли в 1933 році», – звертався з проханням селянин до свого сина, який служив у Червоній армії¹⁵⁹.

У 1933 р. на станції Хорол голодних людей, котрі прийшли до складів збирати кукурудзу, постріляли, **«немов собак»**, згадував селянин М. Рева¹⁶⁰.

Подібних прикладів можна наводити безліч. Такі порівняння свідчать про неприродність ситуації, що склалася. Як має до себе ставитися людина, яку примушують до тваринного існування і яка не може захиститися? Рідко в кого не знизиться самооцінка та не розвинеться комплекс неповноцінності. До того ж передумови для цього були ще й до Голодомору – у 20-х радянські ідеологи старанно впроваджували в масову свідомість тезу про «нерівність культур»: селянської («нижчої») та міської («вищої»). Пізніші події стали підтвердженням цієї тези.

«Мабуть, ми дійсно поганий народ», – із прикрістю констатував через 8 років після Голодомору кінорежисер Олександр Довженко, спостерігаючи, як легко українці відмовляються від мови, від національних традицій, від своєї ідентичності¹⁶¹. Проте справжня причина була геть в іншому. У 1930-х в українців (не лише селян) була підірвана віра в себе, у свою культуру, у біологічну цінність свого етносу, який морили голодом, а померлих представників висипали в могильники, наче буряки. Частина українського населення, переживши голод та терор, страждала на «посттравматичний стресовий розлад» (стан, коли процес подолання психологічної травми набуває затяжної або хронічної форми), який характеризується дисбалансом усієї структури особистості, тривожністю, сумнівами в собі, пригніченим настроєм, відчуттям безсилля, погіршенням здоров'я¹⁶². Тим більше, що життя колгоспників увесь цей час залишалося напівголодним.

У Галузевому державному архіві Служби безпеки України збереглися довідки співробітників НКВС про післяголодоморні настрої селян, підготовлені для вищого керівництва. Ось кілька фрагментів повідомлень із селянських листів (понад 70–80 % тогочасної переписки червоноармійців з родичами перевірялося спецслужбами, відверто антирадянські листи конфісковувались¹⁶³), які були включені до звітів у березні – квітні 1935 року як типові: «В селі у нас народ хмурий. Ця Советська Власть згубила народ зі світу... », «Хліба немає й купити немає за що – дуже дорого. Страшно голодуємо. Ми втратили молоді сили та життєрадісність. Ми тепер в'янемо, мов польові квіти в грудневі морози, де життя, де радість? **Народ упав духом і з похиленою головою тихо, тихо шле прокляття** (виділення цензора. – І. Р.)...»¹⁶⁴, «**Зараз люди дуже пухнуть із голоду та здихають** (виділення цензора. – І. Р.) і нам доведеться пухнути та загинути. Паспорти нікому не видають, бо нікому буде працювати в колгоспі»¹⁶⁵. Властиво, що за статистикою НКВС, позитивних повідомлень у листах селян було втричі менше, ніж негативних¹⁶⁶.

«Хто залишився живий, то це вже людина «порчена», я знаю це по собі, – розповідав у 1940 році в листі до Сталіна селянин Микола Антонович Рева, 1908 р. н. – Усі ми, колгоспники, були опухлі, упали на ноги, втратили зір, стали частіше відвідувати лікарню»¹⁶⁷. Більш

детально про підняту О. Довженком проблему ми поговоримо в розділі «Ідентифікація з агресором», а зараз повернімося до комплексу неповноцінності, який сформувався, а в частини людей, підсилювався внаслідок радянської політики 1930-х.

На думку австрійського психіатра та психолога Альфреда Адлера, комплекс неповноцінності, породжений невідповідністю до стандартів суспільства (у нашому випадку це були стандарти новоствореного «радянського суспільства»), – явище небезпечне. Особистість, яка має низьку самооцінку та постійно відчуває свою неповноцінність («неправильність»), схильна до самогубства¹⁶⁸. Таку поведінку американський психолог Карен Хорні називала «суїцидом виконання».

Ідеться про виконання прямих або непрямих суспільних настанов. Українці в 1930-х чули ці настанови по радіо та на політзборах, читали в газетах та в листівках, меседж яких зводився до наступного: «Вороги народу мають зникнути!». А хто вони, «вороги народу»? «Куркулі», «одноосібники», «націоналісти», «інакомислячі», ті, хто «не любить радянську владу»... А як багато людей її тоді любили?!

У 1935 році НКВС підготувало доповідну записку про дивне явище в селах – люди почали масово заготовляти труни. Звичайно, в Україні здавна існував звичай приготування труни заздалегідь, відповідно до естетичних смаків замовника, який, заховавши своє останнє ложе на горищі, міг спокійно потім прожити ще років із двадцять. Але так, щоб сто, двісті гробів в одному селі виготовляли одночасно – це було незвичайним явищем. Коли агенти НКВС почали розпитувати селян, для чого вони це роблять, ті пояснювали: очікуємо на нову голодовку, і щоб не бути похованими абияк, заздалегідь готуємося¹⁶⁹.

Втрата волі до життя. Про що ж свідчать такі настрої в суспільстві? Про те, що суспільство (або його частина, яка відчуває себе «неправильною», невідповідною до «загальних стандартів») втрачає волю до життя.

На думку К. Хорні, рушійною силою до здійснення самогубства може бути також невідповідність оцінки себе-реального та встановленого для себе стандарту – «ідеального образу» себе¹⁷⁰. Теж цікава проблема. Чи могло бути позитивним уявлення про себе в людини, яка, поїдаючи листя з дерев, відчувала себе гусеницею?!

Самогубства були поширеним явищем під час Голодомору. Про «самогубства на ґрунті голоду» повідомляють радянські спецслужби¹⁷¹. На цю невластиву для традиційного українського суспільства поведінку людей звертають увагу майже всі дослідники українського геноциду, зокрема історики О. Стасюк¹⁷² та А. Козицький¹⁷³, М. Кузьменко¹⁷⁴, психолог Л. Найдьонова¹⁷⁵.

Проте навести статистику ми не можемо, бо невдовзі після революції 1917 року радянське керівництво пристало на таку позицію: при соціалізмі немає передумов для самогубств. На початку 1930-х сектор соціальних аномалій при Центральному статистичному управлінні було ліквідовано, статистика самогубств у СРСР стала закритою. Усі випадки, які потрапляли до цієї категорії, рекомендувалося розглядати як прояви психічної хвороби¹⁷⁶.

«Становище наше дуже тяжке. Доведеться гинути з голоду. Я хочу тобі прислати телеграму, щоби ти приїхав та подивився як на селі люди живуть і пухнуть з голоду. Дохне народ як мухи (виділення цензора. – І. Р.) й ніхто не звертає уваги. Ми теж скоро з голоду пропадемо. Дитина плаче від голоду, а в мене молока немає. Допоки будемо мучитись на білому світі? Краще загинути, щоб не мучити себе й дитину», – писала у 1935 році мешканка села Божедарівки Дніпропетровської області в листі до свого чоловіка-червоноармійця¹⁷⁷. Думки про смерть є ознакою відчаю та відчуття безвиході. Напевно, у такому психологічному стані й перебували люди, які в голодні роки власноруч заподіювали смерть собі, своїм дітям та рідним, «щоб не мучилися»¹⁷⁸.

Суїцид у роки Голодомору міг бути продиктований бажанням уникнути фізичних страждань. Кроком відчаю, коли людина тривалий час безуспішно намагалася вирішити проблему або наслідком агресивності, яка не знаходила іншого виходу й спрямовувалася на себе. Відповідно до теорії французького соціолога Е. Дюркгайма, висока частота самогубств у суспільстві є показником «ослабленого відчуття солідарності». Виходячи зі статистичних даних по самогубствах, дослідник називав основною причиною ослаблення соціальної солідарності аномію – брак норми (від грецького «а-поті» – відсутність закону, норми). У стані аномії відсутні зв'язки, які об'єднують людей (про це ми детальніше поговоримо в підрозділі 2.6.

«Ослаблення родинних зв'язків та розпорошення суспільства»), внаслідок чого люди стають більш вразливими до життєвих змін та проблем¹⁷⁹.

Відповідно до статистики, факторами, які зменшують кількість суїцидів, є шлюб, родина та релігія: кількість самогубств менша серед одружених, аніж серед самотніх, серед пар, які мають дітей, аніж серед бездітних, серед людей із маленьких спільнот, аніж серед мешканців мегаполісів тощо. У 1930-х відбувалося руйнування саме цих бастионів життєстійкості: втрачалися родинні зв'язки, руйнувалися церкви, люди одружувалися рідко (частіше просто «сходилися» на певний час для спільного життя), діти гинули від голоду, голодні селяни тікали в міста... Традиційне українське суспільство в примусовому порядку перебудовувалося в «нову радянську спільноту», потерпало від беззаконня, аморальності тощо¹⁸⁰.

А яким було ставлення до життя в населення до встановлення більшовицької влади? Відомо, що наприкінці XIX століття в Російській імперії в середньому фіксувалося лише 3 суїциди на 100 тисяч населення (заради справедливості треба зауважити, що в інших країнах тогочасного світу самогубства теж не були такими «модними», як зараз), що обумовлювала висока релігійність дореволюційних людей. Більш точних відомостей щодо мешканців українських територій ми, на жаль, не маємо. Проте збереглися дані за 1926 рік по Москві та Ленінграду: за десять років владарювання більшовиків рівень самогубств там піднявся до 41,8 випадків на 100 тисяч населення серед чоловіків та до 19,5 – серед жінок... Різниця вражає. Відкритою для дослідників статистика суїцидів стала лише з середини 1980-х років. На той час СРСР була суїцидальною наддержавою – у 1984 році показник сягав 29,7 випадків завершених самогубств на 100 тисяч населення. Більше на той час було лише в Угорщині¹⁸¹.

Історична травма, спричинена Голодомором (а також, звичайно, іншими потрясіннями, яких чимало випало на долю українського народу в XX столітті), призвела до краху системи цінностей, переконань, уявлень про світ, зміни ставлення до себе та загалом до життя у потерпілих від геноциду, які свій негативний життєвий досвід передали нащадкам. Особливо руйнівних змін зазнала психіка представників «сильної статі», які в традиційному суспільстві

вважалися відповідальними за матеріальне забезпечення та благополуччя родини. У 2011 р. смертність населення України з причини самогубства склала 20 випадків на 100 тис. осіб. При чому рівень смертності чоловіків у сільській місцевості в рази вищий, ніж у містах. Водночас відмінності в смертності від навмисних самоушкоджень жінок села та міста не настільки суттєві¹⁸². Із такими показниками, відповідно до шкали Всесвітньої організації охорони здоров'я, ми впритул підійшли до «критичного» рівня суїцидів (понад 20 випадків на 100 тисяч населення)¹⁸³. Безумовно, є в цьому й «заслуга» Голодомору.

Суїцидологи, можливо, зауважать, що проблема збільшення самогубств властива для всього сучасного світу, а в нашому суспільстві достатньо деструктивних чинників і без історичних травм. Але як пояснити той факт, що в списку найбільш суїцидально неблагополучних регіонів лідирують (часто зі значним відривом) області південного, центрального та східного регіонів України, які найбільше постраждали від Голодомору та репресій: Дніпропетровська, Одеська, Луганська, Донецька, Запорізька області та інші?»¹⁸⁴. Саме тут свого часу зафіксовано найбільше виборців КПУ та Парії регіонів, електорат яких, як показують, наприклад, дослідження Фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва, найбільше прагне «сильної руки».¹⁸⁵

Результати проведеного Центром українознавства КНУ імені Тараса Шевченка порівняльного дослідження психологічних характеристик потерпілих від Голодомору, зафіксували в останніх суттєве зниження самооцінки, наявність комплексу меншовартості, а відповідно й зміну поведінкових стратегій.

Неусвідомлений комплекс меншовартості присутній у 78 % постраждалих від Голодомору (у контрольній групі, респонденти з якої мешкали на територіях, де Голодомору не було, ця характеристика проявилася лише в 32 % опитаних).

Неадекватна, переважно занижена, самооцінка спостерігалась у 65% респондентів, які пережили геноцид (у контрольній групі ця риса проявилася в 46 % обстежених українців).

Низька самоефективність (віра в ефективність своїх дій) зафіксована в 57 % респондентів із першої групи (у контрольній групі

ця характеристика виявлена лише в 17 % опитаних).

Низький рівень домагань (схильність людини ставити перед собою завдання простіші, ніж вона насправді може виконати) виявлено в 66 % постраждалих від Голодомору (у контрольній групі таких респондентів удвічі менше – 33 %) ¹⁸⁶.

Виходить, що люди, які пережили геноцид, жили з болісним відчуттям неповноцінності, менше себе любили, нижче оцінювали свої здібності, більше сумнівалися в ефективності своїх дій, а відповідно відчували себе менш щасливими та успішними. Ставши батьками, вони не могли виховати своїх дітей впевненими в собі, оптимістичними, наполегливими, навчити їх бути господарями свого життя, відповідально ставитися до власного здоров'я тощо. Бо самі цього не вміли. «Що більше буде тих, хто не жив у радянському суспільстві й не знав його механізму, то швидше в нас відбуватимуться зміни, – вважає соціолог Є. Головаха. – Та, на жаль, механізм ретрансляції цінностей між генераціями все одно діятиме, ці нові покоління зберігатимуть де в чому цинізм нинішньої епохи» ¹⁸⁷.

«Машина наздогнала групу жінок, людей двадцять..», – розповідає Д. Гойченко про свої спостереження під час відвідин одного з колгоспів на початку літа 1933-го. – У більшості ті, кого ми зустрічали, вели себе тихо, як приречені. У цій же групі були досить активні. Вони плакали, скаржилися на свою незаслужену гірку долю. Кожна з них когось поховала: хто чоловіка, хто дитину, хто кількох дітей, хто всю родину...

– Працюємо з ранку до ночі, щоб врятувати буряк. А чим нас годують, подивіться.

Вони розв'язували вузлики.

– Ось! Одна ложка гнилої чечевиці та щіпка солі. Це нам видається на цілий день. У результаті такого харчування на роботу йде «звено» в 5 чоловік, а з роботи – 4 або 3. Он білють... Це залишилися наші мертві, а ми ось переходимо на іншу ділянку, де ще кого-небудь залишимо. Ні, не врятувати нам буряк. До прополювання мало хто доживе.

...Я звернув увагу на нову нотку, яка з'явилася в розмові цих колгоспниць, – пише Д. Гойченко, і в його спостереженні сконцентровано дуже важливий для нас момент: – Ці слова, у яких

певною мірою виражалося прагнення врятувати буряк. До цього, власне, і зводилася суть скарги. Розповідаючи про ті неймовірні трагедії, якими була для них втрата дорогих людей, вони, мабуть, хотіли вплинути не так на наші серця, як на розум, і підказували, що для збереження буряка, треба хоча б їх урятувати... »¹⁸⁸.

Складається враження, що, розповідаючи про падіння у свідомості колгоспниць вартості людського життя нижче рівня вартості буряка, автор спогадів сам не йняв віри власним очам і вухам. Цей епізод він наводить без коментарів, як зразок голодної маячні, висловлюючи співчуття українським «мученицям». А проте поведінка жінок яскраво ілюструє катастрофічне знецінення людського життя та розчинення окремих особистостей з їхніми інтересами, життєвими цілями в чужій (!) меті, яку ставить перед ними влада, – зберегти колгоспний буряк.

Знецінення життя вважає одним із найважливіших наслідків Голодомору дослідник А. Маслюк¹⁸⁹. Яким могло бути ставлення до життя, якщо селяни впродовж кількох місяців спостерігали, як такі самі селяни помирають просто на вулицях? Потім по селу їздила підвода, у яку мертві тіла складали, мов дрова, везли на цвинтар і зсипали в «яму» (братську могилу), над якою не ставили ні хрестів, ніobelісків. Так відбувалося, бо родичів у померлих або вже не було, або вони самі перебували на межі життя та смерті й не мали сили викопати могилу та доглянути її. Однак, і про це свідчать численні спогади очевидців, видовище збирання трупів шокувало людей, особливо дітей, які вже бачили традиційний український поховальний обряд і знали, як треба проводити померлого в останню путь.

Часом серед мертвих до «ями» потрапляли й ще живі. *«Неживенку Григорію виділяли підводу і він їздив по вулицях і підбирав мертвих і напівмертвих* (виділення моє. – І. Р.) *людей.*

Їх він віз на кладовище», – згадувала жителька села Вищі Верещаки Кіровоградської області Лідія Іванівна Бугай¹⁹⁰. Про це розповідає свідок Голодомору С. М. Фролов¹⁹¹ та інші.

Але забирали живих не від жорстокості. «Зі смертю було пов'язано й виживання, – пояснює історик О. Стасюк, – за збір трупів (доволі масова тоді робота) платили якусь норму – 300–500 грамів хліба за, скажімо, 12 мерців. Тому ж і забирали часто ще живих, щоб до норми

дотягти. Це робили ті ж селяни, і важко їх осуджувати. Бо йому за цей хліб треба вижити чи прогородувати свою сім'ю»¹⁹².

Немає сумніву, що такий досвід негативно вплинув на ставлення українців до людського життя взагалі та, зокрема, до власного життя, до свого тіла (яке після смерті можуть викинути, мов сміття), на самооцінку наших співгромадян. У сучасних умовах досвід приниження наших предків у 1930-х роках проявляється в неповазі до себе та представників свого етносу, у власне селянському комплексі меншовартості (у порівнянні з мешканцями міст), у домінуванні негативних емоцій, схильності до страждання, саморуйнівній та суїцидальній поведінці, у недбалому ставленні до власного здоров'я.

При цьому мені не раз доводилося помічати, що люди, які народились і вирости в Радянському Союзі, схильні турбуватися про здоров'я близьких. Часом виявляють готовність особисто відвести цілком самостійного хворого родича до лікаря, хоча самі, маючи не менш серйозні проблеми зі здоров'ям, не звертаються по медичну допомогу.

Деякі люди і в шістдесят років «карету» не викликають, – такою фразою моя знайома жіночка похилого віку висловила своє критичне ставлення до молоді родини, побачивши, що до них приїхала машина «Швидкої допомоги».

Таких прикладів можна навести багато. Людям, які сформувались у Радянському Союзі, чомусь часто буває соромно, ніяково, «незручно», зізнаватися собі та іншим у бажанні жити, боротися за своє життя, любити себе не лише на словах, але й практично піклуватися про себе. Хоча позитивне сприйняття себе – фундаментальна цінність усіх живих істот. Якби воно не було властиве живим організмам, вони б не змогли вижити, планета Земля була б пусткою...

1.3. Ненабута / втрачена суб'єктність (страх дії та прагнення «батьківської руки»)

Не маючи можливості вилити свій гнів безпосередньо на кривдника, на боці якого була могутня репресивна машина, радянські українці в 1930-х роках змушені були спрямовувати його на самих себе та своїх

рідних. Так само робили в'язні німецьких концтаборів, і це для них не минало безслідно...

«У дитинстві людина часто опиняється в полоні безсилої люті, але для дорослої людини такий стан є згубним. В'язень повинен вміти якось опанувати свою агресивність, і один із найбільш безпечних способів – спрямувати її на себе самого. При цьому посилюються мазохістичні, пасивно-залежні, дитячі стереотипи поведінки, зовні безпечні, бо вони нібито убезпечують людину від конфліктів з СС... Але саме такий психологічний механізм і відповідає завданню СС – перетворити в'язня на подобу нетямуючої та залежної дитини», – розповідає колишній в'язень німецького концтабору Б. Беттельгейм¹⁹³. Тоталітарна система цілеспрямовано примушує своїх громадян переживати відчуття безпорадності – нестерпне й руйнівне для особистості дорослої людини, бо таким чином вона робить її слухняною, несамостійною.

«Хай буде все у світі як належить, на жаль, від нас нічого не залежить», – це рядки з поезії видатної української письменниці Ліни Костенко. Однієї з небагатьох справді талановитих особистостей із покоління шістдесятників, кому вдалося вижити в радянській системі як творцю. На згадку приходять також слова В. Сосюри, який дякував партії, що йому «дозволила і допомогла залишити до сивого волосся дитячу душу».

«Дитяча душа» дорослої людини – це не лише метафора несамостійності конкретної людини, але й характеристика залежного радянського суспільства. Суспільства, члени якого не були суб'єктами. Політичні лідери, спеціальні настанови вели громадян по життю, мов дерев'яні фігурки по шаховому полю. Але що ж таке ця суб'єктність, якщо застосувати це поняття до життя громадян України, нас особисто?

Суб'єктність – це здатність людини бути джерелом власної активності, бути творцем свого життя¹⁹⁴. Це здатність до самореалізації, здатність діяти та брати на себе відповідальність за наслідки своїх дій. Особистість виражає свою суб'єктність через творчість, сміливість, ініціативність, наполегливість, самоповагу, через власну волю, самостійні рішення та вчинки. Людина з високим рівнем суб'єктності мислить і діє за принципом: «Я хочу і можу». Людина з

низьким рівнем суб'єктності міркує навпаки: «Я не можу цього здійснити і не смію хотіти, я зобов'язаний».

Людина з високим рівнем суб'єктності САМА вирішує, що (коли і як) їй робити, а чого їй не робити, враховуючи при цьому соціальні норми та цінності. Вчинки людини з низьким рівнем суб'єктності завжди залежать від інших людей, бо їй зручніше прийняти вже сформульоване кимось рішення, засвоїти вже зроблені оцінки («есть мнение, что ...»), їй зручно бути об'єктом чужих впливів («Все побежали и я побежал!»), жити в умовах, коли хтось нею керує, організовує, контролює її діяльність, а вона є просто виконавцем (чужої волі). Людина з низьким рівнем суб'єктності завжди прагне «сильної руки», оскільки не здатна зробити самостійний вибір у багатьох соціальних і моральних ситуаціях. Вона не готова до адекватного САМОосмислення, САМОоцінювання, САМОкритики, САМОконтролю, САМОорганізації, САМОдіяльності тощо.

Саме людина з високою суб'єктністю здатна стати справжнім громадянином (оскільки вона є ініціативною, відповідальною та дієвою), і саме таких людей нам бракує в умовах САМОстійної України для побудови ефективного громадянського суспільства (як у європейських країнах), яке б унеможливило розгул корупції, зловживання владою та вимагало від посадових осіб виконання їхніх прямих обов'язків – забезпечення добробуту суспільства.

За даними опитування Центру українознавства КНУ імені Тараса Шевченка, низький рівень суб'єктності виявлено в 72 % опитаних мешканців українських територій, які постраждали від Голодомору. У другій групі опитаних, які не зазнали геноциду, низький рівень суб'єктності зафіксовано лише в 19 % опитаних¹⁹⁵.

Діаграма 2. Нівеляція суб'єктної позиції особистості¹⁹⁶

1. **Низький рівень суб'єктності:** виявлено у 72 % опитаних з першої групи та в 19 % опитаних із другої (контрольної) групи.

2. **Відчуття відчуженості від України та її національних інтересів:** 63 % – в основній та 7 % – у контрольній групах.

3. **Наявність українофобських настановлень:** 63 % – в основній та 3 % – в контрольній групах.

4. **Наявність внутрішньоособистісних конфліктів:** 53 % – в основній та 10 % – у контрольній групах.

5. **Регресія поведінки (перехід на попередній рівень розвитку), що унеможлиблює адекватність дій у нових умовах:** 51 % – у першій групі та 20 % – у контрольній.

Закономірно, що саме на Сході України, де лютував Голодомор, найбільше відбулася десуб'єктизація населення і зараз спостерігається більше прагнення до «сильної руки»¹⁹⁷. Натомість жителі західних регіонів України, як відзначає доктор психологічних наук, професор Вадим Васютинський, «більш свідомі й самостійні»¹⁹⁸. Вони «мають високий рівень національної свідомості»¹⁹⁹.

На думку психотерапевта О. Стражного, особлива ментальність західних українців зумовлена тим, що мешканці цих земель не зазнали Голодомору, а відповідно краще зберегли особисту та колективну суб'єктність, яку втілюють такі риси, як почуття національної та особистої гордості, патріотизму, індивідуалізму, здатність чинити опір владі²⁰⁰.

Десуб'єктизація виражається в тому, що тоталітарні країни (а також домашні тирані, деспоти на керівних посадах, більшість релігійних культів) вимагають від підлеглих підпорядкувати всі їхні особистісні життєві інтереси «інтересам держави» (церкви, корпорації тощо, а по суті – особистим інтересам лідерів, у чиїх руках зосереджена реальна влада). У таких умовах людина з самостійно діючої особистості має перетворитися на об'єкт, за який усе вирішують інші. Ознакою тоталітарної влади є, зокрема, привласнення права громадян на самостійну думку й оцінку явищ, нав'язування готових рішень та навішування ярликів.

Після Голодомору не лише система цінностей, але й навіть побут селян зазнав кардинальних змін, зауважує дослідниця деформації традиційного українського суспільства в 1920–1930-х роках, кандидат

історичних наук Олеся Стасюк: *«Я ще пам'ятаю по селах 1980-их такі хати, де ліжко залізне, стіл, фіранки, і більше нічого. Люди зранку в колгоспі, ввечері прийшли й переночували. Не треба накопичувати, збирати, краще жити. Все життя проходило в колгоспі»²⁰¹*. Так виглядає побут людини, яка не існує як особистість і життя якої визначають чужі інтереси. Селяни, яким пощастило зберегти суб'єктність, усвідомлювали неприродність ситуації та з іронією ставилися до свого вимушеного аскетизму:

Ні корови, ні свині,
Тільки Сталін на стіні.

Викладач кафедри психології ТНПУ імені Володимира Гнатюка, кандидат психологічних наук Ярослав Кальба відзначив такі ознаки десуб'єктизації постгеноцидного суспільства, як втрата здатності до вольових рішень та прояву ініціативи: *«наслідком Голодомору можна вважати знищення волі, формування нещасної, замордованої людини, яка живе «в міру» і не проявляє жодної соціальної, особистої ініціативи»²⁰²*. *«У сучасних українців домінує не наступальна воля, а стримуюча»*, – пише дослідниця соціокультурних трансформацій українців, психолог Т. Воропаєва²⁰³.

Наслідком десуб'єктизації населення України є низький рівень розвитку громадянського суспільства, що проявляється в небажанні брати участь у діяльності політичних партій та громадських організацій. Ці види діяльності, за результатами «Моніторингу соціальних змін», проведеному в 2011 році Інститутом соціології НАН України, опинилися серед найменш значущих для українців цінностей.

Але, порівняно з соціальними вимірами 1994 року, усвідомлення важливості своєї участі в житті суспільства поволі, але все ж таки зростає. Іншим боком соціальної пасивності є занадто великі сподівання на державну владу, очікування політика-«батька», який прийде до влади і «сильною рукою» наведе в країні лад.

Найважливіші наслідки низької суб'єктності населення – патерналізм (сприйняття держави як батька, який мусить забезпечити всі потреби беззахисних дітей-громадян), схильність громадян посттоталітарних країн ставати жертвами тоталітарних релігійних

культів, потрапляти в психологічну залежність від деспотичних керівників, «підсідати» на хімічні речовини, які дозволяють «заховатися» від реальності (та необхідності самостійно діяти) у світі мрій.

1.4. Розлади харчової поведінки

Одного разу, міркуючи про потребу привести «в порядок» фігуру, я піймала себе на «гарячому»: накладаю в тарілку їжі більше, ніж мені треба, щоб почуватися ситою. З'їла. Спочатку я думала, що це я так економлю – з'їдаю, раз уже поклала, щоб не викидати. Але кожного наступного разу я знову ловила себе на тому, що кладу зайве. Потім замислилася: чи справді це економія – доїдати через «не хочу», якщо потім доводиться витратити на тренажерні зали, фітнес-клуби, щоб скинути «наекономлені» кілограми? Може, це лише спроба знайти виправдання своїй ірраціональній поведінці? До речі, успадкованій мною від мами, батьки якої були селянами. Бабуся Зінаїда Олексіївна Дігтяр (мамина мама), 1910 р. н., із села Тарасівка Верхньодніпровського району Дніпропетровської області розповідала мені про голод, як вмирили люди на полях, наївшись недостиглого зерна.

На думку психологів, розлади (а наведений приклад і є розладом) харчової поведінки найчастіше спричиняють стреси, примусове годування в дитячому віці, годування як форма заохочення або покарання²⁰⁴. Цей список, мабуть, ще треба доповнити досвідом недоїдання в дитинстві – люди, які дітьми недоїдали, тепер схильні переїдати або переогодовувати. Хто не був свідком «милого» сімейного діалогу:

- Ти чого не доїв борщ?
- Та не хочу, мамо, наївся.
- Так і що ж тепер, виливати?

А як нас годували в дитинстві: «Вже не хочеш? Ну давай іще ложечку – за маму, ложечку – за татка, за дідуся, за бабусю... А оно, дивись, пташечка полетіла – гам!» – і так, доки тарілка спорожніє.

У власному житті такі епізоди, звичайно, губляться, але якщо поглянути на проблему збоку, стає моторошно. «У мене була подружка

в дитинстві, пізня донька жінки, яка підлітком пережила блокаду, – пригадує російський дитячий психолог Л. Петрановська. – Вона розповідала, як її годували, затиснувши голову між колінами та вливаючи в рот бульйон. Бо дитина більше не хотіла і не могла, а мама та бабуся вважали, що треба»²⁰⁵. Розумом такі мами (та бабусі), можливо, й усвідомлюють неправильність своєї поведінки, але нічого не можуть із собою вдіяти. Особливо ті, чий власний досвід зберігає спогади голодних страждань:

«Перше враження дитинства – хочеться їсти. Друге враження дитинства – хочеться їсти. Третє враження дитинства – хочеться їсти», – постійні думки про їжу все дитинство переслідували Анастасію Олександрівну Маринець, яка в роки Голодомору мешкала в селах Малому Захариному та Великому Захариному (там була рідня її мами) Солонянського району Дніпропетровської області²⁰⁶.

«Я не пам'ятаю, щоб у нашому садку нам наливали щось у мисочку навесні тридцять третього, – пригадує мешканка села Знам'янки Олександрівського району Кіровоградської області Марія Аврамівна Петрова, 1928 р. н., своє перебування в дитячому садочку, куди її відводили батьки, ідучи на роботу в колгосп. – Тому никали ми по садку, залазили на дерева і рвали листя. Складали акуратненько листочок до листочка – утворювався ніби листковий пиріжок. Обережно відкушували по крихітці, щоб протягти насолоду»²⁰⁷.

«Отак, як подумаєш!.. Я й зараз не можу, щоб у мене щось пропало, – розповідає про свою постголодоморну заощадливість бабуся з сусіднього села Букварки Єля Кузьмівна Вороніна, 1927 р. н. – Ось скільки пшениці получили (на пай)! Подивися – подивися та й думаєш: «Господи, скільки людей померло без неї!»»²⁰⁸.

Після таких випробувань цінність їжі стає занадто високою, навіть коли йдеться про здоров'я дитини, яке може постраждати від годування силоміць. Годуючи дітей чи онуків, такі люди ніби намагаються надолужити через них недоотримане у власному дитинстві. «Той, хто колись шукав шматка хліба, має особливе почуття, годуючи інших», – зізнається власник продуктової крамниці в Канаді Павло Макогон, якому подобається жити в «царстві їжі»²⁰⁹ (його власний вислів).

У голодні часи жіночий розум безупинно працював над створенням різноманітних фантастичних «меню», де «поживою» виступали макуха, мелений бур'ян, кора дерев тощо. Саме тому в роки Голодомору найбільше канібалів та божевільних було серед жіноцтва. Джерелом психічного тиску для них було не лише відчуття голоду, але й відповідальність за харчування родини. Безумовно, муки голоду набували особливої гостроти, коли в руках була їжа, приготована для інших.

Цікавим прикладом є історія, розказана донькою Й. Сталіна Світланою Аллілуєвою про свою няню, росіянку Анну Андріївну. Під час голоду 1921-го її чоловік покинув родину напризволяще, утік. Жінка втратила молодшого сина, якого нічим було годувати. На старість пристрасть Анни Андріївни до їжі перетворилася на манію, маса її тіла значно перевищувала сто кілограмів. Врешті-решт зайва вага стала причиною її передчасної смерті²¹⁰.

Часто надвисока цінність їжі передавалася донькам, онучкам на побутовому рівні. А може, й на генетичному. Автор книги «Голодний ген» Шелл Еллен Руппел спирається на дослідження, які пояснюють феномен зайвої ваги в частини населення саме досвідом голоду когось із предків. Механізм накопичення ваги спрацьовує в період продуктового благополуччя, коли голодний ген «прокидається» і починає робити запаси на «чорний день». Приблизно так, як це роблять наші сільські бабусі, які пережили голод 1947-го, та прабабусі, зберігаючи на горищах лантухи цукру, солі, сухарів просто так, про запас, «а раптом щось?»²¹¹.

За спостереженнями історика Олесі Стасюк, наприкінці 1920-х – на початку 1930-х традиційна культура споживання їжі українських селян зазнала руйнації. Були деформовані усталені віками звичаї та ритуали, пов'язані з уживанням їжі: пригощання гостей, харчові обмеження та заборони, пости. Зазнали змін способи приготування повсякденних та обрядових страв, змінився якісний склад їжі. Усі ці зміни були зміцнені та доповнені хронічним недоїданням, яке тривало до початку 1940-х²¹², коли почалася війна й також було скрутно з продуктами, голодом 1946–1947 років. Наприклад, свідок Голодомору Анастасія Маринець, із родини розкуркулених, яка до двадцяти років мешкала в селі, розповідає, що вперше скуштувала хліб у

двадцятирічному віці. «До того їла макуху, затируху, борщі, або й просто траву»²¹³.

Негативний внесок у культуру харчування сучасних українців зробили й радянські продуктові дефіцити вже повоєнної доби. Уся ця «спадщина» проявляється сьогодні в таких рисах, як звички українців доїдати через «не хочу», «щоб не пропало» (у тому числі за іншими членами родини), забивати «кладовки» банками з «консервацією на зиму» (замість їсти ці овочі й фрукти свіжими влітку, коли вони можуть дати найбільше поживи організму!), у дисбалансі раціону, у якому переважають жири тваринного походження (недосяжні ласощі часів Голодомору!) та критично мало овочів та фруктів, які в голодні роки були ледь не єдиним харчем для селян (наші бабусі та прабабусі їх переїли, внаслідок чого в «ієрархії смачних продуктів» вони почали посідати другорядні місця).

Наслідком глобального порушення «харчового статусу» продуктів є зниження антропометричних даних у дітей та ожиріння, на яке страждає понад половина українців, пише дослідник трансформацій українського національного харчування В. Панченко²¹⁴.

---

¹³⁵ Малкина-Пых И. Психология поведения жертвы... – С. 110–154.

¹³⁶ Descilo T. Understanding and Treating Traumatic Bonds. URL: http://www.healing-arts.org/healing_trauma_therapy/traumabonding-traumaticbonds.htm.

¹³⁷ Мицик Ю. З досвіду збору свідчень про Голодомор 1933 р./ Голод-геноцид 1933 року в Україні... – С. 403.

¹³⁸ Мицик Ю. З досвіду збору свідчень про Голодомор 1933 р./ Голод-геноцид 1933 року в Україні... – С. 405.

¹³⁹ Терещук Г. «Ходили красти колосочки, йшли у кагати по гнилу картоплю». URL: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24776712.html>.

¹⁴⁰ Стасюк О. Доноси, самогон і байдужість до майна...

¹⁴¹ Обушний М., Воропаєва Т. Голодомор 1932–1933 рр., у політико...

¹⁴² Хоменко В. Фатум: дещо про долю селянства // Голод-геноцид 1933 року в Україні... – С. 482–483.

¹⁴³ Там само. – С. 480.

¹⁴⁴ Там само. – С. 487–488.

¹⁴⁵ Буткевич Б. Соціолог Євген Головаха: «В Україні вгорі всієї суспільної ієрархії опиняються найжадібніші, найаморальніші й найпідліші люди». URL: <http://tyzhden.ua/Society/75813>.

¹⁴⁶ Українцям байдуже до стану свого здоров'я, - МОЗ. URL: https://ipress.ua/news/ukraintsyam_bayduzhe_do_svogo_zdorovya__moz_7716.html

¹⁴⁷ Коваленко А. Здоров'я українців погіршується. URL: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24715197.html>.

148 Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К.: Основи, 1996. – С. 55.

149 Як Голодомор позначився на українцях...

150 Костюк С. Андрій Козицький: «Голодомор знищив ...»...

151 Найдюнова Л. Голодомор: страждання, спричинені політичною технологією // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави. – К.: Міленіум, 2009. – Вип. 9. – С. 73-82.

152 Як це все пережити? URL: <http://psycholo.gy/yak-tse-vse-perezhyty/>.

153 Матеріали інтерв'ю з к.псих.наук Л.Гридковець, проведено в листопаді 2012 р. // Особистий архів І. Реви.

154 Малкина-Пых И. Психология поведения жертвы... – С. 81–90.

155 Найдюнова Л. Голодомор: страждання...

156 Рослюк С. Розуміти наслідки Голодомору. Українське жахіття 1932–1933 років: психологічні наслідки і психотерапевтичні аспекти. URL: <http://www.lvivpost.net/ukraine/n/12821>

157 Найдюнова Л. Голодомор: страждання...

158 Білошапка В., Петренко І. Голодомор 1932–1933: Олександрівський вимір. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2006. – 296 с.

159 Сводка о настроениях селян Украины по письмам, идущим из села в Красную Армию. За время с 1.02 по 1.03.1935 г. ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 28. – Спр. 18. – Арк.5.

160 Гриневич В. Неприборкане різноголосся... – С. 351.

161 Гриневич В. Неприборкане різноголосся... – С. 420.

162 Малкина-Пых И. Психология поведения жертвы... – С. 80–110.

163 Сводка о настроениях селян Украины по письмам, идущим из села в Красную Армию. За время с 1.02 по 1.03.1935 г. ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 28. – Спр. 18. – Арк.3.

164 Сводка о настроениях селян Украины по письмам, идущим из села в Красную Армию. За время с 1.02 по 1.03.1935 г. ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 28. – Спр. 18. – Арк 5.

165 Сводка о настроениях селян Украины по письмам, идущим из села в Красную Армию. За время с 1.03 по 1.04.1935 г. ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 28. – Спр. 18. – Арк. 16.

166 Сводка о настроениях селян Украины по письмам, идущим из села в Красную Армию. За время с 1.03 по 1.04.1935 г. ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 28. – Спр. 18. – Арк. 15.

167 Гриневич В. Неприборкане різноголосся... – С. 351.

168 Юр'ева Л. История. Культура. Психические...

169 Солодько П. Людмила Гриневич: «Ще в 1930-му проти влади повстав 1 млн українців». URL: <http://www.istpravda.com.ua/artides/2011/09/22/55682/>.

170 Ромицына Е., Алюшина А. Особенности проявлений тревожности и депрессивности в связи с родительским отношением у подростков, совершивших попытку суицида. URL: http://old.consilium-medicum.com/media/bechter/05_04/27.shtml.

171 Справка об отрицательных настроениях крестьян Украины, по письмам идущим из села в Красную армию (с 1.05 по 15.05.1934 г.). // ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 27. – Спр. 3. – Арк. 2

172 Стасюк О. Деформація традиційної культури українців в кінці 20-х – на початку 30-х років ХХ ст.: автореф. дис. ...канд. істор. наук / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Київ: 2007. – 20 с.

173 Костюк С. Андрій Козицький: «Голодомор знищив»...

174 Кузьменко М. Педагоги советской Украины в годы Голодомора (1931–1933 гг.). URL: http://iai.donetsk.ua/_u/iai/dtp/CONF/13/articles/sec2/stat24.html.

175 Найдюнова Л. Голодомор: страждання...

176 Юр'ева Л. Клиническая суицидология. – Днепропетровск: Пороги, 2006. – С. 24–25.

- 177 Сводка о настроениях селян України по письмам, идущим из села в Красную Армию. За время с 1.03 по 1.04.1935 г. ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 28. – Спр. 18. – Арк. 15.
- 178 Стасюк О. Деформація традиційної культури... – С. 18.
- 179 Юрьева Л. История. Культура. Психические... – С. 124.
- 180 Детальніше про це читайте в підрозділі нашої книги «Прояви соціальної деградації в умовах голоду та страху».
- 181 Юрьева Л. Клиническая суицидология... – С. 24–25.
- 182 Каневський В. Суїцидологія в соціальній роботі : [навчальний посібник]. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. – с. 4; 106.
- 183 Юрьева Л. Клиническая суицидология... – С. 23.
- 184 Каневський В. Суїцидологія в соціальній роботі... – С. 107–108.
- 185 Ільчук Ю. Патерналістські настрої в Україні // Громадська думка: інформаційно-аналітичне видання / Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва. – К.: 2013. - № 13. – С.3-10
- 186 Обушний М., Воропаєва Т. Голодомор 1932–1933 рр., у політико...
- 187 Буткевич Б. Соціолог Євген Головаха: «В Україні вгорі всієї суспільної ієрархії опиняються найжадібніші, найаморальніші й найпідліші люди». URL: <http://tyzhden.ua/Society/75813>
- 188 Гойченко Д. Красный апокалипсис... – С. 275–276.
- 189 Маслюк А. Проблема самосвідомості в лімінальному стані на матеріалах самозвітів жертв голодомору. URL: <http://personal.in.ua/article.php?ida=439>.
- 190 Білошарпа В., Петренко І. Голодомор 1932–1933: Олександрівський вимір... – С. 29.
- 191 Документальні свідчення про канібалізм на території Миколаївської області під час Голодомору 1932–1933 рр. URL: <http://lib.chdu.edu.Ua/pdf/istgolod/15/9.pdf>.
- 192 Стасюк О. Доноси, самогон і байдужість до майна...
- 193 Бруно Беттельхейм. Люди в концлагере.
- 194 Гуляс І. Самоздійснення як форма суб'єктності особистості. URL: www.rusnauka.com/30_NIEK_2009/Psihologia/53740.doc.htm.
- 195 Обушний М., Воропаєва Т. Голодомор 1932–1933 рр., у політико...
- 196 За матеріалами Центру українознавства КНУ ім. Т. Шевченка, 2003–2008 рр. Результати обстеження 1000 громадян України, яким у 1932–1933 рр. було від 1 до 7 років. 500 із них жили на українських теренах, де був Голодомор (основна група), і 500 – мешкали на українській етнічній території, яку Голодомор не зачепив (контрольна група).
- 197 Залежність від голоду. Про історичне коріння епідемії наркоманії, алкоголізму і хворобливого потягу до «сильної руки» // Україна молода. – 2012. – 26 липня.
- 198 Кириченко І. Масова свідомість: коливання та поступ. – Дзеркало тижня. – 2012. – 10 листопада. – С. 14.
- 199 Воропаєва Т., Кириленко Т. Уявлення населення західного регіону України про сучасну українську ідею / Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. Випуск 11. – К.: УНІСЕРВ, 2001. URL: http://ethnic.history.univ.kiev.ua/upload/gallery/2001/11/11_16.pdf
- 200 Євсеева Б. Голодомор виявився максимально ефективним...
- 201 Стасюк О. Доноси, самогон і байдужість до майна...
- 202 Гугушвілі Т. Історія Голодомору: виклики століття і відповіді на них [розмова з терноп. науковцями П. Гуцалом, Я. Кальбою, В. Терещенком] // Вільне життя плюс. — 2010. — 3 груд. — С. 2
- 203 Воропаєва Т. Українська людина: психологічний портрет в контексті глобалізації // Людина і світова глобалізація: перспективи та межі розвитку. Монографія колективу авторів / Наук. ред. Т. Власова. – Дніпропетровськ: Вид-во Маковецький, 2011. – С. 13–33.

- 204 Малкина-Пых И. Психология поведения жертвы... – С. 847–860.
- 205 Петрановская Л. Травмы поколений. URL: <https://soznatelno.ru/travmy-pokolenij/>
- 206 Пашук Л. Восставшая из Ада. Анастасии Маринец удалось выжить в страшные годы Голодомора// Днепр вечерний. – 2008. – 22 ноября. – С. 4.
- 207 Білошапка В., Петренко І. Голодомор 1932–1933: Олександрівський вимір... – С. 29.
- 208 Там само. – С. 26.
- 209 Макогон П. Свідок: спогади про голод 33-го року. – С. 42.
- 210 Аллилуева С. Двадцать писем к другу... – С. 206–212.
- 211 Капустян Г. Голод і селянська ментальність // Голод-геноцид 1933 року в Україні... – С. 189. Див. також: Стасюк О. Доноси, самогон і байдужість до майна...
- 212 Гриневич В. Неприборкане різноголосся... – С. 337–353.
- 213 Пашук Л. Восставшая из Ада... – С. 4.
- 214 Панченко В. Українське національне харчування: минуле і майбутнє. – Дніпропетровськ: Герда, 2009. – С. 133–138.

2. Прояви соціальної деградації в умовах голоду та страху

«Скільки людей під тиском голоду втрачали гідність та йшли «бити чолом» до тих, кого раніше зневажали, влаштовувалися на службу, від якої «нудило», робили те, що самі вважали мерзотою, плазували перед тими, кого називали «хамами». Багато хто з теперішніх «спеців», інтелігентів, робітників десятки разів після чергової видачі пайків зрікалися своїх невід'ємних прав», – розповідав у 1921 році про своїх співгромадян російський філософ, соціолог та соціальний психолог П. Сорокін у дослідженні «Голод как фактор. Влияние голода на поведение людей, социальную организацию и общественную жизнь». Розуміючи біологічний механізм описуваних змін, науковець усе ж таки був вражений тим, як на тлі голоду руйнуються всі чинники регуляції суспільного життя, втрачаються соціальні норми, занепадають цінності²¹⁵.

Аналізуючи прояви соціальної деградації часів Голодомору, хочеться повторити застереження П. Сорокіна, звернене до сучасників: «Хай не сприймуть ці слова як засудження! Я нікого не хвалю й не засуджую. Я лише досліджую причинний зв'язок явищ»²¹⁶. Опальний філософ і сам себе відчував піддослідною тваринкою в більшовицькій «лабораторії». І таке становище було йому не до вподоби.

Часто можна почути думку, що Голодомор став своєрідним тестом на аморальність та безхребетність: «Від голоду загинули цілі покоління справжніх господарів, які любили землю і вміли на ній працювати... Голодомор провів свій несправедливий відбір: вижили ті, хто був більш злішим, нахабнішим. Збереглися і позбавлені кращих людських якостей «активісти» та представники сільської еліти, які не голодували і могли з рідного батька здерти останню сорочку», – пише краєзнавець Л. Королько, автор книги «Голодомор: причини і наслідки 1932–1933 рр.»²¹⁷. Так, напевно, виглядає ситуація, якщо не знати закономірних змін, які відбуваються з людьми (за рідкісними

винятками) в умовах незадоволеності базових потреб, таких як потреба тамування голоду.

«З точки зору гуманістичної психології (за теорією ієрархії потреб Маслоу), поведінку людини визначають вищі потреби – потреба в любові, творчості, духовні цінності – лише тією мірою, якою задоволені її нижчі потреби (фізіологічні, потреба в безпеці). Тому допоки актуальним залишається задоволення первинної фізіології людини, годі й сподіватися на розвиток і прояв вищих почуттів, моралі», – пояснює причину морального занепаду суспільства в 1932–1933 роках кандидат психологічних наук Ярослав Кальба²¹⁸.

Тезу про те, що вижили «зліші й нахабніші», заперечує й елементарна логіка. За даними Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, чисельність населення УРСР на початок 1932 року становила 31,4 млн осіб. Внаслідок голоду 1932–1934 років у нашій країні загинуло на 3,9 млн осіб більше, ніж у звичайних умовах померло б у ті роки своєю смертю, та ще 545 тисяч дітей не народилося²¹⁹. Таким чином, після Голодомору 27,5 млн осіб усе ж таки залишилося й більшість із них були селяни. І що ж виходить, в Україні жили переважно злодії?! Звичайно ж, ні. Насправді **Голодомор не виявив найгірших, але він суттєво вплинув на людей, які його пережили.** Йдеться, у першу чергу, про явище, яке називається регресія.

2.1. Регресія особистості

Ми вже згадували про регресію в заручників та про відповідний епізод у біографії В. Сосюри. Але нагадаємо суть цього поняття ще раз. Регресія – це перехід на інший, нижчий, рівень розвитку. Такі зміни часом відбуваються з людиною під час потужних стресів, коли йдеться про загрозу фізичному та психологічному виживанню. В очах людини, базові потреби якої в достатній мірі задоволені, це виглядає страшно.

«Для того, щоб вижити, люди готові на зраду, підлість. Відомі факти, коли мешканці одного й того ж села доносили на сусідів або йшли в загони, які відбирали хліб та харчі у земляків. І це лише під загрозою голоду, що є фактором страху. Такі люди ставали не раз найлютішими катами, безжально штрафували своїх односельців. І це, можливо, один

із найбільш жахливих наслідків Голодомору – втрата віри, совісті, моралі», – пише завідувач психотерапевтичного центру Львівської обласної психіатричної лікарні, лікар-психотерапевт Сергій Рослюк²²⁰.

Іноді, за сприятливих умов, психіка потерпілого самовідновлюється, а іноді й лікарі-спеціалісти нездатні повернути пацієнту втрачений духовний світ. Багато залежить від обставин (тривалості травматичних подій, попереднього травматичного досвіду, обставин подальшого життя людини) та вроджених рис особистості.

С. Рослюк окреслює механізм розгортання регресії в умовах тотального голоду: «Позбавлення людини можливості задовольнити одну з базових потреб, необхідних для життя, веде до того, що вся психологічна надбудова порушується. Залишається єдине домінантне бажання – вижити. Можна говорити в таких випадках про неконтрольовану регресію особистості, про перехід функціонування людини на відповідний регресивний рівень. Унаслідок цього такі поняття, як мораль, совість, прив'язаність, піддаються значній загрози»²²¹.

Проводячи психологічне обстеження потерпілих від Голодомору, співробітники Центру українознавства КНУ імені Тараса Шевченка звернули увагу на явище регресії, яке є більш властивим для людей, що постраждали від штучного голоду. За даними їх опитування, регресія поведінки, що «унеможлиблює адекватність дій у нових умовах», зафіксована в 51 % опитаних мешканців територій, де був Голодомор, та у 20 % опитаних мешканців земель, де його не було²²².

У наведеному нижче спогаді описано ситуацію 1932–1933-х років, коли виснажена жінка, ще зберігаючи самоконтроль, відчуває, як в ній прокидаються звірині інстинкти. Вихована в традиціях сільської моралі господиня попереджає своїх квартиранток, щоб вони ховали їжу, бо вона, змучена голодом, за себе не відповідає і може одразу з'їсти весь їхній запас. *«Голова сільради потім переселив нас, двох дівчат, до іншої хати, де жила родина: чоловік, який працював конюхом, та жінка, яка пересувалася лише по хаті. Тоді в селі проходив показовий суд над жінкою, яка вбила чоловіка, щоб прогородувати себе і двох дітей...*

Після того випадку... ми боялися спати і від кожного шереху схоплювалися з ліжка, нерви були напружені вкрай. Господарка вночі

ходила по хаті, підходила до нас (ми спали на долівці). Коли ми питали її, чого вона ходить, вона заспокійливо відповідала: «Дітки, не бійтеся, мені не потрібне ваше життя. Просто у мене всередині все болить, я не можу спати. Я вам вдячна за те, що ви ділитися зі мною харчами, але зачиняйте свої валізки з харчами, бо я не витримаю і з'їм все зразу». Ми сказали, що боїмося через те, що в кімнаті, де спимо, стоять рогачі і макогон. Вона згодилася на те, щоб ми винесли ці предмети»²²³.

Якось, коли я розповідала про явище регресії в 1932–1933 роках, один чоловік звинуватив мене, мовляв, я такими розповідями намагаюся зганьбити пам'ять людей, які пережили Голодомор. Але звинувачення ці безпідставні, бо мова йде про природні зміни психіки під впливом нестерпних умов життя взагалі будь-яких представників роду *homo sapiens*, а не лише наших співгромадян. Це явище в більшій чи меншій мірі мало місце в усіх народів, коли наставали скрутні часи. Наприклад, П. Сорокін вважає постійне недоїдання причиною «неврівноваженості психіки» людей епохи Середньовіччя. На думку дослідника, голод створював сприятливий ґрунт для таких явищ, як інквізиція, хрестові походи дітей, масові психози, божевілля тощо²²⁴.

У блокадному Ленінграді так само, як і під час Голодомору, доведені до тваринного стану люди вихоплювали хліб у тих, хто чесно вистоював довжелезну чергу, щоб отримати заповітну буханку. Мешканець блокадного Ленінграду Олександр Андреевський у записаних онучкою спогадах розподіляє жертв блокади на три групи за наслідками впливу голоду та страху на їхню психіку:

- 1) люди, у яких відбулася повна руйнація моральних засад;
- 2) люди, психіка яких надломилася лише частково та в мирний час змогла майже повністю відновитися;
- 3) люди, які навіть на порозі смерті зберігали ясну свідомість та намагалися поводитися так само, як вони робили це в мирний час.

До речі, до другої категорії постраждалих під час блокади («психіка яких надломилася лише частково») О. Андреевський відносить свою маму, яка дуже (і незворотно!) змінилася після пережитого. «Якщо до війни вона була дружелюбною, відкритою, ласкавою жінкою, яка чудово знаходила спільну мову з учнями, то тепер це був суворий, замкнений в собі педагог, який «залізною рукою» керував школою. Недаремно її в

сталінські часи нагородили двома орденами. Спочатку – «Знак Пошани», потім – «Орден Трудового Червоного Прапора»²²⁵. Як доказ зміни характеру мами О. Андреевський наводить такий факт: коли вона вийшла на пенсію, ніхто з учнів післявоєнного випуску та колег не відвідував її, у той час як довоєнні учні приходили вітати свою вчительку з днем народження до останніх днів її довгого життя.

Свої спостереження про поведінку мешканців блокадного Ленінграду залишили психологи-клініцисти та психіатри. З-серед важливих фізичних та психологічних чинників, які впливали на психіку людей, вони визначили наступні:

- фізичне виснаження внаслідок недоїдання;
- специфічні воєнні переживання, пов'язані з блокадою, нальотами на місто та обстрілами;
- тривога за близьких та перенапруження.

«Більша частина населення була невротизована», – пише про тих, хто пережив блокаду, дослідниця з Дніпра, доктор медичних наук Л. Юр'єва. Авторка наводить спостереження тодішнього директора Ленінградського науково-дослідного інституту ім. Бехтерева, радянського психолога та психотерапевта В. М'ясіщева про межові психічні розлади мешканців блокадного міста, викликані виснаженням: «Переважну більшість нервово-психічних розладів при виснаженні віднесено до межових форм із загостренням рис особистості, психопатизацією та явищами церебральної астенії. Виснаження характеризується ослабленням психічної діяльності, у першу чергу виявляється в ослабленні мисленневих процесів та звуженні кола зацікавлень, у регресі вищих вольових механізмів»²²⁶.

Схожими, або й більш жорстокими, умовами характеризувалося випробування українських селян Голодомором:

- муки голоду, фізичне виснаження через недоїдання;
- стреси, пов'язані з ворожими діями влади: конфіскацією продуктів і майна, оточенням сіл військовими загонами, заборонаю на ввезення товарів у села, занесені на «чорні дошки», та вилученням продуктів з магазинів цих сіл;
- нервові перенапруження від спостереження страждань, повільного «згасання» рідних та близьких людей, неможливість

надати ефективну допомогу.

Щоправда, була й суттєва відмінність. *«На полі бою люди вмирають швидко, вони захищаються, їм допомагає бойове братерство та почуття обов'язку, – розмірковував над подіями Голодомору колишній активіст. – Тут я бачив людей, які вмирали самотньо, повільно, розуміючи, що їх принесли в жертву задля чийось корисливих інтересів»²²⁷*. Ленінградці страждали від агресії зовнішнього ворога й жили в очікуванні визволителів, яких має надіслати своя держава, а українські селяни потерпали від знуцань «рідної» влади й рятувати їх було нікому. Важливим фактором для зменшення наслідків психологічної травми була можливість чітко усвідомлювати, хто є ворог, та покарати його. Ленінградці в цьому плані опинилися в незрівнянно сприятливішій ситуації. Облога закінчилася визволенням, а ворог врешті-решт був переможений.

Натомість українські селяни торжества справедливості так і не дочекалися. Навпаки, їхні мучителі продовжували посідати високі посади, отримали нагороди, були увічнені в пам'ятниках та назвах вулиць. Безумовно, це не сприяло життєствердженню постраждалих від Голодомору та зміцненню їхніх уявлень про справедливість життя. *«Українці помститися за Голодомор не змогли», – констатує дослідник геноцидів А. Козицький, і наводить низку прикладів, як боролися зі своїми ворогами інші народи. Так, вірмени всім населенням скидалися грошима, щоб по всьому світі виловити та стратити 80 організаторів і понад чотири тисячі виконавців геноциду»²²⁸*.

У залежності від тривалості голодування поведінка людини змінюється, регресія посилюється. П. Сорокін описує динаміку змін, яка складається з двох етапів, у вигляді функції. На початку голодування крива функції іде вгору (етап збудження): людина докладаеть відчайдушних зусиль для задоволення потреби. *«Спочатку голод з дому жене. Перший час він, як вогонь, пече, катує, і кишки, і за душу рве, – людина й тікає з дому... А приходиться такий день, коли голодний назад до себе в хату заповзає. Це означає – здолав голод, і людина вже не боїться, лягає на ліжко і лежить», – так описує «еволюцію» голодної людини героїня повісті «Все течет» письменника Василя Гроссмана. Хоча твір це художній, зображені там події та відчуття – точне відображення оповідей свідків Голодомору. Сам*

Василь Семенович, а насправді Йосип Соломонович, народився в Україні, у 1932-му працював на Донбасі²²⁹...

На етапі збудження гарячкова активність голодної людини часто супроводжується нерозумними вчинками, наприклад, коли, щоб купити їжу, господар продає залізо з даху і родина взимку опиняється під відкритим небом. Потім крива функції опускається вниз – настає етап зниження активності. «Вони мовчазні, а коли говорять, ледве чи можуть шепотіти. Їхні рухи повільні та непевні...»²³⁰. Безрезультатні пошуки їжі вводять людину в стан відчаю, на зміну якому приходить фізичне ослаблення, байдужість, загальмованість і так – до повного згасання життя.

«Я тоді побачила – кожен голодний, він наче людодід. М'ясо сам із себе об'їдає, одні кістки залишаються, жир до останньої крапельки. Потім він розумом темнішає... З'їв голодний себе всього»²³¹. Дуже схожу метафору використовує П. Сорокін у книзі «Голод как фактор», описуючи, як, не маючи змоги поповнити запаси життєвої енергії, людина поступово втрачає своє тіло і «душу», опускаючись до рівня тваринних рефлексів.

Цікавою пам'яткою трагедії 1932–1933 років є щоденник учительки О. Радченко. Аналізуючи душевний стан авторки у прив'язці до часу (кожен наступний місяць характеризувався посиленням голоду), психолог Л. Найдьонова звертає увагу на ескалацію відчаю та злоби О. Радченко – людини по натурі незлої та тверезо мислячої:

Січень: були “всі незадоволені, у відчаї...”; думки “де брати їжу, як дістати?” не дають спокою, стає все більше крадіжок, розвивається жорстокість (люди не підбрали двох дітей, що замерзли на узбіччі).

Лютий: “я боюся голоду, боюся за дітей”;

Квітень: “злидений спосіб життя поступово перетворює людей на грубих, розгнуданих, жорстоких, готових на злочин істот”; “не можу усмирити свою злобу”; “така зла, що не можу висловити свою злобу і обурення”; “Вася сьогодні нагрубив, знову і знову, як завжди нізащо”;

Травень: “терплю грубість, образи”;

Червень: “нема сили стримуватися чи не звертати уваги”, “жахливо лаялась, а вночі відчула весь жах загрози смерті”²³².

Українські селяни пройшли всі «кола» Дантового пекла під назвою «Голод». Більшість городян, які зустрічали доведених до крайньої межі

виснаження селян, відзначали таку рису їх зовнішності, як «пусті» очі, які нічого не виражають. «...По дорозі ми зустріли чоловіка. Коли ми спитали його: «Де сільрада?», то він тільки дивився на нас і нічого не міг сказати, бо був зовсім безсилим, хоча ноги ще йшли», – згадує працівниця їдальні, яка потрапила в голодоморне село²³³. Про «напівпомерклі» очі голодних «братів-селян», які приходили просити їжу в письменницький будинок «Слово», пише В. Сосюра в «Третій Роті»²³⁴. «Тупо подивився», «блідий вогник свідомості»²³⁵ – так характеризує блукаючого по місту в пошуках їжі селянина А. Галан.

Після того, як голод 1932–1933 років минув, громадяни, чия психіка «надломилася частково», поступово поверталися до нормального життя, відновлюючи душевну рівновагу. Якщо ж прояви регресії були надто очевидними (канібалізм, божевілья), такі люди у більшості випадків були розстріляні владою або померли з голоду вже після 33-го, не здатні прогодувати себе. Ті, чиї душі розтрощили жорна Голодомору, але фізично вони зуміли вціліти, продовжували жити, оточені настороженою увагою односельців.

«По селах було мовчання. Колгоспники уникали розмов, виконуючи свої обов'язки, – описує післяголодоморне село журналіст А. Галан. – Якось голова одного колгоспу звернув нам увагу на рум'яну, середнього віку, жінку, і пошепки поінформував:

– З'їла двох дітей»²³⁶.

Регресія – явище жахливе, яке принижує людську гідність, а єдиними винуватцями трагедії українського селянства є організатори Голодомору та репресій в особі Сталіна та комуністичного режиму. Регресія – це стратегія виживання організму, коли вищі цінності людини приносяться в жертву заради її біологічного збереження. Можлива також інша, усвідомлена, стратегія – опиратися до кінця, але не поступитися духовними цінностями, із ризиком загинути. Частина людей вибирала саме цей шлях. Так, наприклад, під час посівної кампанії 1933 року жінки-колгоспниці одного села, почувши, як місцевий чекіст називає їх, змучених та знесилених, «лінивими», накинулися на нього, облили гарячим та побили, не боячись покарання. До речі, у тому випадку до покарання справа не дійшла²³⁷.

Єдине, що треба постійно враховувати, аналізуючи явище регресії: ми вижили. І в першу чергу українське суспільство вижило завдяки

тому, що більшість людей зберегли здоровий глузд та, переборюючи страждання, продовжували турбуватися про своїх рідних, знайомих, а часом і незнайомих, залишаючись людьми.

Отже, ми розглянули регресію як один із механізмів психологічного захисту, який нерідко спрацьовує, коли життя особистості опиняється під загрозою. Дослідниця деформації традиційного українського суспільства, кандидат історичних наук Олеся Стасюк перелічує низку ознак, раніше невластивих для нашої сільської культури, які увійшли в неї на рубежі 1920–1930 років: крадіжки, пияцтво, падіння моралі, доноси, запобігання перед владою, жорстокість та вбивства, байдужість до рідних, зневажливе ставлення до мертвих, самогубства. Завідуючий фондами Олександрівського районного краєзнавчого музею Василь Білошапка та історик-краєзнавець Іван Петренко, дослідивши місцевий матеріал, звертають увагу на патологічну заздрість, яка проявлялася в 1932–1933 роках, таке небачене раніше серед українського селянства явище, як бійки за їжу²³⁸. Усі ці особливості можна розглядати як прояви суспільної деградації в умовах голоду та стресу від більшовицького стилю господарювання.

Схожі суспільні трансформації спостерігав П. Сорокін в 1918–1921 роках у Росії в «період продовольчих труднощів», які настали після захоплення влади більшовиками²³⁹.

Давайте докладніше розглянемо кожен із цих проявів, проілюструємо їх прикладами, спробуємо виявити мотиви та механізми формування такої поведінки, з'ясувати, які традиційні культурні цінності були втрачені й не відновилися, та, по можливості, перекинемо «місточки» в сучасність.

2.2. Досвід беззаконня – криміналізація суспільства

Знайомий бізнесмен розповів мені цікаву історію середини 90-х про працівників свого підприємства. Одного разу він поцікавився в завгоспа, чому в туалеті немає мила та паперу. Завгосп знизав плечима: «Такі в нас люди... Постійно крадуть!». Керівник вирішив провести експеримент. Щогодини він навідувався до туалету й власноруч розкладав на місця мило та папір. Протягом наступної години

«казенне» добро «зникало». Так тривало кілька днів, частота крадіжок поступово зменшувалася і врешті вони припинилися.

«Де моє, а де колгоспне?». І чи є взагалі «я», якщо немає того, що «моє»? Таким чином, напевне, розмірковували селяни, віддавши до колгоспів усе своє добро. «Колективізація призводила до явища “обезличування” (знеособлення. – І. Р.), коли людину було позбавлено права самостійно приймати рішення, розпоряджатися майном, навіть годувати коня, який нещодавно був її власністю. Психологічний стрес, який відчуває в такій ситуації людина, можна порівняти зі станом, який спричинюється пограбуванням, обкраданням», – пише психолог Л. Найдьонова²⁴⁰.

Держава поводитися як злодій, привласнюючи селянське майно, викидаючи господарів із домівок, забираючи їжу та видаючи злочинні накази (такі як постанова ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 року про «п'ять колосків» або директива ЦК ВКП(б) та РНК СРСР «Про запобігання масового виїзду селян, які голодують» від 22 січня 1933 року, якою заборонявся виїзд за межі території Радянської України та Кубані).

«Святе» споконвічне право на власність було скасовано. Розмивалися межі понять «вкрадене» та «своє». Люди, які все віддали державі, змушені були тепер «злочинно» приховувати від влади останні харчі, щоб не померти з голоду. «Всі ми були дуже голодні. Мій дід заховав від активістів хліба мішок, кукурудзи мішок і дав трохи цього зерна моєму батькові, щоб діти не померли. Так ми і виживали», – згадував мешканець села Бірок Олександрівського району на Кіровоградщині Петро Григорович Брайко²⁴¹, 1923 р. н. Крадіжки та переховування продуктів у роки Голодомору були дуже поширеними стратегіями виживання. І це властиво не лише для України, а для всіх суспільств, вимушених голодувати.

П. Сорокін, досліджуючи морально-етичні трансформації російського суспільства в голодному 1921 році, наводить статистичні дані: «За сім з половиною місяців 1921 року однією лише багажною конторою Московсько-Курської залізниці було складено 2200 актів про крадіжки багажу. Перед війною багажу прибувало в 15 разів більше й було не більше 30 крадіжок на місяць, тобто 225 крадіжок за ті ж сім з

половиною місяців. Таким чином, порівняно з довоєнним часом, крадіжки багажу збільшилися в 150 разів»²⁴².

У спогадах свідків Голодомору зустрічаємо численні згадки про сутички з охоронцями «державної власності»: голодним селянам доводилося «красти» на скошеному колгоспному полі загублені колоски (які б в іншому випадку просто згнили), знаючи, що за «розкрадання соціалістичної власності» їм загрожує розстріл або ув'язнення на 10 років. У 1930-х з'явилася навіть приказка: «ніч – мати, не поспиш – то будеш мати», пише дослідниця деформацій традиційної української культури О. Стасюк. Хоча раніше в Україні крадійство не було поширеним. До революції селянські хати взагалі не замикалися, а підпиралися камінцем чи віником – щоби кури не зайшли або кіт не «внадився»²⁴³. Неприпустимим для української культури були й випадки мародерства (коли обкрадали тих, хто вже помер), які під час Голодомору стали звичайним явищем²⁴⁴.

Світ перевернувся в очах селянина. Вчорашні ледарі та пияки, які вважалися «декласованими та деградованими елементами»²⁴⁵, раптом стали помічниками влади. Такі «активісти» спочатку в супроводі представників з району, а потім і самі, заходили в селянські хати – залякували та грабували. «На селі закон – я, і ніхто мені нічого не зробить», – заявляв активіст Ф. Яцьків, забираючи з хати продукти. Закономірно, що внаслідок такої поведінки під час колективізації «образ активіста в народній свідомості почав асоціюватися з мародером, який отримав індульгенцію на свою діяльність», – відзначає дослідниця С. Маркова²⁴⁶.

Описуючи «легалізацію злочинів» як один із засобів влади тримати під контролем охоплену голодом країну, П. Сорокін не утримується від саркастичних висловлювань щодо такої державної політики: «Навіщо в такому випадку красти чи грабувати, якщо, отримавши ордер, розбійник та крадій можуть «легально» з'явитися куди забажають, влаштувати обшук, «секвестувати» все, що їм заманеться, безкарно можуть шахраювати, складаючи опис, та привласнити собі все, що завгодно. Такі акти, звичайно, не потраплять у «кримінальну статистику» держави. Вони – не злочини, а «законні дії, які здійснюються за розпорядженням законної влади»²⁴⁷.

Із такими діями «активістів» (самочинні обшуки, конфіскації, арешти, страти, висилка, знуцання, жорстокість) доводилося миритися українським селянам під час колективізації та Голодомору²⁴⁸. *«Активісти села, переважно з бідняків, від імені сільради без документів і повноважень ходили по селу бригадами чоловік по п'ять, – розповідає про незаконну діяльність «більшовицького активу» мешканець села Требухів Броварського району Київської області Федір Юхимович Лук'яненко, 1908 р. н. – Заходили майже в кожную хату і нищпорили по закутках, по коморах, штрикали прутами по городах, забирали всі продукти, не тільки картоплю, зерно, а й квасолі. Якщо в печі було щось варене в горщиках, також забирали»²⁴⁹*. Найбільше від зловживань потерпали селяни, які не вступили до колгоспу.

Щоб вижити в умовах беззаконня, добропорядним громадянам і, особливо, дітям, які залишилися без батьків, самим доводилося вправлятися в мистецтві дрібного шахрайства. *«Ми ходили по базарі, він попереду, а я за ним. Коли він бачив щось їстівне на прилавках, то зручно хапав і скоро зникав між людьми. Ми так обійшли весь базар. Але скільки разів я пробував робити те, що він, то в мене нічого не виходило, тому що мене брав страх і моє сумління не дозволяло щось таке робити... – розповідає син селянина-бідняка, чотирнадцятирічний хлопець Павло Макогон із села Троїцьке Петропавлівського району Дніпропетровської області. – Я ніяк не міг себе переконати, що мушу хапати щось із рук невинних людей, щоб спасти своє життя. Ось і була в цьому для мене тяжка проблема. Але я все ж таки бачив, що я мушу іти на цей прикрий крок. І я на те пішов»²⁵⁰*.

П. Сорокін звертав увагу на поширеність крадіжок серед російських дітей на початку 1920-х: *«Характерною рисою дітей нашого часу стає моральна нестійкість, яка проявляється в тому, що вони крадуть по дрібниці продукти харчування, по-шахрайськи обмінюються порціями з тими, хто слабший, або просто обкрадають їх»*. Діти усвідомлювали неправильність своїх вчинків та відчували провину, але не могли протистояти фізіологічній потребі. Чим частіше повторюються подібні ситуації, передбачав наслідки кримінального досвіду П. Сорокін, тим сильніше ослаблюються моральні настанови цих дітей і врешті-решт

зовсім зникнуть або, що нерідко трапляється, уявлення про неприпустимість обману та крадіжок зміняться на протилежні²⁵¹.

Люди, які працювали в колгоспах і не отримували платні за свою роботу, вважали, що мають право щось таємно взяти в держави як компенсацію. Часто працівники державних закладів опинялися перед моральною дилемою: вкрасти або загинути.

«Я тоді працювала в їдальні. Повертаючись додому, я побачила жіночку, яка ледве пересувалася, така була худа і квола. Наступного дня я заховала під пахвами дві оладки (виносити продукти нам було заборонено, на виході всіх працівників їдальні обшукували) й принесла цій жіночці. Потім я забрала її до себе додому, де підгодувала, допомогла зібрати трохи харчів і вона понесла їх своїй родині, яка мешкала в селі Царичанського району...», – розповідала в 1997 році 87-річна мешканка селища Амур у Дніпропетровську Ніна Никифорівна Репан²⁵².

Пізніше у радянському суспільстві з'явилася назва «несуни» – так називали людей, які працювали на підприємствах, де можна було вкрасти дефіцитний товар. Це було масове явище в Радянському Союзі. Одні крали для покращення добробуту родини, інші – за компанію, аби не виглядати «білою вороною»²⁵³. І якби таку людину хтось назвав крадієм, вона б страшенно обурилася: ні-ні, вона не краде, вона «бере», бо «все довкруз колективне – усе довкруз моє»...

– Тато, купи мені альбом! Хочу малювати! – вигукує п'ятирічна дівчинка в магазині канцтоварів.

Тато бере дівчинку за руку і відводить від прилавку:

– Доця, я тобі завтра з роботи папір принесу... – це вже атавізм із нашого недефіцитного сьогодення.

2.3. Виконання злочинних наказів

«У такій країні (де суспільство криміналізоване внаслідок голоду, бездіяльності або потурання влади. – І. Р.) шанси на виживання мають люди безпринципні, «комбінатори», вправні спекулянти, шахраї, сміливі нальотчики тощо. Вони ж переважно будуть пролазити й на командні висоти соціальної піраміди. Відповідно, у моральному плані відбір тут відбувається також навспак: чесні вимирають, «нігілісти», спекулянти та розбійники виживають».

У наші дні ми бачили та бачимо, як останні благоденствують, розквітають та гладшають», – скаржився у 1921 році на «нові» порядки більшовиків П. Сорокін²⁵⁴.

Звичайно, у хлібозаготівельних бригадах були не лише переконані злочинці, більшість являли собою звичайні люди, студенти, прислані на «хлібозаготівлю» з міста під страхом невидачі диплому та робітники, які зголошувалися «піднімати колгоспи», сподіваючись покращити напівголодне існування власних родин. «Робітники при цьому навіть не розуміли, що таке колгосп», – говориться в одному з донесень ОГПУ²⁵⁵. Накази забирати в людей все, навіть їжу та насіння²⁵⁶, шокували самих «хлібозаготівельників», але мало хто наважувався слухатися наказів своєї совісті та діяти всупереч розпорядженням партії.

Ось який спогад про свій «хлібозаготівельний» досвід залишив останній лоцман Дніпрових порогів Г. Омельченко: *«Оскільки я вступив на підготовчі курси до інституту професійної освіти, мене включили в бригаду по хлібозаготівлі... Мені врізався в пам'ять такий випадок. Живе вдова і з нею – четверо дітей. Голопузі, без ніякої одежі... У цієї вдови – чотири мішки жита. На городі сіяла його для себе, збрала. І всі чотири мішки забираємо.*

– Люди, – кажу, – що ж ми робимо? Як же вона дітей прогодує?

– Це не наше діло.

– Як же не наше?..

Таки я наполіг, щоб жито їй залишили»²⁵⁷. До речі, це був один з багатьох випадків, коли Григорій Микитович виявляв твердість характеру та заступався за інших. Побачивши голодних дітей у 1947-му, він, фронтовик, написав листа в ЦК КП(б)У та розповів про всі ті жахи. Керівництво зреагувало швидко й за кілька днів Г. Омельченка арештували та відправили на заслання²⁵⁸.

Читаючи спогади свідків про жорстокість «активістів», які забирали всю їжу, прирікаючи маленьких дітей на голодну смерть, важко зрозуміти: як вони брали такий гріх на душу? Відповісти на це питання можна, ознайомившись із результатами експерименту, проведеного в 1961 році американським психологом Стенлі Мілгремом.

Досліднику стало цікаво: як довго людина зможе виконувати накази «авторитетної особи», роблячи боляче іншій людині? За «сценарієм»

його експерименту, досліджуваний мав грати роль «вчителя», який «навчає» іншого досліджуваного (а насправді професійного актора) запам'ятовувати пари слів. Якщо «учень» забував відповідне слово, «вчитель» мав стимулювати його пам'ять ударами електричного струму. За процесом навчання наглядав «експериментатор» (людина в білому халаті), який словами «Продовжуйте експеримент!» або «У вас немає вибору, ви повинні продовжувати!» спонукав «вчителя» (досліджуваного) кожного разу збільшувати напругу на 15 вольт.

«Учень» (актор, який у дійсності жодних електричних ударів не отримував, а просто грав написану для нього роль) знаходився за стінкою, він кричав, благав, скаржився на хворе серце, стукав у стінку та врешті замовкав – «непритомнів». Але, незважаючи на страждання людини за стіною, незважаючи на написи на шкалі, які чітко вказували, що певний рівень струму означає «Дуже сильний удар», а останній мав цілком недвозначний напис «Небезпечно: нестерпний удар», 65 % досліджуваних (а в пізніших експериментах, де брав участь сам С. Мілгрем, ця цифра зростала до 92 %!), роздавлені авторитетом начальника, практично вбили свого «учня», дійшовши до цифри 450 вольт! Цей експеримент дозволив психологам зрозуміти, як звичайні, здавалося б, нормальні люди, могли брати участь у масовому знищенні таких самих людей у німецьких концтаборах під час Другої світової війни.

Виявляється, ці люди не брали на себе відповідальність за свої вчинки, вони виконували наказ під тиском, вважаючи, що за наслідки має відповідати той, хто його віддавав, та сподіваючись, що «експериментатор» знає, що він робить. Експеримент Мілгрема може багато чого прояснити в психології подій 1930-х років в УРСР та інших республіках СРСР. Треба лише уявити в ролі «вчителя» студента-«активіста», робітника, партійного функціонера та інших «гвинтиків суспільства», а в ролі всемогутнього експериментатора – «товариша Сталіна»²⁵⁹.

Із таких досліджень переконані песимісти можуть зробити «логічні» висновки: «всі люди – вівці, я це давно знав, бе-е- е!!!».

Але, по-перше, не на всіх людей вдається «натиснути». 45 % досліджуваних в експерименті, де в образі керівника виступав співробітник у білому халаті та 8 % в експерименті, у якому роль

начальника грав сам віртуоз маніпуляцій зі свідомістю пан Мілгрем, все ж таки зуміли сказати «експериментатору» тверде «ні», виявили власну волю та відмовилися катувати невинну людину.

Навіть у німецьких концтаборах знаходилися добродії. Наприклад, мешканець Дніпропетровська Олександр Петрович Репан, потрапивши до Бухенвальду, був урятований німецьким лікарем, який загорнув виснаженого голодом одноногого чоловіка в ковдру та виніс із крематорію²⁶⁰.

Багато людських подвигів зберегли для нащадків спогади свідків Голодомору... Наприклад, мешканці села Дударків на Київщині згадують директора школи Василя Івчука. Коли почався голод, він не заплющував очі на проблему, а почав діяти, хоч потім, коли влада дізналася, йому це коштувало життя. В. Івчук домовився з керівництвом сусіднього м'ясокомбінату, щоб учні після уроків виходили на прополювання сільськогосподарських культур. Платня за роботу – черпак юшки. У тому селі жодна дитина шкільного віку не загинула від голоду²⁶¹. Історії про те, як наші земляки навіть у нестерпних умовах залишалися людьми, можна прочитати у збірнику спогадів «Людяність у нелюдний час»²⁶².

2.4. «Більшовицька мораль» та внутрішньоособистісні конфлікти

Внутрішньоособистісний конфлікт – це конфлікт всередині психологічного світу особистості, який представляє собою зіткнення її протилежно спрямованих мотивів (потреб, інтересів, цінностей, цілей, ідеалів).²⁶³ Його особливість у тому, що людина, яка переживає конфлікт, не має зовнішнього ворога-супротивника, якому можна було б «дати по обличчю». У роки Голодомору та Великого терору українці часто потрапляли в ситуації, коли бути собою, діяти у згоді з власним сумлінням, дотримуватися моральних настанов було неможливо, і це спричиняло потужні внутрішньоособистісні конфлікти.

«Наша моральність виводиться з інтересів класової боротьби пролетаріату», – писав «великий вождь» більшовиків В. Ленін. Із цього виходило, що «боротьба за хліб – це боротьба за соціалізм», а вбивство, здійснене в ім'я комунізму, є «добро». Спочатку сприйняти

цю тезу було важко, зізнається сучасник тих подій Д. Гойченко. Але, навчаючись в університеті, йому доводилося постійно студіювати різноманітні «доведення» цієї «теореми». *«Коротше кажучи, я «впевнився», що без страждань та загибелі певної кількості людей неможливо буде досягти «великої мети», якою є комунізм»²⁶⁴*. У вигляді теорії все виглядало не так уже й страшно.

Практика ж виявилася дещо іншою. Спочатку *«були лише показові колгоспи або «комуни»*. Деякі стояли добре, бо держава щедрою рукою сипала туди допомогу у вигляді насінневих позичок, машин, мінеральних добрив і грошей, – розповідає журналіст А. Галан. – *Ми, журналісти... агітували за колективне господарство, хоч не мали зеленого поняття, як воно виглядає на практиці. Слово «комуна» приваблювало гаслом «один за всіх, і всі за одного». Думалось, що комунальний спосіб полегшить працю селянина, дасть йому змогу культурно розвиватись. Ніхто ще в журналістичних колах не передбачав примусової колективізації»²⁶⁵*. Згодом ці романтики близько познайомилися з жахливою дійсністю, ставши свідками розкуркулень, у добровільно-примусовому порядку взявши участь у хлібозаготівлях.

«...Це були не ті рідкісні випадки вимушеного принесення в жертву комунізму людей, що стояли на його шляху, які я був готовий виправдати в ім'я «загального добра», – із жахом усвідомив хибність та шкідливість своїх ілюзій Д.Гойченко, сам селянин за походженням. – Тут була найжорстокіша, нелюдська війна більшовицької влади проти народу»²⁶⁶. Сучасників глибоко вражало розходження з життям «правди», яку проголошували партійні ідеологи та пропагували газети, у яких чорне називалося білим, зло представлялося як добро, а очевидні факти заперечувалися всупереч здоровому глузду.

Слово «голод» не з'являлося на шпальтах газет (іноді згадувалося лише про невизначені «тимчасові труднощі»), інформація поширювалася через чутки. Участь у таких розмовах вважалася проявом ідеологічної слабкості, переслідувалася і каралася зняттям із роботи, позбавленням громадянських прав, ув'язненням, висилкою. Покарання очікувало й на того, хто випадково почув заборонену розмову, якщо він негайно не розповів про це представникам влади. Доноси за нормами радянської моралі сприймалися як „классовая бдительность” й набули надзвичайного поширення. Виказавши, де

сусід заховав зерно, можна було отримати продуктову винагороду – 10–15 % виявленого²⁶⁷.

«Суспільство, та й окремі люди, були не готові до протистояння обманові в державних масштабах, протистояння маніпуляціям довірою мас, у тому числі й активних послідовників комуністичних ідей (колишніх революціонерів, червоноармійців, активних колгоспників), які теж таврувалися як вороги, якщо проявляли сумніви або вирішували моральну дилему на користь людяності», – зазначає психолог Л. Найдьонова²⁶⁸. Значна частина українців, не будучи безпосередніми жертвами Голодомору, важко переживали трагедію селянства та свою вимушену бездіяльність, нездатність допомогти нещасним. А такий досвід деформує особистість. Як показали психологічні дослідження, люди, які в дитячому віці пережили Голодомор, у похилому віці мали на 43 % більше внутрішньоособистісних конфліктів, ніж ті, кого це лихо не торкнулося²⁶⁹.

У своїх мемуарах Д. Гойченко цікаво розповідає про внутрішню дилему «культпропа» Голованя, який розривався між комуністичними «ідеалами» та співчуттям до трагедії селянських родин. Виганяючи дітей «куркулів» із рідних домівок на мороз, Головань плакав, але при цьому вірив, що така жертва необхідна для «блага людства»²⁷⁰. Наслідком занепаду традиційних моральних цінностей, краху романтичних ілюзій стала хвиля самогубств, у тому числі й серед комуністів.

Внутрішньоособистісні конфлікти часто супроводжуються важкими переживаннями, страхом, депресією, стресом та врешті-решт можуть призвести до неврозу²⁷¹. Яскравим прикладом є складний внутрішній конфлікт В. Сосюри, що завершився нервовим зривом. У «Третій Роті» наведені роздуми, у яких він намагається з'єднати непоєднане – радянський та український погляди на трагедію Голодомору. Поетові, який перебував на службі цієї злочинної системи й асоціював себе з нею, вкрай необхідно було «знайти» пояснення трагедії. Винуватцями традиційно стали таємничі «вороги народу»:

«...Нам довелось пережити і не поламатися, а вистояти в морі трупів (виділення моє. – І. Р.) і на своїх плечах (я кажу про весь народ) понести й далі святий тягар труда во ім'я комунізму, бо навіть те,

що робилося іменем робітничого класу, іменем партії, не одірвало селян од робітників, не викликало страшного повстання, як акту соціального самогубства, на яке штовхали народ наш чорні руки ворогів...

*Святий наш народ. Він усе витримав, і навіть такі **страшні жертви** (виділення моє. – І. Р.) не захитали його віри в партію... Тільки народ мій витримав, а я – ні, бо захворів психічно»²⁷².*

Плутані, сповнені суперечностей роздуми поета добре ілюструють руйнівний вплив подвійних стандартів на особистість. Як ми знаємо, після Голодомору в 1934 році, втративши душевну рівновагу та здатність належним чином цензурувати вияв емоцій та свої висловлювання, В. Сосюра потрапляє до психлікарні.

2.5. Навчена безпорадність

«Я стояв у сінях, а Т. Британ на горищі. Переточував полову, шукав там пшениці, і взагалі перешукував кожний куточок... Потім Т. Британ почав кидати з горища в сіни качани ті, що висіли на бантинах для насіння. Коли я це побачив, то далі не міг спокійно стояти, бо ті качани вже були останнім харчем для нас, і тоді я ті качани почав кидати назад, а Т. Британ вниз; і так між нами зав'язалась боротьба. Уповноважений Клочков стояв і дивився на ту картину, а потім сказав: «Что ты делаєш, мальчик?». Я відповів, що я хочу жити, тому кидаю качани назад. Тоді Клочков щось Британу сказав і Британ зліз із горища», – так чотирнадцятирічний хлопець Павло Макогон врятував від реквізиції кукурудзяні качани»²⁷³.

Його батько знав про прихід «експропріаторів», але вирішив не втручатись у їхню діяльність на своєму подвір'ї. Хоча забирали останні продукти, а в Микити Макогона було п'ятеро дітей. Чому не заховав? Адже багато селян вижили в роки Голодомору саме завдяки тому, що зуміли надійно заховати зерно, картоплю і т. д. Чому синові вдалося захистити те, що не захистив батько?

Досвід попереднього спілкування Микити Макогона з представниками «нової влади», нічні виклики до штабу та приниження (накидали на голову кожух, штрикали швайкою, пускали в обличчя дим) з метою примусити вступити до колгоспу, примусове

вилучення зерна переконали селянина в безперспективності протидії. Хоча спочатку він, нащадок запорозьких козаків (за сімейною легендою), вступав з «активістами» в аргументовані дискусії, посилався на радянську Конституцію, яка не забороняла приватного господарювання. Не схотів вступати до колгоспу, не підписав заяви про переобладнання церкви тощо²⁷⁴.

Саме на поведінці такого, ще не зламано психологічно, батька-господаря сформувався як особистість його син Павло, який не побоявся вв'язатися в нерівну боротьбу з «представниками закону». Пізніше, спостерігаючи приречену безпорадність опухлих від голоду батьків, вражений загибеллю братів та сестри, хлопець тікає з села. Пrawdами та неправдами Павло добуває їжу, повертається назад з продуктами й рятує матір, яку застав у хаті вже непритомною²⁷⁵.

Мешканці села Требухова Броварського району Київської області під час продуктових реквізицій 1932-го майже всі поводитися, як Микита Макогон, – вони не чинили фізичного опору й навіть не намагалися приховати свої запаси, як робили люди в інших селах. Згодом свідки Голодомору пояснювали це так: не ховали, бо шукали свої – все одно знайшли б. Але, на думку дослідника тих подій А. Баранніка, причина тут інша: у 1920-му ВЧК жорстоко помстилася за антибільшовицьке повстання, розстрілявши кожного десятого требухівця та «відучивши» селян протидіяти владі. Ірраціональний страх виявився сильніший за загрозу реального голоду. Як наслідок, за приблизними підрахунками самих требухівців, у 1932–1933 роках у селі загинув кожен четвертий²⁷⁶...

Перша половина 1930-х характеризувалася ситуацією безвиході для селян і в прямому, і в переносному смислах. Більшовицька влада врахувала спостереження П. Сорокіна про схильність голодних людей до переміщень на далекі відстані в пошуках «харчового магніту» та намагалася максимально перекрити (хоча селяни, які не мали паспортів, і так легально не могли виїхати до міст) цей шлях порятунку, забороняючи продавати голодним людям залізничні квитки. Призначені для знищення «контрреволюційні» села були ізольовані спеціальними «загороджувальними загонами», а голодних людей, які дивом зуміли «просотатися» через військове оточення та

дістатися до міст, виловлювала міліція, щоб повернути в охоплені голодом села.

Селяни, які мали досвід успішного господарювання в УСРР під час НЕПу, не вірили, що зло справді йде від влади, думали, що «верхи не знають», писали листи до різних інстанцій, сподіваючись на захист держави. Часом доходило до повного абсурду. *«Ми вже голодуємо 7 місяців і вже поїли всю картоплю. Крайне голодуємо»*, – жалілися в листі до ВУЦВК у лютому 1932 року селяни-одноосібники з села Ріжок Таращанського району на Київщині. Представники місцевої влади з суворим виразом обличчя коментували ситуацію: мовляв, це ж ледацюги, які відмовилися від весняної та осінньої посівної кампанії 1931 року! Не схотіли працювати – нехай тепер голодують.

Детально ознайомившись з документами цієї справи, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ Євгенія Шаталіна з'ясувала, що ріжківські одноосібники не засіяли відведений їм шматок землі, бо не мали чим: щойно перед тим у них реквізували весь реманент, тяглову силу, фураж та посівний матеріал і передали до колгоспу. *«Одноосібники спробували відстояти свою хліборобську самостійність, це їм не вдалося, і вони були просто згублені і як товаровиробники, і як особистості»*, – зазначає дослідниця²⁷⁷.

Щоб знищити людину, потрібно вбити її віру в майбутнє та позбавити можливості це майбутнє прогнозувати, вважає колишній в'язень німецьких концтаборів психіатр Б. Беттельгейм. Останнє есесівці робили шляхом різкої зміни умов життя в'язнів. *«В одному таборі, наприклад, група чеських в'язнів була повністю знищена наступним способом. На деякий час їх виділили як «благородних», які мають право на певні пільги, дали жити у відносному комфорті без роботи та утисків. Потім чехів раптово кинули на роботу в кар'єр, де були найгірші умови праці та найбільша смертність, обмеживши в той же час харчовий раціон. Потім знову – в хороше житло та на легку роботу, за кілька місяців – знову в кар'єр на мізерний пайок, і т. д. Невдовзі всі вони померли»*²⁷⁸. На думку дослідника, причина зменшення життєздатності тих в'язнів наступна: люди переставали вірити, що їхні дії впливають на їхню долю та припиняли боротися за життя.

Під час Голодомору селяни опинились у схожій ситуації. Масштаби голоду віднімали у людей віру в можливість щось змінити власними діями. “Думки, що я нічого не можу зробити, що мільйони людей гинуть від голоду, що це стихія, привели мене до повного відчаю”, – записує в щоденнику 23 березня 1933 р. свідок Голодомору О.Радченко.²⁷⁹ Чи не нагадує описана ситуація безвиході експеримент із собаками, про який ми згадували в попередньому розділі? Ми тоді говорили про «навчену безпорадність». Саме це явище дослідники вважають одним із найважливіших наслідків Голодомору²⁸⁰.

«Навчена», бо вона не була властива українським селянам, доки її не виробило жорстоке переслідування з боку влади за висловлення протесту. «Безпорадність» – бо людина готова скласти руки в будь-якому випадку порушення своїх прав. Селяни не розуміли, за що їм таке лихо та хто в тому винен. А відповідно, не могли передбачити, коли закінчиться це жахіття. Соціальна налаштованість теперішнього українського села на залежність, бездіяльність та покірність долі значно відрізняється від способу мислення селянина до Голодомору.

На початку ХХ століття українське село (що в середньому налічувало одну або кілька тисяч мешканців) являло собою самодостатню структуру, яка складалася з селянських обійсть, власники яких самі себе забезпечували продовольством, та майстрів багатьох спеціальностей (чоботарів, гончарів, ковалів, кравців, гонтарів, колісників тощо), які жили з того, що обмінювали свої вироби на інші товари та їжу або продавали їх на ярмарках²⁸¹. Отже, важка і водночас звична селянська праця в своєму господарстві, на своїй землі давала конкретні результати, які можна було спожити або продати, і при цьому ні від кого не залежати. Ця «незалежність» дратувала й лякала керманичів тоталітарної держави, які прагнули контролювати абсолютно всі сфери життя громадян – від гаманця до ліжка.

На початку 1930-х українські селяни жили досить заможнo, але під категорію «куркуль» (як це поняття було описано в правових документах того часу) потрапляли лише 1,5 % всього селянства, 2/3 селян належали до «середнього класу» («середняки», як тоді казали)²⁸². Ці люди не могли уявити себе без власного поля та господарства.

Проте на осінь 1932 року 70 % селянських господарств було колективізовано.

«Свій наступ на село партія розпочала на найважливішій «ділянці фронту» – присадибній, і це мало драматичні наслідки, адже, як зазначає дослідник сталінської доби Моше Левін, значення присадибних ділянок виходило далеко за межі рятування від голоду села та міста – ця форма господарювання де-факто гарантувала збереження самого селянства як класу, і села – як життєздатної спільноти», – пише історик В. Гриневич²⁸³. Ці наслідки й сьогодні відчуваються в українських селах, за рідкісними щасливими винятками.

«Суттєвою складовою нашого теперішнього менталітету: конформізм у судженнях та в поведінці, екстернальність²⁸⁴ (схильність бачити причини своїх успіхів та невдач лише в зовнішніх обставинах, зовнішній “локус контролю”. – І. Р.), придушення волі, домінування в свідомості та поведінці масових тенденцій над індивідуальними (“значення думки інших”, “бути як всі”, “а що про мене скажуть люди?”)», – такими є наслідки Голодомору для українського села та й взагалі нашого суспільства, вважає психолог Я. Кальба²⁸⁵.

Сучасні селяни відчують себе повністю залежними від держави. Сільська молодь, хоч багато хто з них дуже любить природу, свою малу батьківщину, мріє перебраться до міст, бо не бачить можливості для самореалізації, а відповідно, й перспективи свого існування в рідному селі²⁸⁶. Земля перестала сприйматися як «ріг достатку», селянам тепер потрібен начальник, який би кожному давав завдання. Люди скаржаться на погане життя, на нестачу необхідних товарів, на безгосподарність, але не виявляють бажання брати ініціативу в свої руки²⁸⁷ та з настороженістю ставляться до місцевих підприємців²⁸⁸. При цьому фермерам заздять, поза очі називають їх «куркулями».

«Жилка» приватного господарювання була втрачена селянами. За висловом соціолога Є. Головахи, сучасній Україні «необхідна переорієнтація цілих прошарків суспільства на середній клас та мале підприємництво»²⁸⁹. Це і є наслідком знищення приватної ініціативи в 1930-х.

2.6. Нехіть до праці та втрата майстерності

«Голод 1932–1933 років значною мірою знищив ще й мотивацію до якісної та сумлінної праці. Саме під час Голодомору почали руйнуватися багато речей, які генетично були закладені в традиціях українського села», – говорить історик Андрій Козицький²⁹⁰.

Одним із виявів навченої безпорадності можна вважати нехіть до праці в колгоспі. Люди побачили, що черево більшовицької держави ненаситне: скільки їй не віддай заробленого кров'ю та потом, вона все проковтне і не подякує, а ще й останнє забере. *«Життя погане. Страждаємо без хліба..»,* – скаржився у 1935 році селянин у листі до знайомого червоноармійця. – *Маю 316 трудоднів та не маю з чого жити, виходу немає. Уже немає чого продавати й нічим перебиватись. Хоча й продають печений хліб, але не для всіх. Колгоспник має жити з трудодня. От і живи...»*²⁹¹.

Ось фрагмент ще одного типового повідомлення того часу, на яке звернули увагу співробітники радянських спецслужб: *«Наше село заглохло. Подивися – моторошно стає. Багато людей повмирало, багато роз'їхалося від поганого життя. Голодно на селі, хліба немає, живеш як в ДОПРі й нічого не бачиш. Бачиш лише людей, пришиблених голодом»*²⁹².

Інший доведений до відчаю селянин Микола Рева з села Хильківки на Полтавщині написав гострого листа Й. Сталіну, де, пригадуючи події 1933-го, обурювався нелюдськими реаліями колгоспного життя: *«Будь-яких свят чи днів відпочинку ми в колгоспі не знаємо. Живемо, як раби, – тільки для роботи й для того, щоби голодувати з року в рік... Якийсь рік добре уродить хліб, що на трудодень приходить два кілограми, то нашій владі районній здається – це забагато, і нас силоміць примушують цей хліб продавати державі...*

*Прошу Вас, Йосипе Віссаріоновичу, дати нам життя. І найголовніше – хліб. Тому, що нам прикро, що самі вирощуємо хліб, а його не їмо»*²⁹³. Примус був єдиним способом, яким влада стимулювала селянина до роботи. За свою тяжку працю люди не отримували належної винагороди. Продукти, які видавалися на трудодні, лише давали можливість підтримувати злиденне життя.

«У нас дуже погано з хлібом, дають лише службовцям сільських організацій та робітникам МТС, а колгоспникам зовсім не продають. Ми так сподівалися на цей хліб, а тепер хліба ніде не можемо дістати. Треба щось вигадати, оскільки так жити неможливо», – скаржилися мешканці села Хмелевського району в листі до свого сина-червоноармійця. Це було одне з багатьох аналогічних повідомлень, тому співробітники НКВС включили його до звіту вищому керівництву²⁹⁴.

Те, до чого додумувалися селяни, не важко передбачити. Люди розуміли, що викладатися на колгоспному полі, як колись на своєму, проявляти винахідливість та ініціативу не має сенсу, треба за будь-яку ціну тікати до міст. Цю новонабуту життєву мудрість колгоспники-батьки передали своїм дітям, які, щойно в 1950-х селянам видали паспорти, доклали максимум зусиль для втечі в міста.

«...Вміли на землі працювати та любили землю-годувальницю. Тато Насті Олександр Семенович і зимою не гуляв. Був у нього ткацький станок, ткали з мамою рядна з коноплі...

І ось до маленького села Мале Захарине Солонянського району прийшла колективізація. Спочатку забрали станок. Потім і зовсім вигнали з хати. Навіть рядна конфіскували. Куркулі, кажуть». Батько Анастасії Маринець та два брати (Сашко та Василько) померли під час Голодомору. Мати забрала доньку та третього сина Івана й подалася до своєї рідні в сусіднє село, але й там життя селянам не було. Коли ж настав голодний 1947-й, мама, навчена «досвідом» 1933-го року, сказала вже дорослій доньці:

«– Іди з дому, куди хочеш».

І Настя пішла до Дніпропетровська. Із того часу вона – городянка²⁹⁵. Це також одна з типових історій того часу.

До зубожіння селянської спільноти та занепаду приватної ініціативи на селі спричинилася також заборона кустарного виробництва, яке стало вважатися злочином, бо державі потрібно було найперше збувати свої товари, одяг, взуття тощо. Майстри втратили статус, їхнє мистецтво в нових умовах виявилось непотрібним. Наприклад, родина відомих різьбярів по дереву Віхтеренків на Полтавщині під час Голодомору повністю вимерла, нікому не передавши своє мистецтво²⁹⁶. Такий стан речей призвів до забування секретів майстерності та

втрати професійних навичок, які в родинях ремісників передавалися з покоління в покоління як запорука особистого успіху та достатку. Це також можна вважати одним із проявів навченої безпорадності селян. Крім того, «загальне зниження мотивації» (до будь-якої діяльності) може бути наслідком посттравматичного стресового розладу, властивого людям, які пережили історичну травму²⁹⁷.

2.7. Запобігання перед владою

Якщо до колективізації життям села опікувалася громада, то після Голодомору найважливішими особами на селі стали голова колгоспу, його заступники, керівники середньої ланки. Замість об'єднаного авторитету громади постав посадовий авторитет окремих осіб²⁹⁸, бо в роки колективізації ці особи часто користувалися необмеженою владою. Від них залежала доля родин, або й цілих сіл.

«– Народжу я куркуля, чи що? – казав голова сільради. – Є в нас їх вісім, а вимагають десять...»

– Треба, Пилипе, – переконував секретар партосередку Ольшанецький. – Наприклад, Гнат Іщенко.

– Іщенко? Та в нього ж три десятини землі, і він ніколи не мав найманих робітників.

– Зате має пасіку і живе не гірше куркуля.

– Хіба за пасіку розкуркулюють?

– Ну, пиши себе на його місце, – сказав секретар. – Зараз прийде уповноважений, а ми й досі чухаємось.

Таким чином трудяга-пасічник потрапив у куркулі». Свідком цієї драми в Богодухівському районі Харківської області став А. Галан, відряджений редакцією подивитись, як «відділяють капіталістичний елемент від трудового»²⁹⁹.

Відомі випадки, коли голова колгоспу, розуміючи, що селу загрожує голод, приховував від влади частину врожаю, а потім таємно допомагав односельцям. Але частіше було навпаки – виконуючи накази партії, представник місцевої влади виступав у ролі агресора, і селяни добре затирили, що з ними сваритися собі дорожче. Зі страху та безвиході вимушено формувалися такі соціально-психологічні риси,

як підлабузництво, лицемірство, бо від влади залежав розподіл радянських благ, дефіцитних товарів тощо.

«Епідемію» лицемірства спостерігав у 1918–1921 роках у своєму суспільстві П. Сорокін: *«Незліченна кількість тих людей, які часто «тримали язик за зубами», щоб не втратити місце (тобто не потрапити в обійми голоду), спостерігаючи обурливі вчинки своїх патронів, «господарів», начальства, «добродіїв», «годувальників». «Їсти-то треба! Помилуйте, у мене жінка та діти! Доводиться мовчати!».* І навпаки. *Із тієї ж самої причини сотні тисяч людей – сонмища підлещувачів, приживалок, паразитів із часів Адама до наших днів – співали та співають дифірамби, брешуть, захоплюються, хвалять в очі своїх годувальників»³⁰⁰.* Це явище, на думку дослідника впливу продовольчого фактора на поведінку людини, притаманне всім суспільствам, де править бал його величність Голод.

Перекидаючи «місточок» до сучасності, ми нікого не здивуємо, сказавши, що в уявленні великої частини українців влада усе ще сприймається як агресор, основна функція якого – покарання та примус чиновників на місцях, а не розбудова місцевого самоврядування, яке б ефективно вирішувало локальні проблеми міста або селища. Досвід успішної діяльності громад в українських селах на початку ХХ століття показує, що горизонтальні зв'язки є природною моделлю самоорганізації українців. Однак вільна співдія/співтворення влади з активними громадянами, об'єднаними в громадські організації, за принципом «суб'єкт-суб'єкт» поки що залишається недосяжним ідеалом громадянського суспільства, що формується.

---

²¹⁵ Сорокін П. Голод как фактор. Влияние голода на поведение людей, социальную организацию и общественную жизнь. – Москва: Academia & LVS, 2003. URL: <http://padabum.com/d.php?id=32964>.

²¹⁶ Там само.

²¹⁷ Королько Л. Голодомор: причини і наслідки 1932–1933 рр. URL: <http://svatovo.ws/korolko/golodomor/famine10.html>

²¹⁸ Гугушвілі Т. Історія Голодомору: виклики століття...

²¹⁹ Конарева Л. Апокаліпсис українського народу. URL: <http://ukurier.gov.ua/uk/articles/apokalipsis-ukrayinskogo-narodu/>

²²⁰ Рослюк С. Розуміти наслідки...

²²¹ Там само.

²²² Обушний М., Воропаєва Т. Голодомор 1932–1933 рр., у політико...

223 Мицик Ю. З досвіду збору свідчень про Голодомор 1933 р. // Голод-геноцид 1933 року в Україні... – с. 405–406.

224 Сорокин П. Голод как фактор...

225 Воспоминания Андреевского А. А., о его жизни в блокадном Ленинграде в годы войны 1941–1945 гг. и некоторые размышления по этому поводу. URL: <https://1001.ru/books/item/vospominaniya-80/4877>.

226 Юрьева Л. История. Культура. Психические... – С. 151.

227 Конквест Р. Жнива скорботи... – С. 276.

228 Борисов Є., Зджанська І. «Українці не змогли помститися за Голодомор». URL: https://gazeta.ua/articles/ukraine-newspaper/_ukrayinci-ne-zmogli-pomstitisya-za-golodomor/468743.

229 Панченко В. Василий Гроссман. Голодная казнь. URL: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/cuspilstvo/vasiliy-grossman-golodnaya-kazn>. Див., також: Василий (Иосиф) Гроссман, биография. URL: http://www.jewage.org/wiki/en/Article:%D0%93%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%81%D0%BC%D0%B0%D0%BD,%D0%92%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BB%D0%B8%D0%B9%D0%A1%D0%B5%D0%BC%D1%91%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87_%D0%91%D0%B8%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D0%B8%D1%8F.

230 Конквест Р. Жнива скорботи. – С. 277.

231 Панченко В. Василий Гроссман. Голодная казнь.

232 Найдьонова Л. Голодомор: страждання...

233 Мицик Ю. З досвіду збору свідчень про Голодомор 1933 р. // Голод-геноцид 1933 року в Україні... – С. 405.

234 Сосюра В. Третя Рота.

235 Галан А. Будні советського журналіста. – С. 111–113.

236 Там само. – С. 163.

237 Конквест Р. Жнива скорботи... – С. 295.

238 Білошапка В. В., Петренко І. Д. Голодомор 1932-1933: Олександрівський вимір... – С. 5.

239 Сорокин П. Голод как фактор...

240 Найдьонова Л. Голодомор: страждання...

241 Білошапка В., Петренко І. Голодомор 1932–1933: Олександрівський вимір... – С. 11.

242 Сорокин П. Голод как фактор...

243 Стасюк О. Деформація традиційної культури... – С. 14.

244 Костюк С. Андрій Козицький: «Голодомор знищив»...

245 Білошапка В., Петренко І. Голодомор 1932-1933: Олександрівський вимір. – С. 6.

246 Маркова С. Конструювання більшовицьким режимом нового образу жінки-колгоспниці (20–30-ті рр. ХХ ст.) // Волинські історичні записки: Збірник наукових праць. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2012. – Т. 8. – С. 36.

247 Сорокин П. Голод как фактор...

248 Білошапка В., Петренко І. Голодомор 1932–1933: Олександрівський вимір... – С. 5.

249 Бараннік А. Село Требухів у роки Голодомору 1932–1933 років // Краєзнавство. Науковий журнал. – 2013. – № 1. – С. 17–22.

250 Макогон П. Свідок: спогади про голод 33-го року. – С. 24–25.

251 Сорокин П. Голод как фактор...

252 Спогади свідка Голодомору Репан Н. Н., 1910 р. н., із селища Амур у м. Дніпро // Із особистого архіву автора. – С. 2.

253 Яноші В. Аби не висовуватись, і я крав – за компанію. URL: <http://provinciyka.rv.ua/3050-abi-ne-visovuvatis-ja-krav-za-kompanju.html>.

- 254 Сорокін П. Голод как фактор...
- 255 Проценко П. Коментарии / Гойченко Д. Красный апокалипсис... – С. 336.
- 256 УССР. Таємно. Народний комісаріат юстиції до Дніпропетровської окрпрокуратури // Хрестоматія з історії Дніпропетровщини: Навчальний посібник для 5–11 класів загальноосвітньої школи. – Дніпропетровськ: Дніпрокнига, 2004. – С. 432.
- 257 Хрестоматія з історії Дніпропетровщини... – С.509
- 258 Овсієнко В. Інтерв'ю Григорія Микитовича Омельченка. URL: <http://archive.khpg.org/index.php?idM210100496>.
- 259 Эксперименту Милгрэма 50 лет. URL: <https://kontinentusa.com/50-let-spusty-eksperiment-milgrema/>.
- 260 Спогади Тульської Л. О., 1937 р. н., мешканки селища Амур у м. Дніпро // Особистий архів І. Реви. – С. 3.
- 261 Подобєд П. Порятунк у годину смерті // Український тиждень. – 2012. – № 48. – 30 листопада – 6 грудня. – С. 48–50.
- 262 «Людяність у нелюдяний час»: фрагменти з ще не опублікованої книги про Голодомор. URL: <http://culture.unian.net/ukr/detail/194381>.
- 263 Юсім Ю. Поняття внутрішньоособистісного конфлікту // Юсім Ю. Лекційний курс «Основи соціального партнерства» (Конфліктологія). URL: <http://studentam.net.ua/content/view/4107/86/>.
- 264 Гойченко Д. Красный апокалипсис... – С. 37.
- 265 Галан А. Будні советського журналіста. – С. 74–75.
- 266 Галан А. Будні советського журналіста... – С. 42.
- 267 Конарева Л. Апокаліпсис українського народу...
- 268 Найдьонова Л. Голодомор: страждання...
- 269 Обушний М., Воропаєва Т. Голодомор 1932–1933 рр., у політико...
- 270 Гойченко Д. Красный апокалипсис... – С. 162–163.
- 271 Юсім Ю. Поняття внутрішньоособистісного конфлікту...
- 272 Сосюра В. Третя Рота.
- 273 Макогон П. Свідок: спогади про голод 33-го року... – С. 19–20.
- 274 Там само. – С. 15–19.
- 275 Макогон П. Свідок: спогади про голод 33-го року... – С. 19–40.
- 276 Бараннік А. Село Требухів у роки Голодомору 1932–1933 років// Краєзнавство. Науковий журнал. – 2013. – №1 – С. 18–19.
- 277 Шаталіна Є. Голодомор: соціально-економічні, суспільно-політичні, морально-психологічні аспекти // Голод-геноцид 1933 року в Україні... – С. 167–168.
- 278 Беттельхейм Б. Люди в концлагере...
- 279 Щоденник учительки Олександри Радченко // «Репресовані» щоденники. Голодомор 1932-1933 років в Україні / Упоряд. Я.Файзулін / УІНП. - Київ: Фенікс, 2018 – С. 49
- 280 Трофимова Н., Сонюк В. Які соціально-психологічні наслідки Голодомору? URL: <http://www.day.kiev.ua/40039>.
- 281 Капустян Г. Голод і селянська ментальність... – С.179.
- 282 Шаталіна Є. Голодомор: соціально-економічні, суспільно-політичні та морально-психологічні аспекти // Голод-геноцид 1933 року в Україні... – С. 162.
- 283 Гриневич В. Неприборкане різноголосся... – С. 327.
- 284 Типовим українцям властивий інтернальний тип контролю. Детальніше про це див.: Воропаєва Т. Українська ментальність крізь призму емпіричних етнопсихологічних досліджень // Полікультурність, діалог і злагода: українські реалії. – Мелітополь, 2008. – С. 122–124.

- 285 Гугушвілі Т. Історія Голодомору...
- 286 Рева И. В оковах из васьков // Днепр вечерний. – 2005. – 31 мая. – С. 1–2.
- 287 Олійник Ю. Курять шляхи Тарасівки// Придніпровський комунар. – 1989. – 24 серпня. – С. 6.
- 288 Лист невідомого слухача української програми радіо „Свобода”, надісланий у 90-их роках вінницькому журналістові В. Лазаренкові та переписаний журналістом А. Гайдамахою // Особистий архів І. Реви. – С. 4.
- 289 Буткевич Б. Соціолог Євген Головаха: «В Україні вгорі всієї суспільної ієрархії опиняються найжадібніші, найаморальніші й найпідліші люди». URL: <http://tyzhden.ua/Society/75813>.
- 290 Костюк С. Андрій Козицький: «Голодомор знищив»...
- 291 Сводка о настроениях селян Украины по письмам, идущим из села в Красную Армию. За время с 1.03 по 1.04.1935 г. URL: ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 28. – Спр. 18. – Арк. 16.
- 292 Там само.
- 293 Гриневич В. Неприборкане різноголосся... – С. 349–350.
- 294 Сводка о настроениях селян Украины по письмам, идущим из села в Красную Армию. За время с 1.02 по 1.03.1935 г. ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 28. – Спр. 18. – Арк. 4.
- 295 Пашук Л. Восставшая из Ада... – С. 4.
- 296 Стасюк О. Доноси, самогон і байдужість до майна...
- 297 Малкина-Пых И. Психология поведения жертвы... – С. 106–107.
- 298 Стасюк О. Доноси, самогон і байдужість до майна...
- 299 Галан А. Будні советського журналіста. – С. 77–78.
- 300 Сорокин П. Голод как фактор...

3. Ослаблення родинних зв'язків та розпорошення суспільства

«Лютував голод 1933 року. Я зовсім не знав, у якому стані мої рідні, бо вже пару років змушений був припинити листування з ними, оскільки місцеві більшовики нашого села усе частіше та частіше згадували про мене, який у минулому користувався свободою слова для критики більшовиків...

Я тремтів від страху перед можливим «викриттям». І я боявся зв'язатися з рідними, яким міг би хоча б чимось допомогти. Раніше, ніж я придумав, що мені робити, рідні загинули від голоду. У нашому селі з 1500 померло 850...», – згадував Д. Гойченко³⁰¹.

Комуністична ідеологія та пропаганда були спрямовані на знищення в свідомості громадян образу народу й родини, бо людьми без коріння легше маніпулювати. І це, певною мірою, вдалося. Сьогодні слабкість суспільних (у тому числі родинних) зв'язків, недовіра громадян одне до одного – це велика біда українського народу. Опитування, проведене в 2011 р. Центром соціальних досліджень «Софія», показало наше суспільство як роз'єднане, атомізоване, значній частині українців є притаманними конформізм, ізоляціонізм, звуження інтересів до рівня сім'ї та близького оточення, недовіра до громадських інститутів, низький рівень солідарності з державою, схильність сприймати своє життя як результат впливу зовнішніх обставин, а не власних зусиль.³⁰² Як ми вже бачили з попередніх спостережень дослідників, зокрема, представлених на діаграмах 1-2, посилення саме цих рис зафіксовано в людей, які постраждали від Голодомору та репресій.

Звичайно, читач може зауважити, що в багатьох розвинених країнах зв'язки людини з родичами ще слабші, хоч у них і не було Голодомору та репресій. Різниця полягає в тому, що в європейських країнах процес модернізації відбувався століттями, поступово, внаслідок внутрішнього розвитку суспільств, а не упродовж одного-двох десятиліть, як у Радянській Україні, де до 1920–1930-х років суспільство було традиційним. І для дореволюційного українського

суспільства властивими були саме міцні родинні зв'язки, дотримання традицій, шанобливе ставлення до батьків, патріархальність, освячений церквою шлюб. А спільне життя неодружених чоловіка та жінки сприймалося (особливо в сільських спільнотах) як явище надзвичайне та ганебне.

3.1. Деформація сімейних зв'язків та притлумлення родинних почуттів

«Одного разу дід запитав:

– А де ви посіяли озимину?

– Поле забрали в колгосп.

– Як? Та то моя батьківщина!

Дід замовк, помахав головою і не міг зрозуміти того, що сталося», – дійсність не вкладалася в його картину світу. Так описує сприйняття колективізації літнім селянином мешканець села Іванкова Борщівського району Тернопільської області Михайло Миколайович Буртняк, 1931 р. н., у документальній повісті «Перекотиполе говорить»³⁰³. Для старшого покоління пристосуватися до радянських умов життя, прийняти новий спосіб господарювання, «нову» мораль та більшовицьку «логіку» було важче, ніж молодим. Більшовики ж відкидання селянами їхніх «прогресивних» ідей намагалися представляти як вияв недолугості людей від землі. «Образ старенької мудрої сільської матері нова влада замінила на образ затурканної баби, яка всім заважає та є безграмотною», – пише дослідниця Т. Лихач³⁰⁴.

Мисляча частина української інтелігенції з тривогою спостерігала неприродні зміни традиційного українського суспільства, які настали після встановлення більшовицької влади. У 1926 році в журналі «ВАПЛІТЕ» (друкований орган літературного об'єднання «Вільна академія пролетарської літератури») була опублікована поезія «Чистила мати картоплю» тоді ще молодого та сміливого духом Павла Тичини. Автор гострим пером накреслив трагедію матері, типову для українського села: син, відцуравшись батьківських цінностей, іде в комуністи, заперечує Бога; батько, втрачаючи контроль над родиною та власним життям, божеволіє (герой цього твору проголошує себе Богом); мати безуспішно намагається врятувати родину.

*Мати немов би до себе:
Бачте, стара вже, дурна, непотрібна.
Хіба я що знаю?
Що ж зостається мені, як не плакати?
Син комуністом, батько,
здурівши, у штунду пошився,
якби ще у штунду – Сусом Христом об'явив себе,
партію водить по селах!
Що ж, і скажіть мені, що зостається?³⁰⁵*

Але найбільше страждали від безпорадності в роки репресій чоловіки. У традиційній українській селянській родині головою був батько. Він забезпечував родину матеріально. Від його волі залежав розподіл спадку, землі. Його авторитет у родині був беззаперечний. Мати-селянка «працювала домогосподаркою»: займалася хатніми справами та вихованням дітей. Старенькі бабуся та дідусь допомагали в міру сил: гляділи малюків, виконували нескладну фізичну роботу. Родинна ієрархія та передбачені нею «ролі» членів родини передавалися з покоління в покоління і становили підвалини світобудови найменшої одиниці суспільства – сім'ї.

Із приходом радянської влади селянський патріархальний світ перевернувся догори дригом і занепад почався саме з голови – із батьківської влади. Розкуркулення, колективізація, примусово-добровільна передача «непотрібного» майна в державну власність призвели до втрати авторитету батька (якому нічим тепер було розпоряджатись), а відповідно й матері. Навпаки, на зміну матеріальним благам, які міг дати батько, з'явився новий вид залежності – від соціального походження батьків.

«Дітей куркулів» часто не брали навіть у дитячі будинки або влаштовували у спеціальні притулки для «дітей ворогів». Якщо дитина потрапляла в дитячий будинок, часто її змушували при свідках зрікатися батьків, засуджувати їх, особливо якщо ті були не просто «куркулі», а «політичні». Листування дітей із батьками, які перебували в ув'язненні та на засланні, заборонялося. У той час, коли батьки «каралися» в Сибіру, діти, які не потрапили до притулків, змушені були тулитися по родичах (за що останніх могли класифікувати як

«підкуркульників» і теж репресувати, тому не всі селяни згоджувалися брати до себе «враженьт»), жебракувати в містах, пристосовуватися, вигадувати собі нові прізвища та минуле, «гідне» радянської людини³⁰⁶. Не даремно кінець 1920-х – 1930-ті роки називають «роками страшного розламу суспільства»³⁰⁷.

Голод притлумлював родинні почуття. У роки Голодомору знесилені селяни, які не могли прогодувати дітей, приводили їх до міста й залишали (часто на базарі), сподіваючись, що хтось ними заопікується. Це був останній прояв батьківської турботи. Коли з'являлася можливість, батьки намагалися розшукати та повернути своїх дітей, але це не завжди вдавалося. У голодні роки, на думку психолога за освітою С. Вербової, у суспільстві було частково втрачено традиційне турботливе ставлення до вдів та сиріт, яких стало надзвичайно багато та які становили конкуренцію в боротьбі за їжу³⁰⁸.

Загнані в кут безвиході, дорослі діти відмовлялися від батьків: *«Тут у нас багато хто повбивав своїх батьків. Та були такі, що й дітям своїм смерть пришивидшували. І це робилося не від злоби, а тому що нестерпно було дивитися на муки своїх рідних. Були й такі випадки, коли люди самі благали, щоб їх доби́ли...»*, – переказує Д. Гойченко слова бабусі, яку син у розпал Голодомору вигнав з дому, а її чоловіка (свого батька) задушив уночі³⁰⁹. Саме наприкінці 20-х – на початку 30-х років, вважає О. Стасюк, у селах зникає традиційне для українців звертання дітей до батьків на «Ви»³¹⁰ та відповідне шанобливе ставлення до представників старшого покоління.

Проживання історичної травми має певні закономірності, однакові для всіх людей, для різних народів. Щоб зменшити рівень стресу, по можливості, зберегти стабільність самооцінки людини, її уявлень про світ та про саму себе, психіка постраждалого захищається: негативні (травмуючі) переживання витісняються з його свідомості. Вони ніби втрачають актуальність, але пам'ять про витіснені події продовжує жити в несвідомому людини та періодично проривається «назовні» через творчість, обмовки, асоціації тощо. Тому перше покоління постраждалих від глибокої історичної травми, як правило, мовчить, нічого не розповідає про пережите (цим, зокрема, пояснюється недостатня включеність Голодомору в колективну пам'ять

суспільства), адже емоційні ресурси вже вичерпані, а спогади спричиняють сильний душевний біль.

Друге покоління росте ніби ображене, йому не вистачає уваги, бо досвід емоційного спілкування зі старшим поколінням обмежений. Третє покоління починає відчувати провину³¹¹... Особливості проживання травми позначаються на поведінці потерпілих, на їхніх стосунках з близькими та рідними.

Російська дослідниця Л. Петрановська, аналізуючи вплив розкуркулення та репресій (Голодомору в такій формі, як в Україні, на території Росії не було) на психіку родичів постраждалих та їхніх нащадків, звертає увагу на блокування в цих людей чуттєвої сфери як наслідок емоційних перевантажень. Наприклад, дружина репресованого могла стати дуже скупюю на почуття, «холодною», «байдужою», що проявлялося, зокрема, у її стосунках з дитиною та руйнівним чином впливало на дитячу психіку (дитина відчувала себе недолюбленою). Крім того, внаслідок зміни укладу життя після приходу до влади більшовиків, діти майже не бачили своїх матерів. Якщо в традиційному суспільстві жінка не ходила на роботу, бо роботою для неї були дім та діти, «щасливі» радянські жінки з двох місяців повинні були віддавати дітей у ясла, а самі йти працювати в колгосп.

Так тривало до кінця 60-х, коли матері отримали можливість сидіти з дітьми до року і не вважатися при цьому дармоїдками. «Ось кому б пам'ятник поставити, так це автору цього нововведення... – пише Л. Петрановська. – Звичайно, після того як дитині виповнювався рік, все одно доводилося віддавати її в ясла, і це травмувало, але... незіставно. Діти щасливо оминули найстрашнішу загрозу депривації³¹², яка найбільше нівечила душу – до року»³¹³. Часто родина потім ще пробувала виграти трохи часу – то мама йшла у відпустку, то бабусі по черзі – намагаючись таким чином довше потримати дитину вдома.

На думку психотерапевта Л. Гридковець, наслідком Голодомору стала певна відстороненість у родинних стосунках. Після 1930-х, зазначає дослідниця, батьки почали поводитися з дітьми, як колись бабці з онуками, вживати щодо них вирази: «Та хай тебе розірве!». Ця відстороненість не була виявом жорстокості, а «побічним ефектом»

психологічного захисту. Викривлена модель частково була засвоєна нащадками – нашими сучасниками. Як наслідок, «частина чоловіків і жінок приділяють своїм дітям багато часу, дбають про їхній розвиток. Інша ж частина ще більше занедбує батьківські обов'язки», – говорить дослідниця³¹⁴.

Отже, якщо до колективізації та Голодомору українська сім'я залишалася міцним ядром, осередком життєвої мудрості, матеріальною та духовною опорою особистості, то після... «залишки багатодітних сімей нагадували швидше угрупування за вимушеними інтересами, ніж родинну спільність із глибоким соціальним корінням», – вважає дослідниця тогочасних змін української родини Т. Лихач³¹⁵. Враховуючи, що внаслідок сільськогосподарської політики, яка ігнорувала інтереси селянина, голод був одним з визначальних факторів життя сільських мешканців до початку 1940-х, а потім почалася продовольча криза, зумовлена Другою світовою війною, після якої село знову голодувало в 1946–1947 роках, у такій ситуації виросло ціле покоління «радянських українців», відчужених від свого родового коріння та здатних бути вдячними владі за шматок білого хліба. У той час як їхні предки понад усе шанували родинні зв'язки, вирощували хліб самі й ні від кого не залежали.

Руйнування внутрішньої структури та зв'язків всередині родини призвели до послаблення особистості внаслідок відчуження її від роду, неможливості отримати моральну підтримку рідних, відмови від перевірених віками цінностей та родинних життєвих сценаріїв. Соціальні інститути, які завжди допомагають людині здійснювати контроль за власним життям, виявилися зруйнованими³¹⁶. І їх замінили радянські інститути (робота, партія, комсомол, освіта тощо), які впроваджували вироблені комуністичними ідеологами цінності та життєві сценарії.

3.2. Втрата родинних та національних свят, традицій

«Пригадую, як було гарно, коли приходили свята, Великдень або Різдво. Тоді всі люди радісно приготувались до свят, а ми, малі, бігали веселі до церкви, білися вербичкою і казали, що це не я б'ю, а верба б'є. Особливо розцвітало наше село і люди, коли приходив Великдень. У

нашим селі на той час було аж чотири церкви, бо ж село було велике. Все це я пригадую, і то було найкраще моє життя», – пише у спогадах мешканець Канади, українець Павло Макогон³¹⁷.

Із цього опису видно, яку важливу об'єднуючу роль відігравали в житті селян традиційні свята (Василя, Різдво, Водохреща, Великдень, Трійця, Івана Купала, Маковія, Спаса, Покрова тощо). Релігійні, календарно-обрядові святкування структували та гармонізували життя спільноти, привносили атмосферу піднесеного настрою. А психологи давно вже помітили, що спільні переживання (незалежно від того, радості чи смутку) згуртовують людей, роблять їх емоційно ближчими. У цьому плані заборона церкви була потужним ударом по культурі традиційного українського суспільства, національній ідентичності та родинних стосунках. Наприклад, після скасування обряду хрещення стосунки між кумами раптом стали «незаконними», їх не варто було афішувати. Заборонено було відспівувати небіжчиків, саме в 1930-х частиною поховального ритуалу стає духовна музика – як заміник священика³¹⁸.

Були стерті з пам'яті великої частини суспільства деякі чарівні свята, які несли радість і умиротворення їх учасникам. Наприклад, чи багато людей зараз пам'ятають, що на свято Маковія українські жінки та дівчата традиційно освячували особливий букет «Маковійську квітку»? Кожна квітка в тому букеті мала свою символіку: м'ята й чебрець – символізували здоров'я й добробут у родині, сонях – прихильність небесного світила, польові сокирки – родючість полів, васильки – святість і чистоту, червоні маки – швидкоплинний дар молодості³¹⁹... Ось яким побачив це гарне свято в розпал сталінського терору Д. Гойченко в одному з віддалених сіл, де дивом збереглася церква й не репресували священика:

«Це було незвичайне видовище для того кривавого часу... Чоловіків порівняно мало. Найбільше було, мабуть, дівчат. Вони майже всі в білому. У руках у всіх букети квітів та свічі. Багато хто намагається нести їх так, щоб не загасити. Обличчя одухотворені. Очі випромінюють якесь дивовижне світло. Я несвідомо зупиняюся, пропускаючи їх повз себе»³²⁰.

У роки Голодомору ніякі свята, – крім у поодиноких випадках великих релігійних, як Великдень³²¹, – не відзначалися. Після жахливих

потрясінь, пережитих українцями наприкінці 1920-х та в 1930-х роках, відновилася лише частина традиційних святкувань. Більшості селян, які до початку 1940-х змушені були вести напівголодне існування, було не до свят. Крім того, комуністична ідеологія розколола суспільство на ворогуючі табори: прихильників «старих» національних традицій і т. зв. представників «прогресивних» поглядів³²². Отож відверто святкувати «буржуазно-націоналістичні» свята було небезпечно.

Під час великих релігійних свят влада організовувала антирелігійні кампанії, часто до цієї справи залучали школярів, які мали просвітити «темних» батьків. Замість «старих» активно пропагувалися «свята трудящих»: «майовки» – 1–2 травня (впроваджено в 1928 році), 8 березня (впроваджено в 1932 році) та інші. Стародавнє свято «обжинки» було одним з небагатьох, яке радянські ідеологи зберегли як «справді народне» – для заохочення трудової активності колгоспників³²³.

Деякі старовинні свята, пройшовши фільтр геноциду й ідеологічної коректури, збереглися та дійшли до нас у деформованому, вихолощеному варіанті. Наприклад, весілля. До середини 1920-х традиційне українське весілля нагадувало театральне дійство, яке тривало близько 10 днів: сватання, оглядини, заручини, випікання короваю, власне весілля (вінчання, перша шлюбна ніч), другий день весілля (прийняття нареченої в молодиці, застілля), третій день весілля (вмивання молодих та гостей з перевдяганнями та сороміцькими піснями), четвертий день весілля («циганщина», дорослі – діти в цих непедагогічних розвагах участі не брали – перевдягалися, «кralи» курей тощо).

Кількість дійових осіб у весільному святі залежала від кількості запрошених. Для кожного учасника – молодят, батьків, друзок та гостей – передбачалися спеціальні ролі. Сільські хлопці перестривали «весільний поїзд» нареченого та вимагали з нього, якщо молодик походив з іншого села, викуп за дівчину. Брат теж мав торгуватися з нареченим. Сестра молодої їхала з нею в дім чоловіка та везла сорочку, очіпок, ложки, тарілки, чорну курку. Свати мали обмінюватися подарунками тощо. Зміст традиційного весілля – інтенсивна взаємодія рідні молодят, спільне виконання магічного дійства для об'єднання двох родів. На Закарпатті, пише народознавець, доктор філософських

наук Галина Лозко, зберігся такий звичай єднання: староста зв'язував рушником усіх родичів разом із молодими, які тримали в купі праві руки, та промовляв: «Той ся гуз в'яже ні на рік, ні на два, но на цілий вік»³²⁴.

Натомість сучасне весілля – процедура суто гастрономічна, і навіть запрошення диджея й тамади не вирішують основного запитання: поїли, випили, посміялися з бородатих жартів, а в чому сенс? Чим відрізняється сучасне весілля від інших святкових застіль? Хіба що сукнею «молодої» та криками «гірко!». Часто гості розходяться після свята, так і не познайомившись.

День шлюбу перестав бути особливим у роки колективізації, коли заборонили таїнство вінчання. Шлюбні партнери просто «сходилися», ставили «штампик» у паспорті. У більшості тогочасних молодят не було ніяких святкувань, бо не було для того матеріальних можливостей³²⁵. Родини нареченого та нареченої не проходили обряд єднання роду, залишаючись один для одного абстрактними фігурами. Пізніше, напередодні Другої світової війни та в 1950–1960-х, коли в селах почали відроджуватися шлюбні святкування, багато елементів вже були забуті, втрачені. Не маючи звички, теперішні гості без ентузіазму згоджуються на участь у «весільній виставі». Та й ставлення до церковного шлюбу зараз інше – Богові довіряємо, але й штампик у РАГСі теж треба...

Потужну функцію «єднання роду в радості» в традиційній культурі здійснювали обряди, пов'язані з народженням дитини: «хрещення», відвідини родичами нового члена спільноти тощо.

Не менш важливу роль єднання роду (у смутку) відігравали поховальні обряди. Багатолюдні поминки, відзначення «дев'яти» та «сороковин» були приводом зустрітися. Крім належних згадок про померлого за ритуальним обідом, люди обмінювалися новинами, спілкувалися. У 1932 й особливо в 1933 роках поминки влаштовувалися рідко, у вузькому колі, кожен з гостей приносив на поминальний стіл те, що мав. «Дев'ятини» та «сороковини» взагалі не проводили. Люди стали рідше зустрічатися, не отримували інформації про родичів та близьких, що було важливим фактором відчуження від роду.

Крім того, поховальні обряди мали важливе значення для передачі духовної спадщини. «Тризна за померлим – у русичів-українців мала дуже велике значення, символізуючи передачу духовних цінностей від покоління до покоління і продовження життя у цілому», – зазначає лікар-психотерапевт С. Рослюк. І одна з таких цінностей – радість життя.

Після завершення земного шляху людину вшановувала спільнота, до якої вона належала. Небіжчиків обмивали, відспівували, проводжали в останню путь, встеляли їм шлях квітами, виявляючи свою любов та повагу, дякуючи за добрі вчинки, прощаючи образи. Спостерігаючи емоційні обряди прощання, діти та дорослі мали нагоду впевнитися, що життя кожного члена спільноти є великою цінністю й воно потрібне родині, роду, спільноті. Наслідком Голодомору стало те, що, за висловом сучасника, «життя перетворилося на дрібничку»³²⁶. Ціле покоління (голод був визначальним фактором у житті селян до початку 1940-х) не отримало досвіду належності до спільноти, яка шанує життя³²⁷.

Важливим елементом об'єднання суспільства та творення нації є спільна пам'ять. Замовчування та заперечення владою Голодомору були одним з важливих чинників, які сприяли дезінтеграції сучасного українського суспільства. Члени родин не могли вільно обговорювати ті події, згадувати померлих родичів, аналізувати причини трагедії. Люди боялися доносів та переслідувань, і це тривало дуже довго. Ще в 70-х роках відбувався судовий процес над чоловіком, якого заарештували лише за те, що в його домі знайшли щоденник, де він записував свої враження і спогади про Голодомор³²⁸. Як наслідок, у той час коли інші народи (наприклад, євреї, вірмени) використовують загальнонаціональну трагедію для консолідації суспільства, в Україні Голодомор тривалий час був каменем спотикання та об'єктом політичних маніпуляцій.

Однак поступово, завдяки роботі науковців та оприлюдненню архівних матеріалів про Голодомор, ставлення до української трагедії в суспільстві змінюється. За даними опитування, проведеного в жовтні 2012 року, 59 % українців вважають Голодомор геноцидом³²⁹. І це позитивна тенденція, яка, за умови розумної державної політики, може

сприяти об'єднанню суспільства та зміцненню української національної ідентичності.

3.3. Недовіра до людей, деформація образу української національної спільноти

«...Активісти день і ніч викликали людей і переконували їх, що то буде за рай. Але селяни уперто не хотіли іти до колгоспу, і ніхто не слухав їхньої пропаганди. Правління знову переконалось, що так воно скоро не піде, і тому придумали юдину стратегію. Розподілили селян на три класи: куркулі, середняки і бідняки, а також на підсилення своєї праці зробили ще й «підкуркульників», – розповідає свідок Голодомору Павло Макогон³³⁰.

Відома ще з античних часів стратегія «розділяй і володарюй» дала свої результати. Розподіливши цілісну сільську спільноту на «куркулів», «бідняків» та «середняків», більшовики поставили собі на службу «існуючі в спільноті людей явні та приховані звичайні міжособові суперечності, старі образи, заздрощі, помсту, перманентні сусідські конфлікти»³³¹. Першими постраждали «багатії», міцні господарства яких часто ставали предметом заздрощів. Розкуркуливши нечисленну верству найзаможніших та часто найвпливовіших у громаді селян, влада продемонструвала силу та серйозність своїх намірів, нагнавши страху на решту господарів.

«Куркулів» було оголошено «ворогами народу» та звинувачено в усіх негараздах селянського життя. Захищати «куркуля» означало самому стати «підкуркульником», а відповідно кандидатом на конфіскацію майна та виселення. Далі дійшла черга й до «середняків» та «бідняків», у яких так само забирали майно та хліб, примушували вступати до колгоспів, вони та їхні рідні так само зазнали принижень та знущань. «Перш за все, розкуркулення було чітко спланованою програмою знищення солідарності на селі», – підводить підсумок історик та політолог, спеціаліст із питань сучасної історії Східної Європи та Росії, геноциду та етнічних чисток у XX столітті Норман Наймарк³³². (Про те, як відбувалася трансформація сприйняття співгромадянами образу національно свідомого українця читайте в розділі «Ідентифікація з агресором»).

Ми вже говорили, що під впливом страху й тортур (у тому числі голодом) здатність особистості до самоконтролю ослаблюється. У стані регресії людина перестає бути собою та робить речі, які в нормальній ситуації могли б шокувати її саму. *«Учора вдень я обурилася непослухом дітей і набила їх, говорила, що краще б вони померли, ніж так мучити мене. Жахливо лаялась...»*,³³³ – такий запис у щоденнику в червні 1932 року зробила вчителька О. Радченко, сама дивуючись із своєї поведінки. Але дивуватись тут нічому. В умовах тривалого голодування людина змінюється: «усе, що відволікає від основної потреби (в їжі), викликає неконтрольований афект, гнів, злість, грубість, жорстокість, агресію. Такий стан свідомості викликаний голодуванням і виснаженням організму, а не особистісними рисами людини»³³⁴.

«Голод сприяв буквально здичавінню людей, за найменшу крадіжку злодія забивали до смерті», – пише про спалахи небувалої жорстокості в селі Требухові на Київщині історик А. Бараннік³³⁵. Дослідник О. Шатайло наводить жахливі факти про діяльність примусової колонії, утвореної за ініціативи голови колгоспу та голови сільради в селі Романівці на Черкащині. Туди «на виправлення» відправляли непокірних, тих, хто не хотів вступати до колгоспу, запізнівся на роботу тощо. Зазвичай перебування в колонії закінчувалося для ув'язненого смертю³³⁶. Атмосферу феноменальної жорстокості, байдужості та масового отупіння, яку продукували представники влади на місцях, історик О. Стасюк вважає наслідком страху нижчих ланок перед вищою комуністичною владою за невиконані доручення³³⁷. Ці люди панічно боялися самі опинитися в числі «ворогів».

Селяни, які ставали свідками неадекватної, жорстокої, підступної поведінки сусідів, рідних та знайомих (як «активістів», так і озлоблених голодом односельців), переживали глибоке розчарування в людях і страх перед ними. Пам'ять про зумовлені голодом негідні вчинки назавжди зіпсувала стосунки багатьох людей. Хоча відповідальність за ті вчинки більшою мірою лежить на системі, яка заради «світлого майбутнього» дозволяла собі доводити людей до звірячого стану.

«Батько й мати дбали для своєї родини: в господарстві була коняка, корівка, птиця та різний реманент. Все це під час колективізації

забрали в колгосп. Після цього життя нібито покотилося в прірву... У пам'яті залишилося назавжди, як відібрали два клунки борошна, які припасли батьки, щоб прогодувати сім'ю. Гірко згадувати, але в тій бригаді був і рідний дядько, який не пожалів чотирьох племінників», – розповідала свідок Голодомору Олександра Афанасіївна Охріменко з села Тарасівки Баштанського району Миколаївської області³³⁸.

«Під весну сильно трусить у селі почали людей, – згадувала мешканка села Букварка на Кіровоградщині Єля Кузьмівна Вороніна, 1927 р. н. Її діда розкуркулили, у хату заселили інших людей, а молода жінка з дітьми вимушена була оселитися в лісі. – Нашого дядька – чоловіка маминої сестри били сильно: “Признавайся, є в тебе пшениця?”. А він каже: “Я в ліс віддав!”. Прийшли до нас у ліс, шукають. А яка там у нас пшениця? А мама до нього: “Яка ж пшениця? Де ж вона в нас та пшениця?”. А він тоді мамі: “А що ж я буду робити, як вони мене б'ють! Мусив сказати!”»³³⁹.

У 1933-му батько Павла Макогона втік, поховавши трьох дітей та залишивши помирати в хаті знесилену дружину. А за кілька місяців, коли ситуація з продовольством покращилася, повернувся. Проте добрі стосунки між чоловіком і жінкою (яка вижила завдяки турботі старшого сина) так і не відновилися. «Та й чи дивина це? – розмірковує автор спогадів. – Навпаки: було б дивно, коли б після таких переживань їх стосунки не змінилися»³⁴⁰. Те ж саме можна сказати й про все тогочасне суспільство.

Досвід Голодомору мав руйнівні наслідки для стосунків між людьми. Зруйнувався позитивний образ сільської громади, українців як народу, натомість вкоренилися загальна недовіра до людей, зневага до односельців, нехтування родинними зв'язками. Селянська громада перестала бути «міцно збитою» спільнотою, здатною колективно обстоювати інтереси села. Посилилася схильність до індивідуалізму, який часто переростає в самоізоляцію: «моя квартира – моя фортеця», а на «чужій» території (у під'їзді, наприклад) можна і плюнути, і насмітити...

Який же висновок? Знайомлячись із матеріалом, викладеним у розділі «Бітіє определяет сознание», читач, напевно, вжахнувся тому, наскільки беззахисною стає особистість в умовах насильства, коли життя її опиняється під загрозою, а поруч немає нікого близького, хто

б підтримав, підказав правильний шлях. У «мирному» житті ми схильні недооцінювати практичне значення наших зв'язків з рідними та друзями.

У розділі «Соціально-психологічні наслідки розкуркулення та Голодомору» ми побачили, як голод руйнує особистість та як це позначається на стосунках між людьми та суспільстві в цілому, руйнуючи родинну та національну солідарність. Жити в ослабленому суспільстві, де «всі всім чужі», некомфортно. Щоправда, ми цього не усвідомлюємо, бо понад 80 років не живемо в традиційному суспільстві. Ми не маємо досвіду переживання радості, певності, затишку та наповненості життя, які давало дореволюційному українцю проходження через освячені віками ритуали, традиції, яких дотримувалися багато поколінь його предків.

Основний висновок зі сказаного наступний: відчуження та роз'єднання, які зараз панують в українському суспільстві, штучні, бо вони привнесені історичною травмою. Родичі та друзі – перші люди, які можуть надати допомогу, коли наше «Я» піддається агресивним зовнішнім впливам. Подолати постгеноцидну відчуженість, як і сотні років тому, можуть допомогти традиційні свята й обряди: весілля, відвідини родичами новонародженої дитини (знайомство з новим членом роду), святкування «іменин», «проводи» померлого тощо. Усі ці заходи не просто залишки «старої» культури, вони виконують функцію єднання роду, зміцнюють зв'язки з близькими людьми. Зустрічі з родичами (своїм «корінням») дають людині відчуття захищеності, укоріненості на землі.

Так само важливі для згуртування українського суспільства релігійно-обрядові свята. Для українців це: багате на обряди Різдво, Водохреща з купанням найсміливіших у крижаній воді (холодна купіль породжує сильні емоції як у тих, хто занурюється, так і в спостерігачів, а спільно пережиті емоції – пам'ятаємо – згуртовують людей). Ту ж роль виконує Великдень з радістю розговіння за спільним столом, зустрічі з ріднею під час «поминального тижня». Стародавнє свято Трійці, коли в оздобленні приміщення рослинами (давній обряд захисту від злих духів), застиланні підлоги травою беруть участь усі члени родини тощо. Завдяки щорічному повторенню традиційні свята дарують відчуття порядку, «правильності», циклічності життя,

закономірності народження та вмирання, зв'язку з минулими поколіннями. Наші батьки продовжують жити в нас, а наше безсмертя заховане в наших дітях.

Отже, відродження втрачених елементів культури, пов'язаних з родинністю, позитивним сприйняттям світу як гармонійного цілого, заходи, спрямовані на об'єднання суспільства за допомогою спільної діяльності та національної ідеї, могли б стати для наших сучасників дороговказом радості та повноти життя.

---

301 Гойченко Д. Красный апокалипсис... – С. 48–49.

302 Украинский характер [характерные социально-психологические характеристики населения Украины: аналитический доклад], 2011 г. / Центр социальных исследований «София»; А. Ермолаев, А. Левцун, С. Денисенко. URL: <http://www.slideshare.net/GoodPolitics/ss-12795282>.

303 Буртняк М. Уривок з ненадрукованої повісті «Перекотиполе говорить» // Особистий архів А. Гайдамахи. – С. 2.

304 Лихач Т. Трансформації української сім'ї в умовах Голодомору 1932–1933-х років // Волинські історичні записки: Збірник наукових праць. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. – Т.8. – с. 37.

305 Тичина П. Чистила мати картоплю. URL: http://www.poetryclub.com.ua/metrs_poem.php?poem=7386.

306 Вронська Т. Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади (1917–1953 рр.). – К.: Темпора, 2013. – С. 200–206.

307 Солдатенко В. Нарком Микола Скрипник (1919–1927 рр.). URL: <http://history.org.ua/JournALL/journal/2002/1/6.pdf>.

308 Результати експертного опитування про психологічні наслідки Голодомору та сталінського терору для сучасного українського суспільства // Особистий архів І. Реви. – С. 12.

309 Гойченко Д. Красный апокалипсис... – С. 244–247.

310 Стасюк О. Доноси, самогон і байдужість до майна...

311 Найдьонова Л. Історична травма спільноти: як нащадкам пам'ятати трагічне? // Практична психологія та соціальна робота : Науково-практичний та освітньо-методичний журнал. – 2012. – №2. – С. 48-55. URL: http://lib.iitta.gov.ua/707323/1/NaydonovaLA_st_2011_2.pdf

312 Депривація – стан тривалого незадоволення однієї з базових потреб психіки, який може призвести до розладів у поведінці та діяльності.

313 Петрановская Л. Травмы поколений. URL: <https://soznatelno.ru/travmy-pokolenij/>.

314 Залежність від голоду. Про історичне коріння епідемії наркоманії, алкоголізму і хворобливого потягу до «сильної руки» // Україна молода. – 2012. – 26 липня.

315 Лихач Т. Трансформації української сім'ї... – С. 30.

316 Найдьонова Л. Голодомор: страждання...

317 Макогон П. Свідок: спогади про голод 33-го року. – С.16.

318 Стасюк О. Доноси, самогон і байдужість до майна...

319 Войтович В. Українська міфологія, К.: Либідь, 2002. – С. 286.

320 Гойченко Д. Красный апокалипсис... – С. 53–54.

321 Конквест Р. Жнива скорботи: радянська колективізація і Голодомор, – К.: Либідь, 1993. – С. 277–278.

- 322 Лихач Т. Трансформації української сім'ї... – С. 32.
- 323 Стасюк О. Деформація традиційної культури... – С. 16.
- 324 Лозко Г. Весільна обрядовість // Лозко Г. Українське народознавство. URL: <https://westudents.com.ua/glavy/33938-veslna-obryadovst.html>.
- 325 Стасюк О. Доноси, самогон і байдужість до майна...
- 326 Гойченко Д. Красний апокаліпсис... – С. 22.
- 327 Рослюк С. Розуміти наслідки...
- 328 Костюк С. Андрій Козицький: «Голодомор знищив...».
- 329 Більшість українців признали Голодомор геноцидом. URL: <http://podrobnosti.ua/society/2012/11/21/871973.html>.
- 330 Макогон П. Свідок: спогади про голод 33-го року. – С. 17.
- 331 Найдьонова Л. Голодомор: страждання...
- 332 Американський історик: Голодомор був геноцидом. URL: <http://tyzhden.ua/News/19991>.
- 333 Найдьонова Л. Голодомор: страждання...
- 334 Там само.
- 335 Бараннік А. Село Требухів у роки Голодомору... – С. 19.
- 336 Шатайло О. Безчинства у Романівці // Голод-геноцид 1933 року в Україні... – С. 357–359.
- 337 Стасюк О. Деформація традиційної культури... – С. 14.
- 338 Документальні свідчення про канібалізм на території Миколаївської області під час Голодомору 1932–1933 рр. URL: <http://lib.chdu.edu.Ua/pdf/istgolod/15/9.pdf>.
- 339 Білошапка В., Петренко І. Голодомор 1932–1933: Олександрівський вимір... – С. 26.
- 340 Макогон П. Свідок: спогади про голод... – С. 19–40. URL: <http://osvita.ukrainianworldcongress.org/Makohon-spohady-Holodomor.pdf>.

4. Страх як деструктивний фактор в житті сучасного українського суспільства

Історичні травми руйнівним чином впливають на психіку постраждалих, що відбивається на здоров'ї та проявляється в поведінці не лише безпосередніх учасників трагедії, вони патогенні також для наступних поколінь, пише психіатр Людмила Юр'єва³⁴¹. Що ж із перерахованого на попередніх сторінках залишилося нам у спадок від предків, які пережили жахи репресій, розкуркулення та Голодомор? Це низка різноманітних страхів: страх голоду, смерті, покарання, страх дії, страх зміни політичної системи, страх перед представниками влади тощо.

Є в психології таке поняття – віктимність. Говорячи про віктимність, дослідники мають на увазі такі характеристики людини: 1) її схильність бачити себе жертвою злочину; 2) дії та вчинки особи, які провокують агресію злочинця; 3) готовність особи стати об'єктом злочину; 4) демонстрація власної незахищеності та слабкості; 5) комплекс жертви. Ці риси можуть бути набутими або успадкованими.

У народі про таких людей кажуть, що вони «притягають» до себе неприємності: частіше за інших стають жертвами нещасних випадків, зlodіїв, релігійних культів, потрапляють у залежність від психотропних речовин тощо. Прості люди пояснюють цю властивість «злою долею» особи, поганою кармою, прокляттям, яке тяжіє над нею. Але насправді в багатьох випадках після ретельного пропрацювання та корекції світосприйняття такої людини з досвідченим психотерапевтом «фатум» з її життя вивітрюється, і вона перестає бути «улюбленою» здобиччю маніяків та шахраїв. Вона перестає бути жертвою. Бо перестає боятися.

Психологи із США в ході багаторічного дослідження комплексу жертви з'ясували, що віктимність сильно пов'язана із:

- заниженою самооцінкою;
- нездатністю (а часом і з небажанням) особи відстоювати власну позицію та брати на себе відповідальність при прийнятті рішень у

кризових і проблемних ситуаціях;

- надмірною готовністю приймати позицію іншого як абсолютно вірну;
- неадекватним, а іноді й патологічним потягом до підпорядкування;
- невиправданим почуттям провини тощо.

Одним з найцікавіших результатів було те, що в дослідженні була виявлена група людей, яким були властиві перераховані вище ознаки. Але вони не так часто, як інші, потрапляли в неприємності. Членів цієї групи об'єднувало те, що вони мали не дуже гарний зір. Вони не все бачили так чітко, як інші люди. Скажімо, бачили вулицю, світлофор, перехожих, але не могли розгледіти, зокрема, виразу обличчя, а також того, що якась людина тримає (наприклад) ніж у руках і дивиться агресивно.

Представники цієї групи в загрозових ситуаціях не змінювали виразу свого обличчя, бо просто не знали, що перед ними агресор, і спокійно продовжували діяльність, НЕ РЕАГУЮЧИ ПЕРЕЛІЯКОМ. Потенційний агресор, не побачивши страху в очах цих («короткозорих») людей, губився... і не нападав³⁴².

Отже, жертвою є той, хто поводить себе як жертва.

Науковці з різних дисциплін (криміналісти, психологи, психіатри) довго підшукували адекватне означення поняттю «жертва», пропонуючи різні варіанти. Ми наведемо означення, яке використала упорядниця довідника для психологів-практиків «Психологія поведінки жертви» психолог І. Малкіна-Пих: **«Жертва – це людина (або сторона взаємодії), яка втратила значущі для неї цінності внаслідок впливу на неї іншої людини (сторони взаємодії), групи людей, певних подій та обставин»³⁴³**. Отже, втрачені цінності.

Одна з таких цінностей, яка була знищена Голодомором, – здатність сприймати світ як добрий і безпечний. «Генетична пам'ять народу проявилася у безкінечному страху людей, – вважає етнолог, завідувач навчально-дослідної лабораторії з етнології Поділля в педуніверситеті імені Михайла Коцюбинського Тетяна Пірус. – 1993 року ми їздили по селах, записували спогади про Голодомор. Люди боялися панічно. Одна жінка, забачивши нас, попередила: я не знаю, хто ви і чого

ходите, що запишете. Нічого розказувати не буду. Я подала через пліт хлібину. Тоді вона відповіла: кажіть, що вам треба, і швидко йдіть»³⁴⁴.

«Внаслідок голоду в масовій психіці селянства сталися глибокі зміни: надовго вкоренився страх, який передався і наступним поколінням, недовіра та тривога», – підсумовує О. Стасюк. «Голодомор – це не лише фізичне винищення, це своєрідна психологічна зброя, бо страх залишився на генетичному рівні й досі», – говорить психолог Я. Кальба³⁴⁵.

Із цим погоджуються психологи та психотерапевти, опитані співробітниками Інституту суспільних досліджень у 2012–2013 роках: Р. Борсук, Л. Подкоритова, С. Каподаглі, С. Вербова та інші.

Чи не цей страх є причиною того, що (за даними Інституту соціології НАН України) близько 20 % населення намагаються не думати про завтрашній день? Відсоток цієї групи стабільно високий, упродовж 1994–2011 років він коливався в межах 18–23 %. Ще приблизно така сама кількість опитаних постійно очікує на погіршення ситуації в країні³⁴⁶. Проводячи аналогії, зазначимо, що так само відчують «невпевненість у майбутньому», пригніченість та безперспективність життя діти українських німців, які були депортовані в 1941 році як «зрадники Батьківщини». Дослідник проблеми, кандидат психологічних наук Валерій Кайгер наголошує, що виявлена в ході дослідження депресивність нащадків депортованих німців зумовлена саме фактором репресій за етнічною ознакою, а не соціально-економічною ситуацією в країні³⁴⁷. Суспільну депресію як наслідок кривавої політики «червоних кхмерів», у тому числі серед жертв-емігрантів, відзначає дослідник геноцидів А. Козицький³⁴⁸.

Відчуття приреченості, страх помилитися призводить до відмови від активних дій, вважає американський соціолог, походженням із Дніпропетровська, Майкл Буравой. «Дехто каже: «Ми, українці, не зможемо цього досягти, ми інші», – розповідає дослідник. – Це фаталізм, що є виправданням бездіяльності, і саме він дає змогу олігархам керувати вашою країною»³⁴⁹.

Людина, яка боїться, не може повноцінно функціонувати в суспільстві. Розвивати свої здібності, вільно говорити й робити те, що хочеться. Не може вступати у взаємодію з іншими людьми, вільно діяти і протидіяти, отримувати задоволення від результатів своєї

діяльності. Передавати позитивний життєвий досвід нащадкам... Людина, яка боїться, буде в першу чергу дбати про свою безпеку. Їй ніколи творити, радіти життю. Бо її лякає... увесь світ.

4.1. Страх дії, страх влади та страх змін – фатум

Під час президентської виборчої кампанії 2004 року паркани в Дніпропетровську були розмальовані написами, де ключовим було слово «хаос». Як переконували місцеві піарники, «хаос» мав настати, якщо населення проголосує не за того кандидата. І це діяло, адже більшість мешканців міста – вихідці з селян. Багато хто в той час категорично висловлювався проти будь-яких змін: «Живемо погано, але краще хай так. Я не хочу змін». Хоча чесніше було б сказати: «Я боюся змін».

Досвід колективізації та Голодомору залишив у колективному несвідомому українців страх перед зміною влади та змінами взагалі. Адже «українському апокаліпсису» передували «встановлення» нової влади, а також низка політичних, соціальних та економічних перетворень. Саме влада виступала в ролі агресора, і це закономірно.

«Геноцид... завжди організовує влада», – говорить дослідник геноцидів А. Козицький. Представниками влади, які мають для того більшість ресурсів, організовані всі геноциди ХХ століття: винищення вірмен часів Першої світової війни, екстермінація євреїв і циган Третім рейхом, геноциди в Камбоджі та Руанді³⁵⁰. Не дивно, що наслідками трагічних подій ставали страх, недовіра, агресія постгеноцидного суспільства щодо представників влади, як, наприклад, у Руанді³⁵¹. Тож українці, які пережили терор голодом та сталінські репресії, у цьому плані не самотні й не оригінальні.

«Досить було одного ув'язненого або розстріляного в родині, або в близькому оточенні, щоб назавжди злякатися держави, влади. Під час репресій страшно було не лише тим, хто був пов'язаний з постраждалими, але й тим, хто був просто свідком і лише спостерігав раптові зникнення людей», – переповідає почуття своїх респондентів дослідниця К. Солоєд³⁵². Голодомор, репресії, примусова колективізація, а також колоніальний досвід перебування у складі Російської імперії, на думку соціолога І.Бекешкіної, сформував в

українців стійку недовіру до державної влади, яка тривалий час була чужою та ворожою³⁵³. На страх українського суспільства перед владою звертає увагу й психолог П.Горностай. На його думку, саме Голодомор винен у тому, що для українців є типовою психологія жертви. Це безсилля перед владою, перед свавіллям. Майже тотальна невіра в закони і в те, що щось можна зробити політичними засобами³⁵⁴.

Деякі дослідники стверджують, що після смерті Сталіна терор перестав бути визначальною рисою радянської системи. Із таким поглядом не погоджується доктор історичних наук А. Піджаков, на думку якого, зниження масштабів терору в тоталітарних державах – явище закономірне. Система не змінюється. Змінюється суспільство: фізичне знищення лідерів-активістів та страх уцілілих громадян обумовлюють відсутність масового опору та «добровільну» співпрацю радянських людей із системою³⁵⁵.

Страх є віссю життя жертви, її основною ознакою. Він виявляється в різноманітних психологічних комплексах, деформованих моделях поведінки, сплесках безсилої «заблокованої» агресії³⁵⁶, аморальних вчинках. Для «гомо советікуса»... притаманні страх, зрада і жорстокість», – вважає психотерапевт С. Рослюк³⁵⁷. «Людина, яка боїться підсвідомо, не може бути високоморальною особистістю, бо страх придушує волю», – зазначає психолог Я. Кальба³⁵⁸. Страх паралізує активність, людина не бореться, не протидіє обставинам, її несе течією і, звичайно, не до особистісного, духовного, культурного зростання, не туди, куди б їй хотілося... Вона ж сприймає рух за течією, як фатум, який її «переслідує».

Страх українців перед владою, невіра в можливість добитися справедливості опосередковано фіксують соціологічні дослідження. Кількість тих, хто висловлює бажання і здатність чинити опір, відстоювати свої законні права та інтереси, перебуває на рівні 5–7 % щодо центральної та 8 % – щодо місцевої влади³⁵⁹. Більшість громадян у таких випадках воліють не висовуватися, не карати винних. А наслідок безкарності відомий – зловживання, корупція.

У цьому плані українці мають багато спільного з іншими жертвами геноцидів. Наприклад, у 2006 році міжнародна спільнота виділила Камбоджі 56,3 млн доларів на діяльність Трибуналу в справах злочинів «червоних кхмерів», які, встановлюючи комуністичний режим у 1975–

1978 роках, знищили кілька мільйонів громадян своєї невеличкої країни. Але камбоджійці, замість розслідувати злочини та покарати винних, розкрали ті мільйони, залишивши Трибунал на межі банкрутства³⁶⁰.

4.2. Страх голоду та злиднів – проблема міри

«В нашій сім'ї ніхто не помер від голоду, але в пам'яті залишився страх перед ним. Тому, коли влітку пече велика спека, та неврожай, – виникає думка, чи не буде голоду», – згадував свідок Голодомору Іван Кирилович Матвієнко, мешканець села Василівки на Дніпропетровщині³⁶¹. Навесні 1933-го дев'ятирічний Іван пішов у перший клас, але навчання його не цікавило, основна думка була про їжу. Вся його розповідь про тогочасні події є описом способів добування їжі: розкопування «мишаків» у полі, полювання на річкових равликів, добування кореня рогози біля озер...

Безумовно, такі дитячі переживання не могли минути безслідно. «Знаю випадки, коли особи, які пережили голод, у крамниці купують не одну необхідну хлібину, а три-чотири, які не в змозі спожити», – розповідає психотерапевт С. Рослюк³⁶².

Ми вже говорили про вплив вимушеного голодування на здоров'я психіки, про «голодні гени». Але зараз давайте спробуємо подивитися на проблему більш глобально – чи добре ми, українці, відчуваємо міру взагалі? Часто люди кажуть, що в нас «ненаситна влада», що наші керівники охоплені «жадобою нічим не обмеженого накопичення матеріальних благ»³⁶³. Тільки-но людина вибивається в начальнички, одразу починає красти та накопичувати. Чому?

На думку соціолога Євгена Головахи, цей феномен не в останню чергу є наслідком Голодомору. Страх голоду є одним із найбільш розповсюджених неусвідомлених жахів українства. Від безпосередніх свідків він передався наступним поколінням і зараз він також є. «На початку дев'яностих років 70 відсотків опитаних українців боялися голоду, – розповідав дослідник в одному з інтерв'ю в листопаді 2011 року. – І навіть зараз більше третини бояться голоду. І це є реальним відбитком і тих подій, Голодомору. Бо якщо люди досі переймаються не

просто виживанням, а саме бояться голоду, якраз у цьому є історичні корені (проблеми)»³⁶⁴.

Цим же, на думку соціолога, певною мірою пояснюється й феномен «ненаситної влади». Значна частина людей, які впродовж останніх десятиліть були керівниками підприємств, обіймали владні посади, це «здебільшого вихідці з того ж голодуючого середовища, – говорить дослідник. – Їхні батьки голодували у 30-ті роки, багато хто з них самих голодував у післявоєнний період (аж до кінця 50-х років село жило дуже бідно і перманентно відчувало недоїдання). І нині більшість наших керівників... просто «доїдають». До цього можна ставитися іронічно, але це глобальніше продовження феномена, коли люди, які пережили голод, часто вмирали від переїдання. Вони не могли зупинитися... Вважаю, що наше суспільство багато в чому страждає на нетравлення внаслідок того, що здебільшого ті, хто нині є керівниками (це не тільки політична, а й економічна, й наукова еліта), тоді недоїдали. І важко їх у цьому звинувачувати, бо голод, який довелося пережити їхнім батькам, та і їм самим – це було страшно»³⁶⁵.

На думку завідувача лабораторії психології малих груп та міжгрупових взаємин Інституту соціальної та політичної психології Академії педагогічних наук України Павла Горностая, події 1933-го посилили в суспільстві страх злиднів. А злидні – це в першу чергу загроза голоду. Кожен олігарх боїться знову стати «голоотою». При тому його страх посилюється комплексом меншовартості, який притаманний багатьом мешканцям України.

«Навіть у тих, хто зараз набули якихось статків, стали багатіями – у них часто зберігається певний комплекс меншовартості. Власність, гроші, влада – його компенсація. І зупинитися, відчутти, що досить уже грошей чи повноважень, вони не можуть. Влада для них – компенсація, завдяки якій вони можуть не почуватися жертвами», – наголошує психолог³⁶⁶.

Схожі психологічні механізми допомагали боротися зі страхом злиднів в'язням німецьких концтаборів, хоч умов для накопичення матеріальних благ там і не було. Табірна «еліта» (в'язні-старости, які мали стежити за порядком на певних ділянках) протиставляли себе звичайним в'язням, якими вони самі нещодавно були і яких тепер посилено зневажали. *«Зневага до нижчих «класів» в'язнів була*

психологічним захистом від власних страхів, – пригадував в'язень концтабору психіатр Б. Беттельгейм. – Я, як і мої товариші, яких привезли зі мною в Бухенвальд, пережили шок, побачивши так багато людей, нездатних працювати, схожих на ходячі скелети...

Дивлячись на ці ходячі скелети, кожен в'язень боявся перетворитися на щось подібне. Ставало легше, якщо вдавалося переконати себе, що ти зроблений з іншого матеріалу й ніколи не зможеш так низько впасти»³⁶⁷. Відмежуватися від класу «жертв» цим людям допомагав керівний «статус», матеріальні пільги, у першу чергу продуктів, збільшення маси свого тіла, а також наслідування агресивної моделі поведінки охоронців. При цьому «привілейовані» жертви часто втрачали будь-яку міру та здоровий глузд.

За тією ж схемою діють і наші сучасні керівники-ненажери. Вони живуть у режимі постійного змагання. Купують годинники за десятки тисяч доларів, хоча час ці прилади відмірюють, як і звичайні. Будують численні будинки, у яких не живуть. Такі люди уособлюють функцію поглинання, накопичення того, що їм особисто не потрібно. Вісью існування кожного з них є страх, безупинні жертвоприношення особистому демоні. І все це, не помічаючи, як минають найкращі роки, як виростають діти, самотні, без батьківської уваги, виростають чужими...

Схожу компенсаторну природу має епідемія будівництва, що у 1980-х – 1990-х роках охопила звичайних радянських громадян, які нарешті отримали можливість мати приватну власність, свою землю – дачу. Багато хто купував тоді собі земельні ділянки й розпочинав будівництво. Всім хотілося мати великий будинок, а землі давали 5 соток, тож будувалися в два поверхи та ще й підвал викопували побільше – розширювали «життєвий простір». Сьогодні на околицях Дніпра багато стоїть недобудованих будинків того часу, а в багатоповерхівках міста живуть самотні й (часто) нещасливі власники того майна.

«Будували для дітей, усе життя поклали на той будинок, а діти вирости міщукми, на дачу їздити не хочуть». «Копав-копав колодязь на тій ділянці, сам усе робив, нікого не винаймав, а одного дня знайшли його в тому колодязі – вже й не дихав». «Поки чоловік «палац» будував, його жінка завела коханця...». Такі історії з життя розкажуть вам

сусіди дачних довгобудів. У випадку з дачами ми маємо справу з так званим «принципом маятника»: коли тривалий час щось забороняють, потім це «щось» компенсується занадто сильно. Той же принцип лежить в основі «сексуальної революції» після 70-тих років, коли в СРСР «сексу не було»...

4.3. Страх смерті – «синдром уцілілого»

Синдром уцілілого часто проявляється в ситуаціях, коли особа, переживши катастрофу (у широкому розумінні слова – чи то геноцид, чи військова агресія, чи вибух на підприємстві) залишилася живою, а її родич, друг, близька людина загинули. Синдром уцілілого має одну визначальну рису – відчуття провини за своє життя і багато психологічних стратегій, які допомагають зменшити цей біль.

«Синдром уцілілого притаманний сьогодні, напевне, 90 відсоткам українців, – вважає завідувачка кафедри психології та педагогіки Київського інституту бізнесу і технологій, кандидат психологічних наук Людмила Гридковець, – більшість уцілілих зафіксовані не на почутті радості – що вижили, а на провині, що вижили самі. У ході роботи з підсвідомим відкрилося, що в багатьох родинах вибирали, хто з дітей найсильніший, найрозумніший: роздобути їжу в першу чергу давали йому. Це страшно: людина повсякчас несла в собі почуття провини за дорогу ціну, заплачену за її життя... І не могла собі цього простити. Тобто з позиції розуму, свідомості була, звісно, радість, а на глибинному рівні підсвідомого – почуття провини. І воно далі передавалося поколіннями. Нащадки постійно потребували доводити собі, що вони варті того, щоб жити. І ніяк не могли набути в цьому впевненості»³⁶⁸.

Синдром уцілілого може реалізовуватись у «підвищеній вимогливості до себе, бажанні досягти визнання», як у дітей депортованих німців³⁶⁹, у зосередженості на боротьбі за своє життя – «попри все, я маю вижити». І людина, незалежно від реальних обставин, усе життя не живе – виживає, воює з вітряками. Вона болісно прагне бути найкращою, найрозумнішою, най-най-най... і ніколи не задоволена результатом. Усі досягнення ніби провалюються в прірву, бо знецінюються одразу після здобуття.

4.4. Страх покарання – конформність та подвійні стандарти

Конформність – це схильність до зміни поведінки під тиском, готовність пристосуватися до існуючих обставин. Загалом ця риса у більшій чи меншій мірі властива кожному суспільству, але в Україні конформність особлива – вона має регіональну залежність. Як свідчать проведені Центром українознавства КНУ імені Тараса Шевченка дослідження психологічних якостей потерпілих від геноциду, ця риса спостерігалась у 75 % опитаних на території, населення якої постраждало від Голодомору (Полтавська, Сумська, Харківська, Черкаська, Житомирська, Вінницька, Одеська, Дніпропетровська, Донецька та Луганська області), та в 20 % опитаних на українських теренах, які не зазнали цього лиха (Львівська, Тернопільська, Волинська області та Закарпаття).

Конформність дає про себе знати під час суспільних перетворень. Особливо вона зростає, коли національна безпека опиняється під загрозою. Як розповіла мені під час інтерв'ю кандидат психологічних наук Т. Воропаєва, за останні кілька років, які характеризуються відходом від українських національних цінностей на політичному рівні, зневажливими висловлюваннями щодо українців із боку державних чиновників, антиукраїнськими меседжами, котрі транслюють політично заангажовані ЗМІ, конформність увійшла в десятку базових цінностей українців³⁷⁰. Нами попихають і ми готові це мовчки терпіти. Причиною цього є підсвідомий страх покарання за «неправильну» поведінку.

Людська психіка (у першу чергу, психіка дитини та несамотійних дорослих) має таку захисну властивість: «якщо батьки (або ті, хто їх уособлюють. – І. Р.) заперечують факти жорстокого поводження з дитиною, вона може зробити висновок, що повинна про це забути. Це може завдати удару по її відчуттю реальності. Бо вона повинна одночасно не пам'ятати і в той же час пам'ятати про це, щоб знову не спровокувати таке поводження... У такому випадку може відбутися розщеплення на кілька особистостей»³⁷¹.

Заклики певних політичних сил впроваджувати в Україні подвійне громадянство та другу державну мову спираються саме на такий

механізм розщеплення української ідентичності. Звичайно, це «роздвоєння» не є лише наслідком Голодомору та сталінських репресій. Попередній досвід життя під владою Російської імперії, культурна політика якої була спрямована на поглинання культур залежних народів, також наклав свій травматичний відбиток. А як відомо, досвід попередніх травм робить людину (суспільство) більш вразливою, особливо тоді, коли вона потім потрапляє в схожу ситуацію. Тому життя українців сповнене подвійних стандартів, особливо у ставленні до радянського минулого.

Яскравий приклад – сприйняття особи Й. Сталіна. Згідно з постановою Київського апеляційного суду, Й. Джугашвілі та його помічники (В. Молотов, Л. Каганович, П. Постишев, С. Косіор, В. Чубар та М. Хатаєвич) визнані винними в тому, що у 1932–1933 роках «умисно організували геноцид частини української національної групи, внаслідок чого було знищено 3 млн 941 тис. осіб»³⁷². За кілька місяців по тому в Запоріжжі місцева організація КПУ встановлює бюст вбивці чотирьох мільйонів українців. Правоохоронці чомусь не заперечують. Невдовзі представники ВО «Тризуб» знищують пам'ятник, і за це потрапляють у в'язницю³⁷³.

І це далеко не єдиний випадок, коли громадянам доводиться силоміць встановлювати справедливість. Але якби суд одразу заборонив вшанування злочина, не було б і проблеми. А поки що суспільство опинилось розіп'ятим між двома (національним і тоталітарним) баченнями істини.

4.5. Страх відбутися — алкоголь, наркотики, втеча у «віртуальний світ»

Важко уявити працелюбного фермера, яким, по суті, був український селянин початку ХХ століття, алкоголіком. Селянину, душа якого була повна віри в Бога та світову гармонію, ніколи було «залити очі» та ховатися від життя. Традиційна українська культура вирізнялася помірним вживанням алкоголю. Культурний виняток становили хіба що козаки, які іноді вживали понад міру, бо робота в них була нервова. Але і їхня схильність до пияцтва, про яку часто густо згадується у фольклорних творах, дуже і дуже перебільшена.

Щоб бути воїном, потрібно тримати себе «у формі», регулярно тренуватись, а яке тренування на похмільну голову? І перебільшена ця пам'ять саме тому, що нетвереза людина муляла очі суспільству, для якого алкоголізм не був нормою.

Перелам, на думку кандидата історичних наук О. Стасюк, настав саме після Голодомору, коли в нашій країні поширилося таке явище, як «масове вживання самогону та його виготовлення»³⁷⁴. Ідеться, звичайно, не про великі релігійні свята, весілля, поминки, коли українці дозволяли собі розслабитись. А про повсякденність. Адже алкоголіком називають людину, «душа» якої прагне вживати горілку щодня, або якомога частіше, бо без неї світ не милий.

«У СРСР пили від безвиході, а наше маргінальне суспільство спивається від невпевненості в завтрашньому дні.., – стверджує соціолог Є. Головаха. – Набагато більше спиртного вживають у східних областях, де експеримент із виведення радянської людини просунувся далі, ніж у західних. Хоча для всіх без винятку регіонів України характерна ця втеча в алкоголь як спосіб подолати свій внутрішній дисбаланс»³⁷⁵.

Епідемію алкоголізму та наркоманії в другій половині ХХ століття психотерапевт Людмила Гридковець вважає наслідком душевного зламу 1930-х. На думку дослідниці, спадкоємцями психологічних травм є діти та онуки людей, які постраждали від колективізації, Голодомору та політичних репресій³⁷⁶. Цей спадок виявляється, зокрема, у схильності до психологічних залежностей від алкоголю та наркотичних речовин. Застосування останніх дозволяє зменшити психічну напругу, яка не знаходить іншого, безпечного для особи та соціально прийняттого, виходу.

Ілюстрацією з 1930-х є наведений нижче опис, де А. Галан розповідає про своє відчуття безпорадності перед владою, яка нищить, принижує його народ, примушуючи працюючих селян порпатись у смітниках. У період описуваних подій письменник уже позбувся романтичних уявлень про комуністичний рай. Виконуючи редакційні завдання, журналіст поїздив Україною, бачив «добровільну» колективізацію та розкуркулення, бачив безгосподарність на колгоспних полях, де гнила у грудневій багнюці незібрана картопля. Тож, коли Україну накрило ковпаком голоду, він добре знав, хто в тому

винен, але й сам, перебуваючи в скруті, лютився через неспроможність допомогти приреченим землякам. Безсила лють вирвалася на волю у стані алкогольного сп'яніння.

«Незабаром у Харкові появилися голодні селяни. Я побачив раз у своєму дворі, як чоловік років 45, в доброму кожусі і шапці, діставав з вигрібної ями покидьки й їв їх.

– Що ви робите! – скрикнув я з огидою.

Чоловік тупо подивився на мене й продовжував жувати.

Я побіг до себе, схопив півхлібини, увесь свій запас, і сунув у зашкарублі, давно не миті, руки.

Чоловік знову тупо подивився на мене, потім блідий вогник свідомості блиснув у тоскних очах (...), він прошепотів:

– Спасибі... сину.

По дорозі в редакцію, так само зустрів я кількох селян з простягнутою рукою. В одному місці щось оточувала юрба. Люди нахилилися, роздивлялися, хитали головами. Я підійшов і побачив мертвого, ще досить молодого чоловіка в селянському вбранні. Хтось радив покликати лікаря, інший казав:

– Уже не потрібно, я слухав серце – кінець.

І пошепки додав:

– Доказяйнувався... з комуною.

Того вечора я напився. Сам, без приятелів. Видудлив півлітра за годину, нічим не закушуючи. Як сон, пригадував опісля, що до мене приходила Наталка, а я гатив кулаком по столу, ридав і кричав, що не хочу жити... Наталка поклала мене в ліжку. Пізніше вона говорила, що коли б мене підслухало тоді ГПУ, я б ніколи не побачив Божого світу»³⁷⁷.

«Я не був алкоголіком, але іноді за компанію випивав, і добренько таки випивав, іноді до самозабуття», – писав у «Третій Роті» В. Сосюра, пригадуючи 30-ті роки. Таким запам'ятали сучасники й М. Хвильового, який не вживав алкоголю, коли його віра в комунізм була сповнена романтичного піднесення, а «творча діяльність у розквіті». Коли ж органи ДПУ почали наступ на українську інтелігенцію, у житті письменника настала смуга розчарувань. І він почав пити кожного дня³⁷⁸. Загалом алкоголізм був дуже поширений серед радянських письменників та журналістів (у пострадянський час також), адже їхня суб'єктність так чи інакше виявляла себе в текстах і

влада могла контролювати «душі» цих людей, примушуючи їх не лише співати «правильні пісні», а й «правильно» думати.

Але як усе це стосується нашої теми? Чи може онук, який не був свідком Голодомору та репресій, успадкувати психологічні проблеми діда? Соціальні психологи та психотерапевти, які використовують «трансгенераційний підхід», вважають, що може. Якщо колективна травма в одному поколінні не була належним чином психологічно опрацьована, шляхом соціального наслідування вона передається наступному поколінню, яке, не будучи травмованим (наприклад, народилося після цих подій), переживає всі ознаки колективної травми та прагне позбутися неприємного стану. Це проявляється в особливостях суспільної психології, менталітету тощо³⁷⁹.

Негативний досвід Голодомору може передаватися в межах родини разом із викривленими моделями чоловічої поведінки. За даними наукового співробітника Інституту демографії НАН України Наталії Левчук, чоловіки у 1933 році гинули ледь не вдвічі частіше за жінок³⁸⁰. У той час чоловіки, які традиційно вважалися «годувальниками» своїх родин, переживали величезний стрес. Вони бачили жахіття навколо й нічого не могли вдіяти, тому в частини таких людей сформувався внутрішній страх і захисна позиція «нічого не бачити», яка допомагала їм не збожеволіти.

Хлопчики, які зростали в таких родинах, засвоювали поведінку батьків, які не намагалися впливати на дійсність, не брали на себе відповідальність. *«З перших років свого шлюбу з поетом-ліриком мама призвичаїлася покладатися виключно на себе і вирішувала всі побутові проблеми без участі чоловіка. Наштовхуючись на будь-які труднощі, батько, як правило, губився, наче мала дитина»*, – згадував поведінку батька-письменника Володимир Володимирович Сосюра³⁸¹. Сини та онуки йшли второваним шляхом батьків та дідів – уникаючи вирішення проблем через втечу в інший вимір (горілка, наркотики, віртуальний світ комп'ютерних ігор тощо), де можна «не бачити» того, що відбувається. Не бачити – не діяти – не самореалізовуватися – не бути... Цей ланцюжок веде в нікуди.

За статистикою, 2004 року українські чоловіки накладали на себе руки в 2,3 раза частіше, ніж чоловіки в країнах Європейського Союзу, в 1,7 раза частіше, ніж у світі, й у 1,6 раза частіше, ніж у країнах

Європейського регіону³⁸². Безумовно, серед тих суїцидентів є нащадки травмованих батьків, які не змогли навчити своїх синів мистецтва бути щасливими.

Алкоголізм, паління, трудоголізм, схильність до невиправданого ризику, нестримний азарт, ігнорування рекомендацій лікаря – усе це поведінка, спрямована на саморуйнування. Вона є неусвідомленим і розтягненим у часі самогубством³⁸³. До поведінки, спрямованої на саморуйнування належить також наркоманія, яка стала великою проблемою для українського суспільства в другій половині ХХ століття.

«Наркоман – боягуз. Боїться життя, відповідальності, роботи. Боїться остаточно втратити повагу оточення та самоповагу. Вбиває себе заради ілюзії власної значущості, яка досягається уколом... Це потенційний або, точніше, перманентний самогубця... Що він убиває в собі? Справжнє «Я». Залишається «Я», яким хочеться бути...», – такий не дуже симпатичний портрет наркомана малює психіатр Леонід Саута³⁸⁴. Типовими рисами наркомана є комплекс меншовартості, страх перед життям та унікаюча поведінка.

Леонід Олександрович Саута працює в організованому ним реабілітаційному центрі для наркозалежних «Вибір». Він переконаний, що вилікувати наркомана можна, якщо він цього хоче. Вилікувати без ліків, «реконструюючи» особистість хворого за допомогою психотерапії. Допомагаючи йому відродити та розвинути в собі душевні якості, яких бракує для повноцінного життя: вміння самостійно мислити, взаємодіяти з людьми й отримувати від цього задоволення та головне – діяти. Більшість пацієнтів Л. Саути, пройшовши кожен свій шлях до одужання, навчилися будувати життя без наркотиків, стали успішними та щасливими членами суспільства.

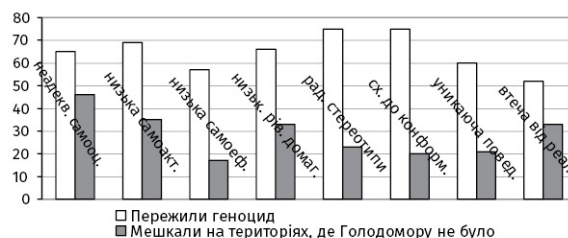
Якщо ви хочете зрозуміти, хто такий наркоман, подивіться на «нормальних» людей, пропонує Л. Саута: *«Ви побачите, що в кожного є щось, що він робив у житті сам: робота, навчання, інтереси, захоплення, цілі (не обов'язково благородні). Наркоман майже ніколи нічого не робив». Йому бракує суб'єктності. «В особистісному сенсі всім їм (наркоманам. – І. Р.) властиві інфантильність, егоцентризм, емоційна незрілість, відсутність твердої життєвої позиції.*

Сьогоднішні наркомани здебільшого – «мамині синочки», які «пустують» за спинами батьків»³⁸⁵.

На думку лікаря, великою мірою у формуванні особистостей з хронічно «дитячою душею» винні їхні батьки, із якими також доводиться проводити лікувальну психотерапію. «Часто, не маючи особистого життя (десуб'єктизація. – І. Р.), мати всю себе «віддає дітям», намагається забезпечити їх усім необхідним за будь-яку ціну. Самовіддано, горда в своїй самотності, тягне важкий віз сімейних проблем – і все для того, щоб діти ніколи не відчували жодних труднощів. А в результаті – ніколи не стали дорослими та самостійними»³⁸⁶. Ці спостереження датовані 80-ми – початком 90-х років – часом, коли підростали та мали ставати на ноги онуки жертв Голодомору. До речі, Л. Сауга починав реабілітаційну діяльність на постгеноцидній Дніпропетровщині, де тоді мешкала ледь не третина всіх наркоманів України.

А що ми знаємо про суб'єктність, схильність ховатися від проблем, ступінь особистісної реалізованості батьків, бабусь та дідусів тогочасних наркоманів? Як пам'ятаємо, за даними Центру українознавства КНУ імені Тараса Шевченка (вік респондентів цього дослідження у 80-х – на початку 90-х становив близько 50–60 років), більшість опитаних мешканців постгеноцидних територій мали низький рівень суб'єктності, мали внутрішньоособистісні конфлікти (див. діаграму «Нівеляція суб'єктної позиції особистості» на ст. 95), які засвідчують їхню нереалізованість у житті, виявляли схильність «вирішувати» проблеми шляхом «втечі від реальності»...

Діаграма 3. Характеристики особистості, які визначають моделі поведінки

За результатами дослідження, **неадекватна самооцінка** була зафіксована в 65 % респондентів з першої групи (пережили геноцид) та в 46 % опитаних – у контрольній. **Низький рівень самоактуалізації** (рівень самореалізації та прагнення до самовираження) виявлено в 69 % респондентів з першої групи та в 35% – з контрольної. **Низька самоефективність** (віра в ефективність своїх дій) була властива 57 % респондентів у першій групі та 17 % – у контрольній. **Низький рівень домагань** (рівень складності завдань, які людина ставить перед собою) мали 66 % респондентів у першій групі та 33 % – у контрольній.

Наявність радянських стереотипів («бути, як усі», «не висовуватися», «не бути націоналістом», вірність ідеалам «пролетарського інтернаціоналізму») була властива 75 % респондентів з першої групи та 23 % – з контрольної. **Схильність до конформізму** виявлена в 75 % респондентів у першій групі та в 20 % опитаних – у контрольній. **Домінування поведінкових тенденцій до уникання** було властиве для 60 % респондентів у першій групі та для 21 % – у контрольній. **Наявність «втечі від реальності»** зафіксована в 52 % респондентів у першій групі та в 33 % – у контрольній.

Люди з такими особистісними якостями були батьки або батьки батьків майбутніх наркоманів. Батьки майбутніх алкоголіків та наркоманів лише мріяли про самореалізацію, занадто зайняті боротьбою за виживання та організацією «безтурботного» дитинства своїх чад. «Жертвуючи собою», хотіли дати дітям те, чого самі не мали в дитинстві, сповненому надмірної відповідальності (війна, післявоєнний голод, батьки, психологічно знищені роками сталінського терору...). І перестаралися, забравши з життя своїх «янголят» усю самостійність і всю відповідальність. Їхні діти не навчилися старанно працювати для досягнення успіху та підвищення свого соціального статусу. Вони не стали творцями свого життя.

«Якщо в наступному поколінні цей сценарій не усвідомлюється і не «переробляється», – говорить Л. Гридковець, – він передається далі. Як показала практика, за половиною випадків алкогольної залежності в наших співвітчизників стоїть такий от родовий сценарій неприйняття реальності. Зазвичай така програма діє чотири покоління. Але за цей час уже формуються соціальні установки»³⁸⁷.

Соціальна установка – це обумовлена досвідом психологічна готовність людини до певної поведінки у визначених обставинах. Наприклад, донька, спостерігаючи, що батько не здатний брати на себе відповідальність, вирішує, що в її родині теж уся відповідальність має бути на ній. І ми знову можемо побачити горду в своїй самотності жінку, яка, відкинувши допомогу чоловіка, «життя кладе» заради дітей... Власне, щоб запобігти формуванню таких соціальних установок ми й обговорюємо вплив Голодомору (а в даному контексті правильніше говорити загалом про вплив тоталітарної доби, коли в радянських громадян цілеспрямовано знищувалася суб'єктність) на українське суспільство.

На цьому ми завершимо розмову про соціально-психологічні наслідки Голодомору та політичних репресій. Про вплив геноциду на українську культуру ми поговоримо в розділі «Ідентифікація з агресором». А зараз давайте перерахуємо слабкі місця «конструкції» сучасного українського суспільства для того, щоб вчасно розпочати «ремонт». (Про те, якими, на нашу думку, мають бути вільні від тоталітарних впливів українці та якими способами можна цього досягати на індивідуальному рівні, можна ознайомитися в заключному розділі «Збалансоване українське суспільство»).

Ось вони, «больові точки» нашого постгеноцидного, посттоталітарного соціуму: **занижена самооцінка та комплекс меншовартості; навчена безпорадність та її вияв – унікаюча поведінка; недостатня суб'єктність; проблема особистісних кордонів та схильність до залежної поведінки; «шпаринне бачення»; зневага до свого тіла; схильність до переїдання та проблема міри; ослаблене почуття національної солідарності, розпорошеність суспільства; страх перед представниками влади; апріорне сприйняття світу як загрозливого, небезпечного (страх перед життям), а відповідно недостатня ініціативність, недостатня самореалізованість та слабо виражений альтруїзм...**

Досвід тоталітарного минулого привніс у наше суспільство багато рис, раніше не властивих українцям. У більшості випадків ці риси є тими характеристиками, які роблять людину жертвою.

Для реабілітації постгеноцидного українського суспільства потрібні державні програми, спрямовані на розвиток суб'єктності громадян, на

підвищення колективної самооцінки української політичної нації, на національне відродження тощо. Потрібна аналогічна діяльність громадських організацій, а також робота, спрямована на особистісне зростання самих громадян.

Адже ми живемо в умовах глобалізації, протистояти негативним впливам (таким, як уодноманітнення в усіх сферах життя, поглинання світовими економічними лідерами національних виробників тощо) якої найефективніше здатні локальні спільноти – політичні нації. Якщо, звичайно, у них переважають цілісні особистості – впевнені в собі люди, які знають відповіді на три питання: Хто вони є? Що для них особисто є важливим? Навіщо вони живуть?

---

341 Юрьева Л. История. Культура. Психические... – С. 163–165.

342 Franklin C., Franklin A. Victimology Revisited: A Critique and Suggestions for Future Direction // Criminology. – Volume 14. – Issue 1. – p. 125–136, May 1976.

343 Малкина-Пых И. Психология поведения жертвы. – С. 25.

344 Як Голодомор позначився на українцях...

345 Гугушвілі Т. Історія Г олодомору...

346 Україні - 20: моніторинг соціальних змін. URL: <http://2008.dif.org.ua/ua/press/kperk>.

347 Кайгер В. Етнофункціональна психічна дезадаптація німців України як наслідок сталінських національних репресій. // Персонал. – 2006. – № 8. – С. 32–37. URL: <http://personal.in.ua/article.php?id=345>.

348 Козицький А. Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у ХХ ст. (причини, особливості, наслідки). – К.: Літопис, 2012. – С. 466.

349 Безп'ятчук Ж. Майкл Буравой: «Фаталізм, властивий українцям, виправдовує бездіяльність». URL: <https://tyzhden.ua/Society/31925>.

350 Конарева Л. Апокаліпсис українського народу.

351 Zorbas E. Reconciliation in Post-Conflict Rwanda. URL: https://brill.com/view/journals/ajls/1/1/article-p29_3.xml?lang=en

352 Солоед К. Психологические последствия репрессий...

353 Шаповал К. Соціолог Ірина Бекешкіна за допомогою власних досліджень препарує країну. URL: <http://nv.ua/ukr/publications/irina-bekeshkina-za-dopomogoyu-vlasnih-doslidzhen-preparuje-krajinu-110587.html>.

354 Горностаї П. Современная Украина в свете исторических травм.

URL: <http://gorn.kiev.ua/publ91.htm>

355 Пиджаков А. Сущность и разновидности политического насилия.

URL: <http://credonew.ru/content/view/274/27/>.

356 Тимків К. Уроки жорстокості. Залишки тоталітарного виховання перетворили половину українських школярів на жорстоких агресорів.

URL: <http://ua.korrespondent.net/journal/1276296-korrespondent-uroki-zhorstokosti-zalishki-totalitarnogo-vihovannya-peretvorili-polovinu-ukrayinskih-sh>.

357 Рослюк С. Розуміти наслідки...

358 Гугушвілі Т. Історія Голодомору...

359 Трофимова Н., Солюк В. Які соціально-психологічні наслідки...

- 360 Козицький А. Геноцид та політика масового... – С. 462.
- 361 Кондратова К. Барви рідного краю: Історія села Василівка Новомосковського району Дніпропетровської області. – Дніпропетровськ, 2011. – С. 55.
- 362 Рослюк С. Розуміти наслідки...
- 363 Яневський Д. Дискусія В'ятрович – Портнов: знову, знову і знову. URL: <http://www.istpravda.com.Ua/columns/2013/02/6/111717/>.
- 364 Лашенко О. Голодомор як фактор впливу на суспільну психологію. URL: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24401563.html>.
- 365 Трофимова Н., Сонюк В. Які соціально-психологічні наслідки Голодомору.
- 366 Семиженко А. «Щоб подолати якусь драму, суспільство має її ритуалізувати». URL: https://gazeta.ua/articles/events-journal/_sob-podolati-yakus-dramu-suspilstvo-maye-yiyi-ritualizuvati/411311
- 367 Беттельхейм Б. Люди в концлагере.
- 368 Залежність від голоду...
- 369 Кайгер В. Етнофункціональна психічна дезадаптація німців...
- 370 Матеріали інтерв'ю з к.псих.наук Т.Воропаєвою, проведено в липні 2013 р.// Особистий архів І. Реви.
- 371 Малкіна-Пых И. Психология поведения жертвы... – С. 138.
- 372 Постанова Апеляційного суду міста Києва від 13 січня 2010 року у розслідуваній Службою безпеки України кримінальній справі про геноцид в Україні у 1932–1933 роках. URL: <http://www.memory.gov.ua/publication/postanova-apelyatsiinogo-sudu-mista-kieva-za-kriminalnoyu-spravoyu-porushenoyu-za-faktom>.
- 373 Цена запорожского Сталина: от 2 до 3 лет тюрьмы и 100 килограмм силумина. URL: <https://www.unian.net/society/662548-tsena-zaporojskogo-stalina-ot-2-do-3-let-tyurmyi-i-100-kilogramm-silumina.html>.
- 374 Стасюк О. Доноси, самогон і байдужість до майна...
- 375 Буткевич Б. Соціолог Євген Головаха: «В Україні вгорі всієї суспільної ієрархії опиняються найжадібніші, найаморальніші й найпідліші люди». URL: <http://tyzhden.ua/Society/75813>.
- 376 Залежність від голоду...
- 377 Галан А. Будні советського журналіста. – С. 111–113.
- 378 Українська інтелігенція і влада: Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр. / Упоряд. В. Даниленко. – К.: Темпора, 2012. – С. 192.
- 379 Найдьонова Л. Голодомор: страждання...
- 380 Конарева Л. Апокаліпсис українського народу.
- 381 Сосюра В. Доле моя чорно-біла...
- 382 Юрєва Л. Клиническая суицидология... – С. 31.
- 383 Там само. – С. 67.
- 384 Нестеренко Т. Возвращение к людям. URL: <https://www.nonarko.ru/nesterenko.html>.
- 385 Там само.
- 386 Нестеренко Т. Возвращение к людям.
- 387 Залежність від голоду...

ЧАСТИНА 3. ІДЕНТИФІКАЦІЯ З АГРЕСОРОМ

Людина, яка отримує добро від того, від кого очікує зла, відчуває себе більш зобов'язаною перед цим благодійником.

Ніколо Мак'явеллі

Переслуховуючи запис спогадів свідка Голодомору свого земляка М. М. Бута, 1926 р.н., із міста Підгороднього Дніпропетровської області, до останніх хвилин аудіозапису я була впевнена, що в цієї людини ніякої ідентифікації з агресором бути не може. Але під кінець розповіді Миколи Миколайовича на мене очікувала несподіванка...

«У 32 році комунари почали «розкуркулювати» Підгороднє, – розповідає М. М. Бут. – Спочатку забирали майно у багатших, потім у бідних. Заходячи в двір, вимітали усе підчисту. Везли до комуні та пропивали.

Батько робив на заводі гружчиком. Як і кожен господар у той час, батько мав коня. Коли приїхали забирати коня, розкуркулювати, він узяв вила й сказав: «Поколю! Ленін наказав середняків і бідняків не трогать». Вони розвернулись і поїхали, а вночі прибула... [плаче] міліція. Забрала батька.

Вранці мати пішла його шукати, їй відповіли: «...Не шукай. Він уже поїхав на Север». Вночі осудили, погрузили в состав як «врага народа», за те, що підняв руку «на владу» і не віддав коня. На ранок забрали коня та всі харчі, що де було, навіть квасолю, із погребя все позабирали... А днів через 5 нас вигнали з хати.

Жили в сусіда. Мати ходила міняти речі на харчі. Дожилися до того, що ми з братом вже пухлі були. Мати відвезла нас у город на базар і залишила там. Меншому брату тоді було 2 годіка.

Міліція відправила нас до притулка у Дніпропетровськ. Годували дуже добре. Постілі були хороші, після соломи... біла постіль! Єдине що – дівчата та хлопці ходили в байкових платтях, штанів для хлопців не було. Одіяла були ватяні, верх шовковий, двох кольорів: рожеві та голубі. Казали, що це була американська допомога.

Потім нас перевезли до Одеси. Там сарай був здоровий, нас у сараї держали... чоловік зо сто дітей. Потім нас розділили: менших залишили в Одесі, а старших відправили назад, тепер уже до Новомосковська, де в монастирі дитячий будинок був. Так я з братом розлучився. (Подальша доля брата М. Бута невідома. – І. Р.)

У Новомосковську люди почали розпитувати, чиї ж ми? Це вже в 34-му було. Я розказав, мужики знали мого батька, переказали матері, вона приїхала й мене забрала...

– Миколо Миколайовичу, як ви вважаєте, Голодомор був геноцидом українського народу?

– Через ту комуну пів-Підгороднього вимерло. Забирали все. У нас з хати все чисто вибрали, не оставили й на обід нічого. І не тільки в нас, у всіх. Тоді дуже багато людей померло... ».

Як виявилось, батька Миколи Миколайовича не відправили в табори. За 5 років він повернувся й розповів, що служив у НКВС на кордоні з Китаєм. Батько спробував відсудити хату, і суд вирішив на його користь. Але через дороговизну ремонту визнали за краще збудувати нову хату. Невдовзі батьки переїхали на Криворіжжя, де родину застала Друга світова війна. Разом з іншими місцевими мешканцями М. М. Бут був відправлений у табір до Польщі. Коли прийшли радянські війська, Миколу Миколайовича за те, що був на окупованій території, зарахували до «штрафного батальйону».

«Штрафний батальйон – це смертники, де найгірше, туди їх відправляють. На двох бійців одну гвинтівку дають, кажуть: «Німця вб'єте, візьмете собі другу».

Коли форсували Одер, нам сказали: «Хто на ту сторону перепливе – тому штрафбат відміняється». Я переплив, за куц на іншому березі учепився, на половину з води виліз. І тут впала бомба... мене контузило. 11 травня, коли я потрапив до Берліна в госпіталь, вже був не штрафник. У госпіталі нас перевдягли, моє лахміття – спалили, видали форму...».

Коли СРСР розпочав війну з Японією, Микола Миколайович був відправлений туди, але «війна» закінчилася швидше, ніж вони доїхали. У кінці 1946 року повернувся додому.

«Іду, кругом розруха. Заходжу в дім, а жили в бараках. Коли побачив мене молодший брат Іван, показує сестрі за піч: «Таню, ховайся, –

каже, – поліцей зайшов». А мати ніч топила. Я зайшов, поздоровкався. Вона стоїть дивиться, не впізнала. Бо мій товариш сказав матері, що «Микола без ноги, на протезі». А нога в мене була, тільки в гіпсі... Я ходив із цінком. А тут сусідка з іншої кімнати почула, зайшла та привіталась! Отоді й мати мене пізнала.

У той же день батька, важко пораненого, привезли з госпіталю. За півроку він помер через поранення...

– Миколо Миколайовичу, скажіть, у 1991 році ви підтримували незалежність України?

– Я, як комуніст (із Німеччини як додому я приїхав, уже член партії був), не підтримував. Чому? Душа чула, що буде розруха... А в партію мене в Нюрнберзі, перед боєм, прийняли.

– Це була для вас гордість?

– Так. І по цей день я член партії, тільки вже української. У мене два партбілети: цей, український, і советський я бережу... Комуністи до влади ще прийдуть. Не скоро, але прийдуть...»³⁸⁸.

Отакий несподіваний поворот. Людина, яка не раз постраждала від комуністичної системи, відчуває гордість, ставши частиною цієї системи. Сповідує ідеологію, яка знищила половину населення її рідного села...

Чому іноді жертва приймає світогляд агресора? Чому частина людей, які пережили розкуркулення та Голодомор, виправдовують свого кривдника та ностальгують за радянською владою? Є кілька взаємодоповнюючих пояснень цього феномена.

Історики як люди, які в своїй роботі спираються на явища об'єктивного світу, вважають, що до зміни ідентичності частини українців у 1920–1930-х роках спричинилися наступні чинники: 1) поразка українського державницького проекту, який представляли уряди УНР та гетьмана П. Скоропадського; 2) втома населення від війн та революцій; 3) успіхи радянської пропаганди. У такому разі зміна ідентичності виглядає як форсована («стимульована» політикою залякування) еволюція, у процесі якої українці приймали свідомі (нехай і болісні) рішення на користь асиміляції та загалом розуміли, що з ними відбувається.

Натомість у центрі уваги психолога – суб'єктивний світ людини. Але в кожному такому суб'єктивному світі відбуваються об'єктивні

процеси, спільні для багатьох верств населення, які переживають схожі історичні події. Наприклад, після згортання «українізації» в Україні склалася така ситуація, коли чужа етнічна група почала сприйматися як така, що має вищий культурний статус, ніж власна, коли забуття (наприклад, ішлося про соціальне походження батьків) виявлялося безпечнішим за пам'ять. Коли пролетар-городянин вважався більш цивілізованою людиною, ніж студент-селянин. У таких умовах люди, самі того не усвідомлюючи, починали змінюватися. Представники «слабкої» групи переходили в табір «сильніших», прагнучи таким чином підвищити свій статус. У психології це явище називається зміною ідентичності³⁸⁹.

Якщо, наприклад, жінку, яка виросла в селі, де пережила голод та пов'язані з цим приниження, втратила сина, стала свідком голодної деградації (регресії) знайомих і близьких людей, запитати, чому вона переїхала до міста? Вона може й не усвідомлювати справжніх причин свого вибору. Дуже ймовірно, вона відповість, що їй «просто подобається» жити в місті, бо село – це бруд і безкультур'я.³⁹⁰ Це і є зміна ідентичності: під впливом зовнішніх сил селянка стала городянкою, а сільське життя почало викликати в неї роздратування.

Для психолога кардинальні світоглядні зміни українців (зокрема, «відчуження від українських цінностей» та «розселянювання» селян) на тлі голоду 1932–1933 років бачаться переважно не як раціональні рішення, а як наслідок підсвідомих захисних процесів. Тим більше, «ґрунт» був підготовлений у 1920-х роках, коли на сторінках радянських газет розгорнулася дискусія навколо теорії «боротьби двох культур» («вищої» міської та «нижчої» сільської), яка набула поширення серед тогочасних державних і партійних керівників³⁹¹.

Загалом гарною ілюстрацією підсвідомої природи суспільних трансформацій сталінської доби може бути всерадянський «плач» за Сталіним після його смерті та через певний час шок від «прозріння» – усвідомлення злочинів «вождя».

Щоб краще зрозуміти зміни, які відбувалися в тогочасному суспільстві, ми спробуємо поєднати історичний та психологічний підходи до визначення причин суспільних трансформацій 1920–1930-х років. Для цього давайте спочатку звернемося до історичної літератури та коротко розглянемо заходи влади, спрямовані на

радянiзацiю українського суспiльства. Скористуємося для цього в першу чергу розробками дослідників iсторичної пам'ятi Сергiя Єкельчика (автор дослідження «iмперiя пам'ятi: російсько-українськi стосунки в радянськiй iсторичнiй уявi»), а також кандидата iсторичних та доктора політичних наук Владислава Гриневича. Своє бачення проблеми В. Гриневич виклав у монографiї «Неприборкане рiзноголосся», у роздiлі «Україна під впливом тоталітарних ідеологiй: формування iдентичностi й патріотизму»³⁹².

---

³⁸⁸ Свідчення Бута М.М., 1926 р.н., м.Підгороднє Дніпропетровської області. Аудіозапис Святелик А. // Особистий архiв І.Рєви. – С. 1–10.

³⁸⁹ Волович О., Воропаєва Т. Проблеми самоiдентифікацiї російськомовних українців. URL: <http://sp.niss.gov.ua/content/articles/files/12-1445865906.pdf>.

³⁹⁰ Приклад такої аргументацiї своєї няні, колишньої селянки, наводить донька Й. Сталiна. Див.: Аллилуєва С. Двадцять писем к другу... – С. 206–212.

³⁹¹ Гончарова Н. Теорiя «боротьби двох культур»: дискусія та її наслідки у контекстi взаємин міста й села в УСРР (1920-ті рр.). URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=VchuI_2010_182_18.

³⁹² Гриневич В. Неприборкане рiзноголосся... – С. 353–438.

1. Розбудова радянської ідентичності. Погляд очима істориків

1.1. Зміна національної ідентичності, віддалення від родини

Голодомор та репресії проти української інтелігенції, підважування чинників, які формують ідентичність людини, як-от: родова (родинна) пам'ять та батьківщина (право на спадок, власність), традиційна культура, вірування, патріархальний уклад життя тощо, – все це призвело до дезорієнтації українців. Зробило їх вразливішими перед викликами життя, призвело до зниженої самооцінки, формування комплексу меншовартості та підштовхнуло до підсвідомого бажання зникнути, позбутися української самості та стати кимось іншим.

Стратегії втечі «від себе» (від своєї культури, селянської ідентичності, минулого) були різноманітними: селяни втікали з голодуючих сіл у міста, у республіки СРСР, найбільше у Москву на метробуд, Біломорканал тощо, і більше не поверталися³⁹³. У листах до родичів-червоноармійців селяни, які пережили Голодомор, радять їм не повертатися додому після завершення служби, бо в селах на них чекає голод і бідність³⁹⁴. «Зачепившись» у місті, безпаспортні вихідці з сіл переходили на російську мову, мімікуючи під російськомовних городян, щоб найменше привертати до себе увагу³⁹⁵. Плануючи робити кар'єру, амбітні молоді українці зрікалися батьківських прізвищ, змінювали національність на більш «благонадійну».

У монографії «Неприборкане різноголосся» В. Гриневич розповідає, як селяни, намагаючись вибратися з «відсталого» села, ішли служити до Червоної армії. Наприклад, українцями були маршали К. Ворошилов та С. Тимошенко, які добре володіли українською мовою, але розмовляли російською і в анкетах писалися росіянами. Військовий мав бути «своїм» для радянської системи. У споминах генерал Петро Григоренко розповідає, як зустрів улітку 1937 року

К. Ворошилова. Зрадівши земляку, той перейшов на українську та розповів про своє походження:

«...Та ти Шевченка, певно, знаєш? Правильно! Свою (мову – В.Г.) забувати не треба. Я теж українець. Я не Ворошилов. То росіяни приробили мені те «в». А я Ворошило. У мене дід ще живий, 90 років, то його у селі кличуть Ворошило»³⁹⁶.

Схожу історію ветеран Червоної армії Юрій Коваленко розповів про генерала М. Ватутіна. Одного разу під час війни Микола Федорович зізнався йому, що його батько був українцем Ватутею, якого більшовики в 1920-х роках розкуркулили та відправили на заслання. Під час навчання в піхотній школі майбутньому генералу порадили змінити прізвище з Ватуті на Ватутіна, мовляв, тоді перед ним відкриється велике майбутнє. Молодий курсант так і зробив – зрікся «незручного» минулого заради кар'єри³⁹⁷. Але той факт, що українці зі зміненою ідентичністю відчували бажання розповідати іншим про свої корені, свідчить, що цей крок не був для них пустою формальністю.

1.2. Винайдення «спільної» історії

Початок 1930-х ознаменувався згортанням українізації та відродженням імперського міфу зі зміненими «вивісками». Пізніше, на урочистому обіді у К. Ворошилова, Й. Сталін виголосив тост, у якому визнав заслугу російських царів: «вони зробили одну добру справу – зібрали величезну державу аж до Камчатки». Найбільше «вождь народів» захоплювався Петром I, також відчуваючи себе в ролі «великого реформатора»³⁹⁸.

У грудні 1932 року провину за незадовільне виконання планів хлібозаготівель в Україні, на Північному Кавказі та в Західній області Й. Сталін та В. Молотов поклали на «буржуазно-націоналістичні елементи» (куркулів, петлюрівців, прибічників Кубанської Ради), які нібито під прикриттям українізації створювали контрреволюційні структури та організовували саботаж хлібозаготівель³⁹⁹. У якості покарання станиця Полтавська, де діяв Перший Всеросійський український педагогічний технікум, як «найбільш контрреволюційна» була вислана до Казахстану. На інших кубанських територіях все діловодство та викладання в школах було переведене на російську

мову, а українські відділення у вищих навчальних закладах ліквідовані, україномовні газети, театри закриті⁴⁰⁰.

Хоч і не в такій категоричній формі, хвиля деукраїнізації прокотилася по всіх областях УРСР. Наприклад, на Миколаївщині в «1933 р. розгортається політика деукраїнізації та посилення русифікації, яку проводила державна партія більшовиків», – розповідає доцент Миколаївського сільськогосподарського інституту, кандидат історичних наук Петро Соболев. У школах скоротили кількість груп з українською мовою викладання. У Миколаївському педагогічному інституті відкрилося російське відділення для підготовки вчителів російської мови та літератури. Проте сільська молодь без ентузіазму поставилася до цієї ідеї й міськпартком закликав місцеві органи всебічно сприяти «вербовщикам» та успішно завершити набір студентів на нове відділення⁴⁰¹. У 1938 році російська мова стала обов'язковою для вивчення у школах усіх національних республік⁴⁰².

Звинувачення націоналістів у підривної діяльності знайшло продовження у виступі Й. Сталіна на XVII з'їзді ВКП(б) у 1934 році, де він зробив висновок, що націоналістичні ухили окремих національних груп – це більше зло, ніж російський націоналізм. Наступного року в лексиконі вождя з'явився термін «дружба народів». А ще за рік у «сім'ї братніх народів» виокремився «старший брат» – «великий російський народ», «перший серед рівних». У 1936 році під дахом Академії наук УРСР створено Інститут історії України, який очолив колишній начальник політвідділу однієї з машинно-тракторних станцій на Одещині, росіянин С. Белоусов, який славився тим, що навіть не володів українською мовою⁴⁰³.

Властиво, що в той час, коли офіційна пропаганда звеличувала «великий російський народ», його класичну музику та літературу, пишно відзначалися роковини смерті О. Пушкіна в 1937 році, шанувальники української культури підлягали репресіям. Наприклад, директор Інституту історії України, професор А. Хараджев, його заступник Г. Слюсаренко, наукові співробітники інституту К. Гребенкін, В. Гуристримба, Т. Скубицький та М. Тригубенко були заарештовані та розстріляні за «ідеалізацію України» в підручнику «Історія України»⁴⁰⁴.

У 1930-і роки радянські історики невтомно працювали над ідеологічним узгодженням історії Російської імперії з історіями нацменшин та обґрунтовували цілісність «великої Батьківщини»⁴⁰⁵. Вони швидко з'ясували, що всі неросійські етноси приєдналися до «старшого брата» виключно «добровільно». Невдовзі державні історики видали на-гора концепт про «братерські узи» українців, росіян та білорусів, які в давнину були «єдиною східнослов'янською народністю». Розпад «єдиної народності» призвів до лиха – їхню «спільну колыску», Київську Русь, захопив хан Батий. Невдовзі ця історико-ідеологічна побудова пішла в маси через радянські підручники, фільми «Олександр Невський» (1938 р.), «Мінін і Пожарський» (1939 р.), «Петро I» (1937–1938 рр.), «Суворов» (1941 р.), художню літературу тощо⁴⁰⁶.

Пізніше на зрощення російської та української історії працювали такі проекти, як відзначення річниць Переяславської ради та Полтавської битви, під час яких промовці наголошували на «священному», «непорушному союзі українського й російського народів». Таким же було завдання упорядників Української радянської енциклопедії, визначене спеціальною постановою РНК УРСР та ЦК КП(б)У⁴⁰⁷.

1.3. Символічне привласнення простору

Впровадження нової ідентичності відбувалося, зокрема, через використання символів: червоної зірки та прапора, гімну «Інтернаціонал», перейменування вулиць та населених пунктів (містечко Юзівка в 1924 році перейменовано в Сталіно, місто Кам'янське в Дніпродзержинськ (1936 р.), місто Єлизаветград – в Кіровоград (1939 р.) – довгий список перейменованих населених пунктів та вулиць читач може продовжити самостійно), встановлення пам'ятників Леніну тощо.

Згодом цементуючою міфологемою в російсько-українських стосунках стала Друга світова війна. На території України була збудована величезна кількість пам'ятників «героям-переможцям», іменами яких називали вулиці й міста. Початок цій хвилі перейменувань, мабуть, поклало створення військового ордена імені

Богдана Хмельницького та перейменування в 1943 році міста Переяслава на Переяслав-Хмельницький⁴⁰⁸.

1.4. Створення радянського «пантеону»

До українського «пантеону» в першу чергу потрапили «герої» революції та громадянської війни. Одним із таких персонажів став М. Щорс, ім'я якого раніше навіть не згадували у Великій радянській енциклопедії. І, взагалі, біографія його була досить темною. За офіційною версією, червоний командир загинув від кулі петлюрівського кулемета, проте могилу його довго не могли знайти. А коли знайшли, романтична версія про ворожий кулемет поблякла: М. Щорс був убитий пострілом у потилицю з близької відстані...

Та владі за будь-яку ціну потрібно було створити видимість активної участі українців у боротьбі за радянську владу, а оскільки в Україні таких борців були одиниці, до справи міфологізації Щорса підключили митців. Талановитий кінорежисер О. Довженко зняв фільм про «українського Чапаєва», який справді мав успіх у глядачів. Композитор Б. Лятошинський написав оперу «Щорс». Кільком художникам держава замовила картини про Щорса⁴⁰⁹.

Іншою канонічною фігурою став Г. Котовський, який до революції був лідером злочинного світу Півдня України, «отаманом Пекла», як він себе називав. Він також загинув не в бою, а від кулі давнього знайомого. Проте поховали Котовського з надзвичайними урочистостями – влаштувавши спеціально на його честь мавзолей в місті Котовську (названому на його честь) на Одещині, де забальзамоване тіло комкора покоїлося в скляному саркофазі до 1941 року⁴¹⁰. Крім бійців та командирів Червоної армії до українського пантеону героїв входили також мирні «бійці»: стахановці, папанінці, челюскінці, авіатори (наприклад, загинула українська льотчиця О. Осипенко) та інші. Пізніше їм на зміну прийшли герої Другої світової війни.

1.5. Радянські свята

Замість старих, особливо церковних, були впроваджені радянські свята (Перше травня, річниця «Жовтневої революції», напередодні яких, наприклад у 1937 році, відбувалися масові розстріли політв'язнів, дні народження та смерті В. Леніна, 8 березня тощо). Свята й різноманітні партійні заходи супроводжувалися багатолюдними акціями, як-от проведення парадів, демонстрацій, спортивних змагань.

Характерною рисою передвоєнних святкових заходів була демонстрація сили / насильства, зброї, що справляло особливе враження на молодь⁴¹¹. Згодом Друга світова війна сама по собі стане центральною міфологемою радянської імперії, а «День перемоги» – головним ідеологічним святом, символом об'єднання зусиль підрадянських народів у боротьбі проти спільного ворога.

1.6. Демонстрація «розквіту» радянської української культури

Кожного разу, коли з'являлася нагода, влада намагалася показати «розквіт» української культури, вшановуючи пам'ять видатних українців без «політичного минулого», таких як народний артист СРСР П. Саксаганський (у 1939 році бучно святкували 80-річчя з дня його народження) або композитор М. Лисенко. При тому досить часто ці митці не були прихильниками радянської влади, як, наприклад, лауреат Державної премії УРСР ім. Т. Шевченка 1964 року, львівський композитор С. Людкевич, якому належить крилата фраза: «Нас визволили (Червона армія. – *I. P.*), і нема на те ради»⁴¹².

Паралельно з тим ідеологи займалися адаптацією «незручних» персонажів української історії, яких не можна було замовчати, але й подавати без коментарів також було не з руки. Так, натхненник українського національного відродження Т. Шевченко, ставши об'єктом прискіпливої уваги радянських науковців, раптом перетворився на «революційного демократа». У березні 1939 року в УРСР широко відзначали 125-ту річницю з дня народження «поета селянського бунту»: було видано повне зібрання його творів, ім'я

поета присвоєно Київському університету та Київській опері, споруджено щонайменше три пам'ятники на його честь. Відкриття монумента в Києві супроводжувалося двохсоттисячним мітингом та промовами «правильного» ідеологічного спрямування⁴¹³...

Гетьману Б. Хмельницькому (який для зміцнення незалежного курсу держави регулярно змінював військового союзника – Польща, Туреччина, – уклав у 1654 році в Переяславі черговий тимчасовий договір, на цей раз із Росією, але несподівано помер, не встигнувши підготувати спадкоємця, здатного продовжити його дипломатичну гру⁴¹⁴) після певних вагань ідеологи від історії присвоїли вроджений комплекс меншовартості. У радянській інтерпретації володар козацької України став уособленням «споконвічної» любові до «старшого брата»⁴¹⁵, при цьому любов Б. Хмельницького до інших «братів» – польського та турецького – була зігнорована.

Перелік засобів влади, спрямованих на формування у громадян УРСР радянської ідентичності, можна було б продовжувати й розширювати. Але для того, щоб показати бачення проблеми представниками історичної науки, сказаного досить.

Отже, на думку В. Гриневича та інших дослідників історичної пам'яті, трансформація української ідентичності у 1930-х відбулася внаслідок ідеологічного тиску, шляхом видозміни міфів, створення нових національних концептів, створення пантеону українських героїв революції та виокремлення з історичного минулого прикладів, які б могли «оживити» імперські міфи царської Росії та переконати радянських українців у тому, що в них є «споконвічне» прагнення приєднатися до «старшого брата», любов до його «вищої» культури тощо. Само собою зрозуміло, особливої переконливості ці владні «аргументи» набували в «континуумі примусу» – атмосфері страху, викликаного Голодомором та репресіями.

За цією логікою виходить, що заангажованість у радянські цінності мала б спостерігатися переважно в наступного покоління людей, які народилися в інформаційному вакуумі в сорокові – п'ятдесяті роки й не зазнали особисто репресій та Голодомору, – такий висновок робить історик та політолог Олександр Палій. Люди, народжені в 1920–1930-х, вважає дослідник, мали б суттєво відрізнитися від цього «прорадянського» покоління пам'яттю про «сталінський терор», про

події Голодомору⁴¹⁶. Мало б разуче відрізнитись їхнє ставлення до радянської влади, до її ідеології, їхні власні цінності...

Але в дійсності, саме на території, де був Голодомор і де мешкало багато людей, які зазнали тих жахів особисто, але вижили, мало пам'ятають про Голодомор та усвідомлюють його як трагедію. Саме на постгеноцидних землях найбільше спостерігається прагнення «сильної руки» та ностальгія за радянським минулим. Як і представники інших народів світу, які пережили геноцид, мешканці цих українських територій схильні до більш залежної, підлеглої, несуб'єктної поведінки, вони меншою мірою відчують спільність із представниками свого етносу. Мабуть, не є справедливим таке узагальнення лише для «столичної» Київської області, хоча вона, за словами наукового співробітника Інституту демографії НАН України Н. Левчук, разом із Харківською найбільше постраждала від геноциду⁴¹⁷...

Часто феномен «вибіркової пам'яті» мешканців постгеноцидних територій пояснюють культурним впливом переселених на землі, спустошені Голодомором, вихідців із Росії, Білорусі. Цей фактор, безумовно, вплинув на формування історичної пам'яті населення постгеноцидних територій. Але все ж таки, за спільними підрахунками співробітників Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України та Університету Північної Кароліни (США), під час Голодомору загинуло близько 3,9 мільйона осіб. А 27,8 мільйона залишилося⁴¹⁸! Переселенців було менше, ніж загиблих та менше, ніж уцілілих. За нормальних умов культурний вплив переселенців не міг бути визначальним.

Проте умови не були нормальними. У другій половині 1930-х обов'язковими складовими «радянського патріотизму» вважалися: любов до «старшого брата», його культури, мови, історії тощо. «Характерно, що від росіян не вимагалось симетричної прихильності до мов і культур «нацменів». Якщо навіть росіяни мешкали в національних республіках, достатньо було того, щоб вони плекали там свою власну російську культуру», – зауважує В. Гриневиц⁴¹⁹.

Статистично феномен зміненої ідентичності на постгеноцидних територіях засвідчують результати дослідження Центру українознавства КНУ імені Тараса Шевченка. Важливо, що опитували

вони саме людей, яким у 1932–1933 роках виповнилося від 1 до 7 років, отже, вони належать до покоління 1920–1930-х. І саме для групи опитаних, які постраждали від Голодомору, найбільше властиві наступні риси:

- **«Наявність радянських стереотипів** («бути, як усі», «не висовуватися», «не бути націоналістом», радянська однастайність, вірність ідеалам «пролетарського інтернаціоналізму»)» (вони виявлені у 75 % респондентів, які пережили Голодомор, у контрольній групі, респонденти з якої мешкали на територіях, де геноциду не було, людей з таким набором «цінностей» – 23 %);
- **«Відчуття відчуженості від України та її національних інтересів»** (63 % опитаних у групі потерпілих від Голодомору та 7 % – у контрольній групі);
- **«Наявність українофобських настановлень»** (63 % опитаних у групі потерпілих від Голодомору та 3 % – у контрольній групі)⁴²⁰.

Дуже цікаво було б подивитись, як Голодомор вплинув на дорослих людей, які на початку 1930-х були сформованими, зрілими особистостями. На жаль, таких досліджень немає. Майже немає вже й живих свідків. Лише документи, які таки можуть розповісти нам багато цікавого.

---

³⁹³ Стасюк О. Деформація традиційної культури... – С. 13.

³⁹⁴ Справка об отрицательных настроениях крестьян Украины, по письмам идущим из села в Красную армию (с 1.05 по 15.05.1934 г.). // ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 27. – Спр. 3. – Арк.2.

³⁹⁵ Рослюк С. Розуміти наслідки Голодомору...

³⁹⁶ Гриневич В. Неприборкане різноголосся. – С. 418.

³⁹⁷ Там само. – С.419.

³⁹⁸ Гриневич В. Неприборкане різноголосся... – С. 358.

³⁹⁹ Постанова ЦК КП(б) і Ради Народних Комісарів Союзу РСР про хлібозаготівлю на Україні, Північному Кавказі та Західній області. 14 грудня 1932 р. URL: <https://archives.gov.ua/Sections/Famine/Publicat/Fam-Pyrig-1932.php#nom-121>.

⁴⁰⁰ Конарева Л. Апокаліпсис українського народу.

⁴⁰¹ Соболев П. Шкільництво Миколаївщини у голодні 1932-1933 роки/ Голод-геноцид 1933 року... – С. 372.

⁴⁰² Гриневич В. Неприборкане різноголосся... – С. 361.

⁴⁰³ Гриневич В. Неприборкане різноголосся... – С. 356–360.

⁴⁰⁴ Єкельчик С. Імперія пам'яті: російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. – К.: Критика, 2008. – С. 37–44.

⁴⁰⁵ Єкельчик С. Імперія пам'яті... – С. 28.

- 406 Гриневич В. Неприборкане різноголосся... – С. 360–364.
- 407 Єкельчик С. Імперія пам'яті... – С. 69–77.
- 408 Там само. – С. 71–72.
- 409 Гриневич В. Неприборкане різноголосся... – С. 385–387.
- 410 Там само. – С. 388–389.
- 411 Там само. – С. 392–394.
- 412 Гнатюк О. Війна у війні. УПА і АК без возвеличення і паплюження. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/04/13/35759/>
- 413 Єкельчик С. Імперія пам'яті... – С. 52–53.
- 414 Детальніше про це див.: Переяславська Рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / Ред. кол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – К.: Смолоскип, 2003. – 890 с.
- 415 Єкельчик С. Імперія пам'яті... – С. 45–50.
- 416 Лашенко О. Голодомор як фактор впливу...
- 417 Конарева Л. Апокаліпсис українського народу.
- 418 Там само.
- 419 Гриневич В. Неприборкане різноголосся... – С. 361.
- 420 Обушний М., Воропаєва Т. Голодомор 1932–1933 рр. у політико...

2. Терор голодом та ідентифікація з агресором: психологічний вимір

2.1. Голод як фактор впливу на суспільну свідомість

А тепер давайте спробуємо поглянути на проблему зміни ідентичності українців у голодні 1930-ті очима дослідників людської душі⁴²¹. На феномен зміни цінностей у середовищі голодуючих людей звертав увагу філософ, соціолог та соціальний психолог початку ХХ століття Пилип Сорокін: «Голод ніби виймає зі «свідомості» людини одну пластинку з певними аріями та вкладає туди іншу. У результаті людина-грамофон починає співати нові пісні та арії, вимовляти нові слова та вживати нові фрази, думати нові думки, сповідувати нові переконання, – писав П. Сорокін у 1922 році в статті «Голод и идеология общества».

– ...Я стверджую, що існує функціональний зв'язок між коливаннями кривої харчування суспільства та варіюванням його ідеології»⁴²².

Пилипим Олександровичу «пощастило» вивчати вплив голоду на свідомість російського суспільства початку 1920-х, зокрема й на власному досвіді. П. Сорокін досліджував поведінку голодуючих селян Поволжя, аналізував зміни, які відбулися після встановлення влади більшовиків у свідомості міських мешканців, у тому числі інтелігенції, своїх колег-науковців, харчування яких стрімко погіршувалося (у розділі «Бітіє определяет сознание» ми вже розповідали, що в стані голоду навіюваність людини збільшується).

«Наш час (маються на увазі 1917–1921 роки. – І. Р.) дає в цьому плані дуже багатий матеріал, а все суспільство являє собою безкоштовну лабораторію – тільки дивись і хоч трохи думай», – писав дослідник у книзі «Голод как фактор...»⁴²³. Тому наведені в роботі П. Сорокіна спостереження ми будемо використовувати не лише як аргументи науковця, а також як свідчення очевидця.

Нас дослідження П. Сорокіна цікавить у зв'язку зі схожістю ситуації. Основним фактором впливу на свідомість населення під час

голоду 1921–1923 років, як і під час Голодомору 1932–1933 років, була незадоволеність базової потреби в їжі. Проте український Голодомор мав специфіку: у 1932–1933 роках не було посухи, як це стверджувала радянська пропаганда (у Західній Україні, яка знаходиться в тих же географічних широтах, не було голоду, як в УРСР, і західні українці навіть збирали продукти для допомогти радянським українцям⁴²⁴). Голод 1932–1933 років спричинило санкціоноване владою насильницьке вилучення в селян зерна та інших продуктів під маскою хлібозаготівель. Штучно організований голод був формою терору проти непокірних селян. Другою особливістю було те, що можливості для міграцій (а відповідно й для порятунку) постраждалих від голоду обмежувалися Директивою ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 22 січня 1933 року «Про запобігання масовому виїзду селян, які голодують».

Наслідком публікації статті «Голод и идеология общества» в журналі «Экономист» стала висилка П. Сорокіна з більшовицької Росії, звідки він виїхав спочатку до Німеччини, а потім до США, де дослідника та його книги радо прийняла американська наукова спільнота. У Росії ж книга П. Сорокіна «Голод как фактор...» була заборонена й уперше побачила світ лише в 2003 році⁴²⁵. Проте більшовицька влада уважно ознайомилася зі змістом дослідження та «взяла на озброєння» спостереження П. Сорокіна щодо легкості поширення комуністичних ідей у середовищі голодуючих. На думку вченого, голод викликає в людей появу, розвиток і успішне “прищеплення” комуністично-соціалістично-урівнювальних рефлексів (за термінологією П.Сорокіна, “ідеології”), які в голодних масах знаходять чудове середовище, “заражають” їх зі швидкістю сильної епідемії.

«Під час голоду ідеологія (дослідник має на увазі світогляд. – І. Р.) людини деформується, з одного боку, у напрямку посилення та зміцнення суджень, теорій, переконань та вірувань, які в даних умовах «схвалюють» застосування заходів, здатних забезпечити їжею»⁴²⁶. Із іншого боку, цінності, особистісні переконання, які перешкоджають насиченню організму, ослаблюються та нівелюються, вважав дослідник. І як приклад наводив категоричну зміну у ставленні до приватної власності: сита людина стверджує, що «крадіжка неприпустима», але та ж сама особа, поголодувавши певний час,

висловлюється вже інакше: «крадіжку можна вибачити» за умов, якщо цей вчинок може позбавити людину страждань.

«Якщо ви бачите, що N.N. став писати й говорити про такі явища, як, наприклад, радянський лад, більшовики, інтернаціонал і т.д., зовсім по-новому, називати білим те, що раніше називав чорним або навпаки, з'ясуйте найперше, які в нього справи з «пайком», чи не різко вони змінилися на краще або на гірше», – таке пояснення давав філософ поширеному на той час явищу «навернення» в радянську ідеологію колишніх її опонентів⁴²⁷. Одночасно дослідник підкреслював підсвідомий характер таких перетворень: *«Суб'єктивно людина може думати, що змінила свої погляди «щиро». Об'єктивно ця щирість – вуаль, яка приховує суть і служить для самообману»*⁴²⁸.

2.2. Механізм руйнування особистості в умовах голоду

У нормальному стані, коли базові потреби людини задоволені (вона сита, виспалася, відчуває себе здоровою і захищеною), особистість перебуває в стані спокою або творчого пошуку. Увага її спрямована на зовнішній світ, який її цікавить, й вона готова до пізнання та осмислення дійсності... Але спливає час, і одна з основних потреб починає сигналізувати про свій незадовільний стан. Чим довше триває це незадоволення, тим гучніше, наполегливіше звучить сигнал. Врешті він стає зовсім оглушливим і людина вже не може зосередитися ні на чому іншому, крім домінуючої потреби. Пам'ять стає вибірковою, все, що не пов'язане з базовою потребою, забувається, люди й обставини, які раніше були для неї важливими, сприймаються з байдужістю, усі думки зосереджуються на тому, як би цю потребу задовольнити. Свідомість звужується.

«Такі психічні стани звуженої свідомості, – говорить Л. Найдьонова, – характерні для наркоманії, а також для суїциду, особливо в момент здійснення самогубства. Внаслідок мук голоду і крайнього виснаження, споглядання голодних смертей знайомих людей, безрезультатних намагань знайти їжу для себе і родини населення України в 1932–1933 роках перебувало в стані, близькому до повного психічного зламу. Принаймні можна стверджувати, що люди масово переживали стан зміненої свідомості (її звуження), коли заради

виживання відкидалися моральні заборони, активізувалися тваринні інстинкти»⁴²⁹.

П. Сорокін наводить три способи, за допомогою яких голод перемагає «ворожі» йому настанови особистості та посилює потрібні:

1) *«Нечутливість нерелектуальної свідомості до суперечностей»*. Перебуваючи в стані зміненої (звуженої) свідомості, людина не здатна критично оцінювати інформацію (їй не до рефлексій) та легко піддається навіюванню. Вона легше сприйме на віру те, що їй говорять, якщо зміст повідомлення стосуватиметься задоволення базової потреби (відповідно «ключами» до свідомості голодуючих є поняття «хліб», «їжа», «насичення»).

2) *«Мотивування розуму»* – це форма психологічного захисту, яка дозволяє людині шляхом маніпулювання фактами знайти «пояснення» та приховати (у першу чергу від самої себе) нелогічність власної поведінки, зменшити суб'єктивне відчуття дискомфорту тощо. Сучасні психологи знають цей прийом під назвою *«раціоналізація»*⁴³⁰.

3) *«Ослаблення переконань внаслідок рикошетного впливу актів, які суперечать цьому переконанню»*. Якщо людина певний час змушена діяти всупереч своїм настановам, її самоповага зменшується. Щоб уникнути цього дискомфортного стану, не маючи змоги вплинути на обставини, людина змінює своє ставлення до них за допомогою вже знайомої нам раціоналізації⁴³¹. Отже, зворотна дія вчинків, які не відповідають переконанням особистості, проявляється поступово, проходячи певні цикли:

1 цикл: фізіологічна потреба => дія, спрямована на задоволення потреби шляхом, який суперечить цінностям особистості => потужні докори сумління => самовиправдання (раціоналізація);

2 цикл, 3-й, 4-й...: фізіологічна потреба => дія, спрямована на задоволення потреби шляхом, який суперечить цінностям особистості => менш інтенсивні докори сумління => самовиправдання...

Результат: переоцінка цінностей.

За допомогою цих трьох способів, стверджує П. Сорокін, голод досить часто змінює «наповнення нашої свідомості», наші переконання та вірування, моральні оцінки й естетичні смаки, симпатії й антипатії, наш світогляд, ідеали, до яких ми прагнемо. Звичайно, швидкість і масштаб світоглядних трансформацій залежали

від тривалості та міри голодування (голодування може бути *абсолютним*, коли взагалі нічого не їдять, або *дефіцитним*, коли їжа в організм надходить, але вміст у ній поживних речовин недостатній), стійкості особистості кожної окремо взятої людини та інших чинників. «Є, звичайно, й такі, що помирають із голоду, але не продаються нікому й ніколи», – зауважував філософ. Побачити ці зміни свідомості очима їх дослідника та сучасника можна, переглянувши таблицю «Трансформації суспільної свідомості під впливом голоду 1920-х років».

Таблиця. Трансформації суспільної свідомості під впливом голоду в 1920-х роках, за П. Сорокіним

Людина в стані ситості	Людина в стані тривалого голодування
<i>Зміна ставлення до приватної власності</i>	
«Потрібно з повагою ставитися до чужої власності»	«Ідіть до чорта! Не подихати ж мені з голоду через вашу власність»
<i>Зміна уявлення про моральні настанови</i>	
«Жінка повинна берегти свою честь»	«Чим голодувати – краще срам прийняти»
<i>Зміна уявлення про прийнятну й неприйнятну поведінку</i>	
«Краще помру, а не буду жебракувати»	«Приходить голод і... рука його простягається, спочатку, можливо, зробити це важко, але потім – досить легко»
«Чи давно ми соромились їсти на вулиці чи на засіданні? Соромились і зазвичай не робили цього»	«Тепер їмо і на засіданнях, і на вулиці, і де завгодно. Було б що пожувати»
«На початку жовтневої революції інтелігенція вважала ганебним для себе йти на службу до влади й отримувати «подачки» з «кривавих рук»	«Професори, журналісти, лікарі, письменники та поети, адвокати й інженери – спочатку таємно, бочком, із заднього ходу, почали добиватися високих посад (і солідних «пайків»), призначення на які тепер вважали за «честь».
<i>Зміна особистого ставлення</i>	
«Іван Іванович – негідник і хам»	«Іван Іванович виявився чудовою людиною – усупереч очікуванням, він організував мені гарний «пайок»
<i>Зміна політичних переконань</i>	
«Радянська влада нестерпна та згубна; так жити не можна»	(після отримання солідного «пайка»): «Звичайно, експеримент важкий, але здоровий і немінучий. Це – велика творча епоха. Твориться нове, небачене»

Людина в стані ситості	Людина в стані тривалого голодування
	в історії суспільство!»

Як ми вже з'ясували, коли говорили про регресію особистості в умовах голоду, зміна активності голодної людини відбувається поетапно: збудження => відчай => апатія. Крайній вияв апатії – втрата інтересу до життя.

Воля до життя – це рушійна сила буття особистості, вона є двигуном усієї діяльності людини...

Згадаймо повчальну казку про двох жаб, які впали в глек із жирним молоком. Одна, відчувши, що не може вибратися на волю, опустила лапки й одразу потонула. А друга врятувалася, бо продовжувала вперто молотити лапками, тримаючись на поверхні, і в якийсь момент відчула під собою опору – масло, яке утворилося з молока від її безперервного руху. Психіатр Б. Беттельгейм, перебуваючи в німецькому концтаборі, мав нагоду спостерігати, як в умовах психічного перенапруження в деяких в'язнів ніби вимикався внутрішній центр живлення, зникала воля до життя, і вони припиняли боротися.

«Це були в'язні, які настільки втратили всі свої бажання, самоповагу та прагнення до якої-небудь діяльності, настільки виснажені фізично та морально, що повністю підкорялися обставинам та припиняли будь-які спроби змінити своє життя та своє оточення.., – розповідає Б. Беттельгейм.

– Спочатку людина переставала діяти з власної волі⁴³². Коли інші помічали це, намагалися більше не спілкувались із цією людиною, оскільки будь-який контакт з «відміченим» міг призвести лише до саморуйнування. На цій стадії «відмічені» ще виконували накази, але сліпо й автоматично, без вибірковості чи внутрішніх обумовлень, без ненависті до знущань. Вони ще дивилися навкруги, або, у крайньому разі, «рухали очима». Дивитися переставали значно пізніше, хоча й тоді продовжували рухатися за наказом, але вже ніколи не робили нічого з власної волі. Припинення власних дій, як правило, співпадало з тим, що вони переставали підіймати ноги під час руху – виникала характерна шаркаюча хода. Врешті вони переставали дивитися навколо, і невдовзі наставала смерть»⁴³³.

Описана поведінка «відмічених» відповідає крайній стадії фізичного та психічного виснаження – апатії. Очевидно, саме на етапі апатії відбувається розпад особистості внаслідок руйнування її складових, якими є: цінності, воля, впевненість у собі, емоційна сфера, мотивації, життєві сценарії, соціальні установки, переконання, навички, здатність до критичного осмислення дійсності тощо⁴³⁴. На етапі апатії людина втрачає сенс життя, а відповідно в неї зникає бажання існувати, БУТИ. У цих змінах, вочевидь, і проявився «психічний злам» людей, про який згадувала Л. Найдьонова. Втрату інтересу до життя спостерігаємо в українських селян під час Голодомору, особливо навесні 1933 року – у період найвищої смертності.

«Чекаю, доки прийме мене Господь... Ви не думайте, що для голодної людини смерть так само страшна, як для інших. Ні. Будь-яке відчуття страху притупилося і бажання жити зникло, бо життя є лише мукою і будь-яка надія втрачена. Голод усе покрив, усе згладив», – такими поглядами на життя та смерть поділилася з Д. Гойченком навесні 1933 року старенька селянка, яка вже тривалий час жила лише тим, що їла першу весняну траву, глину та пила чай із молодих гілочок⁴³⁵.

12 березня 1933 року нарком землеробства УРСР О. Одинцов оглянув кілька сіл в Уманському, Шполянському та Білоцерківському районах на Київщині. У звіті генеральному секретарю ЦК КП(б)У «товаришу Косіору» він розповідає про численні випадки канібалізму та різноманітні прояви харчової регресії, які засвідчували крайній стан фізичного та психічного виснаження селян. На цьому тлі нарком відзначає «позитивні» зрушення у свідомості колгоспників:

«Зростає усвідомлення людей, у тому числі голодуючих, що вихід зі становища – якнайшвидше виконати весняну сівбу. Злоба проти ледацюг та крадіїв з боку колгоспників, які сумлінно працювали. Сумлінний колгоспник міркує так: нехай гине з голоду ледацюга та крадій, який прирік мене на півголодне існування. Ми ж як-небудь переберемося, більше ледарювання та крадійства не допустимо... »⁴³⁶.

Аналогічні зрушення в системі цінностей селян помітив і Д. Гойченко, який не раз відвідував колгоспи до та після Голодомору й міг порівняти настрої колгоспників:

«Вже, мабуть, доля наша пов'язана з колгоспом, про інше треба забути...» – розмірковували колгоспники. І цей спосіб мислення зовсім не відповідав селянським настроям до геноциду, що примусило Д. Гойченка зробити сумні узагальнення: *«До голоду селянин вважав своє перебування в колгоспі тимчасовим та мріяв про повернення до одноосібного господарювання. Потрібно було створити такі умови, щоб людина поховала свої мрії про приватну власність та цілком віддалася тій системі, у яку проти її волі була включена»⁴³⁷.*

«Колгосп, куди раніше ішли з примусу, тепер сприймався як порятунок», – пише дослідниця голоду 1932–1933 років на Кубані, кандидат історичних наук Д. Хубова, ілюструючи тезу словами свідка подій А. С. Головки: *«Ішли, звичайно, охоче, бо... в колгоспі хоч що-небудь та давали...»*

Але до колгоспів та радгоспів приймали вже не всіх, зауважує російська дослідниця. *«Я вступив до радгоспу на працю, й мене прийняли тільки через те, що я мав одяг, – розповідає очевидець Г. К. Гонтар. – Мене прийняли, а сімох людей з радгоспу вигнали, виключили, але вони поки до станиці дійшли, усі позамерзали. – А чому виганяли? – Бо вдягтися не мали в що, холодно на роботу йти...»⁴³⁸.* Отже, «радянська свідомість» селян почала активно «зростати», коли експеримент із голодом сягнув критичної межі.

Але, крім очевидної зміни суспільної ідеології в бік «комуністично-соціалістичних» цінностей, деформації відбулися в самій структурі особистості кожного селянина, постраждала мотиваційна сфера, пам'ять, воля, мораль, характер тощо. Проте ці зміни не були настільки очевидними в стандартизованому радянському суспільстві. У 1930-х змінився дух українського села. На зміну впевненості в собі, ініціативності, працелюбності, любові до життя та приватної власності, моральності, глибокої релігійності прийшли залежність, апатія, навчена безпорадність, образа на «несправедливість життя», страх перед новими «голодовками», який багато років витав над українським селом вже після припинення владою масового винищення селян⁴³⁹, а також небажання бути селянином, покірливість, «розчинення» в чужих цінностях.

Побувавши в українських селах після Голодомору, журналіст А. Галан із прикритим здивуванням відзначив той факт, що частина

населення «забула», пробачила владі жахливий злочин:

«Відвідав я й свої рідні місця. Боже, яке запустіння! І у всіх на язиці важке, наче камінь, слово: хліб. Дехто забув, «подарував» режимові події 30-х років. Але кожен, хто має крихітку душі, не забуде їх ніколи. Не забуде висохлих дитячих тіл, тих ходячих трупів з набряклими ногами, мертвотного, байдужого, приреченого спокою в селянських оселях...

Є речі, яких не можна простити»⁴⁴⁰.

Але, звичайно, мова не йшла про християнське пробачення як акт милосердя. Люди перестали бачити ознаки злочину, жертвами якого вони стали, бо в багатьох колгоспників на той час змінилася система цінностей. У позачасі, у якому опинилися селяни, переживаючи надмірні для людської психіки страждання, що спричинили психічний злам, у «людини-грамофона», за виразом П. Сорокіна, відбулася заміна грамплатівки – традиційні селянські цінності були витіснені комуністичними псевдоцінностями.

У ситуації насилля між агресором і жертвою часто виникають особливі психологічні стосунки, які пояснюються не лише підсвідомими процесами, але й певними хімічними змінами, що відбуваються в мозку внаслідок стресу. У момент агресії насильник та жертва ніби «склеюються», і цей травматичний зв'язок між ними часто продовжує існувати навіть після припинення стосунків⁴⁴¹. Жертва думками повертається до свого кривдника, вона може боятися повторення насильства, виношувати плани помсти, намагатися зрозуміти «за що» її образили тощо, але в будь-якому разі агресор стає ключовою фігурою в її житті. Як висловилася психолог Л. Гридковець, жертва ніби увесь час «носить агресора на собі»⁴⁴². В окремих випадках наслідком такого зв'язку стає уподібнення жертви до агресора, наслідування нею поведінки агресора, засвоєння його системи цінностей – ідентифікація з агресором.

2.3. Смысловий вузол: українська мова та культура = голод

Одразу варто попередити читача, що спеціальних наукових розробок, присвячених вивченню травматичного зв'язку між

частиною українських громадян та комуністичною владою в 1930-х нам виявити не вдалося. Але є підстави вважати, що такий зв'язок існує. На це вказують особливі зміни світогляду та ціннісних орієнтацій у людей, постраждалих від Голодомору. Кількома сторінками вище, наприкінці підрозділу «Розбудова радянської ідентичності», ми вже наводили результати дослідження Центру українознавства КНУ, які статистично зафіксували ці зміни.

Дослідники мають своє пояснення феномена. «Люди схилилися до **підсвідомої згоди** із заборною української мови та культури, адже це було «закріплено» функціонуванням найсуттєвіших вітальних потреб. Цей смисловий «вузол» і нині негативно впливає на українське суспільство. Адже страх смерті від голоду несвідомо переносився на ситуацію, пов'язану з відродженням та функціонуванням української мови та культури», – пишуть Т. Воропаєва та М. Обушний⁴⁴³. На думку дослідників, «смисловий вузол» утворився внаслідок збігу обставин: завершення Голодомору співпало зі швидким згортанням українізації та стрімким розгортанням репресій проти «українських буржуазних націоналістів».

Спробуємо розглянути механізм утворення **«смислового вузла»: українська мова та культура = голодна смерть**. На початку 1933 року (пам'ятаємо: на весну 1933-го припадає пік смертності) виснажені до останньої межі українські селяни перебувають у стані звуженої свідомості. Цей стан характеризується зосередженістю на домінуючій потребі та знеціненням непов'язаної з їжею інформації, нездатністю до критичного осмислення дійсності.

«Турбота» влади. З офіційним припиненням хлібозаготівель 15 березня 1933 р. та появою першої весняної рослинності, яку голодуючі вживали в їжу, голод почав відступати. У цей час, напередодні весняної сівби, держава проявила «милосердя», вживаючи заходів для «оживлення» трудових ресурсів. Наприклад, постановою Київського обкому КП(б)У від березня 1933 року в Сквирському, Білоцерківському та Володарському районах було призупинено державну заготівлю молока, яке спрямували для підживлення місцевих дітей та госпіталізованих хворих⁴⁴⁴. В окремих місцевостях у покинутих хатах влаштовували медпункти, де підгодовували знесилених селян⁴⁴⁵. Деякі райони отримали харчову позику для

підтримання дітей та хворих⁴⁴⁶. Відкривалися кіоски для комерційного продажу хліба⁴⁴⁷. І, звичайно, селяни отримували трохи їжі, розпочавши роботу на колгоспних полях.

Хоча хліба не вистачало, хлібні черги були гігантські, голодуючі ламали двері магазинів, часто траплялися випадки затоптування чергою старих та ослаблених людей, після місяців продуктової блокади частина українців цю маленьку допомогу напередодні сівби сприймала як щиру турботу з боку влади. Потроху виринаючи з голодного божевілля, селяни потрапляють в інформаційний вир боротьби з «українським націоналізмом». У цьому інформаційному потоці можна виділити три етапи, які мали вплив на свідомість колгоспників. Спробуємо коротко схарактеризувати їх.

1. Стрімке згорання українізації, яке співпало з початком колективізації та передувало Голодомору. На радіо та в пресі не вщухали голоси, які засуджували «буржуазних націоналістів», заарештованих під час першої хвилі репресій (1930–1931 роки) проти української інтелігенції. Звичайно, найчастіше згадували вигадану ГПУ контрреволюційну організацію «Спілка визволення України», за звинуваченням у належності до якої було заарештовано 45 відомих українських діячів, у тому числі два академіки, кілька професорів, письменники, вчителі, студенти, священнослужитель... Частина заарештованих розстріляли⁴⁴⁸. Загалом у зв'язку з цією справою було заарештовано та залучено до судового процесу 604 особи з різних областей України⁴⁴⁹, внаслідок чого процес «СВУ» мав великий резонанс у суспільстві.

2. Провідників українізації звинувачено в продовольчій кризі. У секретній постанові ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 14 грудня 1932 року «Про хлібозаготівлі на Україні», підписаній Й. Сталіним та В. Молотовим, відповідальність за зрив форсованої колективізації в Україні покладена на прибічників політики українізації. На цій хвилі в березні 1933 року притягнуто до суду 75 провідних спеціалістів із сільського господарства України, Північного Кавказу та Білорусії, яких звинуватили в «саботажі»⁴⁵⁰. Зокрема, до шкідницької «групи агрономів-самостійників», яка нібито підтримувала «куркуля», прагнучи до «відновлення незалежної української держави», потрапили професори Т. Короб та А. Соколовський, працівники

сільськогосподарських установ А. Супруненко, А. Щадилов, Д. Головка, І. Батюк та інші⁴⁵¹. Список «шкідників-націоналістів» можна продовжувати.

3. Друга хвиля репресій (із кінця 1932 й до 1934 року) проти української інтелігенції. На той час радіо та преса були переповнені повідомленнями про викриття «шкідників» та «націоналістичних» організацій у республіканських установах – Інституті української мови АН УРСР, Українському держвидавництві, Інституті сходознавства, Українській кіностудії, Комісії по введенню нового українського правопису тощо⁴⁵². У грудні 1932 та в першій половині 1933 рр. проведено серію арештів членів «націоналістичної» «Української військової організації», сфабрикованої органами ГПУ.

У травні 1933 року в Харкові заарештовано члена правління Українського сільськогосподарського інституту О. Янату, українського патріота, чеха за походженням, який у часи «коренізації» керував природничою секцією Правописно-термінологічної комісії Української академії наук та природничого відділу Інституту української наукової мови. Професору інкримінували участь у контрреволюційній організації та шкідництво в галузі «боротьби з бур'янами»⁴⁵³.

У жовтні 1933 року в Києві заарештовано відомого мистецтвознавця Ф. Ернста, який нібито був причетний до організації музейників-контрреволюціонерів⁴⁵⁴. За «примусову українізацію» знято з посади наркома освіти України М. Скрипника. Він намагається виправдатись, очолюючи кампанію цькування «буржуазного націоналіста», письменника М. Хвильового⁴⁵⁵. Врешті письменник накладає на себе руки, а за півтора місяця зводить рахунки з життям і сам М. Скрипник...

«У 1931–1934 роках під несподіваним московським ударом в спину гине четверта частина селянства та три чверті інтелектуалів України», – підсумовує дослідник тих років, літературознавець Ю. Лавріненко⁴⁵⁶. Репресії проти «українських націоналістів» продовжувалися і в 1935, і в 1936 роках та під час Великого терору 1937–1938 років.

Інформаційний простір наповнювали слова: «націоналісти», «вороги», «шкідники», «шпигуни», «саботажники». «Ворогів» арештовували, розстрілювали, відправляли до Сибіру. І в той же час у

селах та невеличких містах ситуація з продовольством повільно, але покращувалася. Колгоспам та одноосібникам дозволили продавати вироблену продукцію, яка залишалася після здачі державної норми. Частина селян почали освоювати землі, які не були власністю колгоспів, й організовували там свої таємні «приватні» господарства⁴⁵⁷.

У підсвідомості багатьох людей усі ці події зв'язалися в певний психологічний вузол: «Нам легше, ми вже не худнемо, не вмираємо з голоду, а по радіо, у газетах увесь час розповідають, що стільки-то шкідників-націоналістів викрили й розстріляли. Отже, нам стало легше, бо ворогів народу піймав і розстріляв Сталін, великий і справедливий...». Саме тому, на думку співробітників Центру українознавства, велика частина громадян України, які мешкають на постгеноцидних теренах, і сьогодні «про всяк випадок» розмовляють не українською, а російською мовою⁴⁵⁸.

Крім того, для селян, які в 1932–1933 роках у пошуках їжі приходили до краще забезпечених продовольством міст, рідна мова ставала небезпечним маркером. Селяни не мали паспортів, а в місті людина без посвідчення особи могла бути затримана міліцією. Потрапивши до переважно російськомовних південно- та східноукраїнських міст, селяни переходили на «городську» мову, намагаючись бути непомітними⁴⁵⁹.

Цю тенденцію підкріплювала робота радянських ідеологів. «У часи Голодомору керівництво країни закинуло та почало поширювати думку, що в Україні існують дві українські нації. Правильні українці – це ті, яким байдуже, якою мовою розмовляти, – українською чи російською, вони байдужі до національної історії, натомість Петро I і Катерина II для них є національними героями... Це правильні українці. Решта українців, особливо галичани, ті, кого називали тоді западенцями, – неправильні українці», – розповідає історик А. Козицький⁴⁶⁰. Так голодом, репресіями, страхом «прищеплювалася» радянська ідентичність мешканцям Центральної та Східної України (західні землі були приєднані до СРСР лише в 1939 році, населенню цих територій вдалося уникнути терору голодом).

«Прищеплення» відбулося успішно. Якщо в 1920-х українським патріотом вважався той, хто любить свою Батьківщину – Україну та шанує батьківську мову, то в другій половині 1930-х патріотом

вважався українець, який знає і любить мову та культуру «старшого брата». Цей перехід чітко простежується в романі В.Сосюри «Третя Рота», де автор, спочатку виявляючи радикальні проукраїнські державницькі погляди, потрапивши в більшовицький «континуум примусу», перетворюється на радянського українського патріота з тенденцією до «інтернаціоналізму» імперського зразка.

2.4. Ідентифікація з агресором

Набуті в 1930-х риси наших громадян, як-от відчуження від батьківської культури та інтересів своєї рідної землі в умовах таврування «українських буржуазних націоналістів» та проголошення «вищості» російської культури, можна вважати також ознаками дії захисного психологічного механізму – ідентифікації з агресором.

«Під ідентифікацією розуміють неусвідомлений перенос суб'єктом на себе рис характеру та поведінки іншої людини... Ідентифікація підвищує почуття власної значущості», – пише упоряднича навчального посібника з психології О. Винославська⁴⁶¹. Відповідно, **«ідентифікацією з агресором» називається процес, який призводить до формування травматичного психологічного зв'язку між жертвою та її кривдником. При цьому жертва засвоює світоглядні орієнтири агресора та його моделі поведінки**⁴⁶². Психодинаміку цього процесу розкривають американські психологи, дослідниці поведінки жінок-жертв Ді Ірегем (Graham), Една Ролінгз (Rawlings) та Роберта Різбі (Rigsby) у книзі «Loving to Survive: Sexual Terror, Men's Violence, and Women's Lives».

Щоправда, для позначення цього феномену Д. Ірегем використовує іншу назву – «соціальний стокгольмський синдром». Дослідниця пропонує застосовувати це поняття в широкому розумінні, тобто маючи на увазі травматичну психологічну залежність не лише заручників, а й інших соціальних груп. Таких як жертви насилля над жінками та військовополонені, повії, які діють під «захистом» сутенерів, учасники тоталітарних релігійних культів, цивільні особи в комуністичному Китаї, які стали жертвами технології «промивання мізків», жертви жорстокого поводження з дітьми тощо⁴⁶³.

Психодинаміка соціального стокгольмського синдрому. Потрапивши в ситуацію насилля та не маючи змоги захиститися, жертва переживає травматичний стрес, який характеризується звуженням свідомості. Інстинктивно жертва намагається зрозуміти логіку злочинця, щоб не наражатися на агресію та збільшити свої шанси на психічне та фізичне (у випадках ув'язнення, захоплення заручників) виживання. Жертва зосереджується на світогляді та потребах кривдника. Оскільки в умовах загрози життю (або потужного психологічного тиску) стимул до такого пізнання дуже великий, а завдання полягає в тому, щоб якнайкраще зрозуміти поведінку агресора (на противагу критичному дослідницькому осмисленню його світогляду), засвоєння чужих цінностей і пріоритетів відбувається швидко, некритично та непомітно для жертви.

Жертва починає розуміти, чому злочинець ненавидить поліцію, її рідних або лікарів – людей, які намагаються звільнити її від влади агресора. Сприймаючи світ (і себе в ньому) очима агресора, жертва починає вважати, що зловживання стосовно неї «заслужені», у неї виникає відчуття провини, злість на себе тощо. Цікаво, що навіть після ув'язнення або смерті агресора жертва може зберігати його систему цінностей або окремі її елементи⁴⁶⁴.

Про феномен ідентифікації з агресором на початку ХХ століття писала донька відомого психоаналітика, дитячий психолог А. Фройд. Дослідницю зацікавила поведінка дітей, які, зіткнувшись із агресією щодо себе, під час ігор починають самі проявляти агресію, уявляючи себе на місці того, хто їх образив чи налякав⁴⁶⁵.

Згодом цим явищем зацікавився польський психіатр А. Кемпінський. Потрапивши до німецького концтабору, вчений був вражений світоглядною перебудовою частини в'язнів. Він помітив, що коли німецьке керівництво таборів призначало собі помічників з-поміж в'язнів та уповноважувало їх бути старшими по бараках, ці люди починали наслідувати поведінку своїх охоронців, часом проявляючи навіть більшу жорстокість⁴⁶⁶. Можливо, цей феномен також може дати пояснення легендарній жорстокості частини «поліцаїв» під час Другої світової війни.

На подібні прояви в німецькому концтаборі звертав увагу інший в'язень, американський психіатр єврейського походження

Б. Беттельгейм. Після певного часу, проведеного в концтаборі, він відчув, що з психікою інших арештантів і його власною щось коїться. На допомогу новачку прийшов один з досвідчених в'язнів, який поділився таємницями виживання та збереження свого «Я» в табірних умовах.

«Психологічні зміни, які відбувалися з усіма «стариками», формували особистості, які могли й бажали прийняти нав'язувані СС цінності та поведінку, як свої власні, – писав Б. Беттельгейм. – Причому німецький націоналізм та нацистська расова ідеологія приймалися найлегше. Напрочуд далеко просувалися цим шляхом навіть високоосвічені політв'язні...»

Майже всі в'язні, за винятком євреїв, вірили у вищість германської раси. Майже всі вони пишалися так званими досягненнями націонал-соціалістичної держави, особливо її політикою анексії чужих територій. Більшість «стариків» запозичило в гестапо ставлення до так званих «неповноцінних» в'язнів...»⁴⁶⁷.

У наведеному описі ми маємо приклад жертв, які після звільнення не зберегли світогляд переможеного агресора. Принаймні жодних повідомлень про любов в'язнів концтабору до есесівців уже після їхнього звільнення я не зустрічала. Але якби Друга світова війна мала іншу розв'язку? Якби в усьому світі на офіційному рівні не відбулося засудження Гітлера та його ідеології? Можливо, сьогодні по всій Німеччині (або й більшій частині світу) стояли б пам'ятники «великому фюреру», схожі на наших «іллів»? А населення погоджувалося б, що, так, були й «перегини», але «при Гітлері був порядок», «нас усі поважали». І взагалі, це дурниця – витратити кошти на знесення пам'ятників нацистам, бо вони теж «частина нашої історії».

Найбільше про «любов» жертви до агресора заговорили після захоплення заручників у стокгольмському банку в 1973 році. Звільнені поліцією заручники виявили ворожість до своїх рятівників та дивну прихильність до терористів, які кілька днів тримали їх у полоні, погрожуючи розправою. Саме тоді криміналіст Н. Біджерот увів в ужиток термін «стокгольмський синдром» для позначення травматичної психологічної залежності, яка виникає між заручниками та терористами⁴⁶⁸.

Один з дослідників інциденту в Стокгольмі, професор Ф. Отберг наголошує важливу роль регресії у формуванні емоційної прив'язаності жертви до агресора. Регресія – це захисний психічний механізм, який характеризується поверненням людини на попередню стадію розвитку. Коли людина відчуває, що опинилася на порозі смерті, вона переживає регресію до рівня немовляти – відчувається такою ж беззахисною, несамостійною. Її розум не здатний до критичного осмислення дійсності. Якщо в момент очікування смерті агресор несподівано виявляє хоч найменшу «доброту», надає жертві допомогу, подає надію на порятунок, на нього накладається образ батька та захисника з усіма належними емоційними нашаруваннями⁴⁶⁹.

Часто упереджено-позитивне ставлення до агресора призводить до викривленого сприйняття особи злочинця та його діяльності. Наприклад, якщо решті заручників терорист здавався брудним та непривабливим, на людину зі стокгольмським синдромом він справлятиме враження чистого та приємного чоловіка⁴⁷⁰. Виникнення травматичного зв'язку може залежати від таких факторів, як вік, стать, попередній травматичний досвід та вроджена психічна стійкість постраждалого, поведінка агресора, тривалість та інтенсивність їхньої взаємодії тощо, пишуть Д.Грегем, Е. Ролінгз, Р. Різбі⁴⁷¹.

Дослідники виділяють чотири умови, які сприяють виникненню «стокгольмського синдрому»: 1) сприйнята загроза фізичному та психологічному виживанню; 2) сприйнята маленька доброта, яку виявляє агресор; 3) ізоляція жертви; 4) сприймання дійсності «очима агресора»⁴⁷².

Про ці умови можна з певністю сказати, що вони були присутні в житті українських селян у 1932–1933 роках. До того ж цінності агресора й досі визначають дійсність багатьох мешканців постгеноцидних територій України. Про це свідчать назви вулиць, які увічнюють імена більшовицьких діячів, пам'ятники «вождю світового пролетаріату». А також агресія, яку викликає в частини населення ідея перейменування вулиць, названих на честь організаторів Голодомору... У той же час на українських теренах, де Голодомору не було, топоніміка вже значною мірою очищена від імен убивць.

Проблема радянської тоталітарної спадщини та прихильне ставлення до неї частини населення сучасної України тривожать

багатьох наших активних співгромадян, і найперше тих, хто мешкає на постгеноцидних землях. На сайтах і блогах часто можна зустріти спроби зрозуміти психологічне підґрунтя пострадянського суспільства (найчастіше йдеться про деформації української національної ідентичності, втрату історичної пам'яті, соціальну пасивність, неповноцінну еліту тощо), де для пояснення світоглядних змін радянських людей вживають термін «стокгольмський синдром»⁴⁷³.

Рідше, але також вживається цей термін популярної психології на російських та білоруських сайтах для означення певних суспільних рис та тенденцій (таких як прагнення «сильної руки», відродження культу Сталіна тощо)⁴⁷⁴. Далі ми побачимо, що такий самодіагноз має певні підстави. Але спочатку давайте домовимося, хто в цій моделі стосунків був агресор, а хто жертва.

2.5. Агресор та жертва

У радянських підручниках вторгнення більшовиків представлялося як звільнення трудящих від влади буржуазії. Насправді ж їх в Україні не дуже-то й чекали... У грудні 1917 року під час вільного голосування на виборах до Всеросійських установчих зборів більшовики в Україні набрали близько 10 % голосів, а 70 % отримали партії Центральної ради⁴⁷⁵. Незважаючи на невдоволення та опір місцевого населення, більшовики збройною силою рушили на українські землі та захопили владу.

Сучасні історики не вживають популярного в радянській історіографії терміна «громадянська війна» по відношенню до подій 1917–1921 років в Україні. Це була військова агресія, яка здійснювалася переважаючими силами більшовицьких військових угруповань. Кандидат історичних наук Людмила Гриневич наводить такі цифри: з 1 мільйона 200 тисяч вояків Червоної армії, які в серпні 1920 року знаходилися в Україні, лише 300 тисяч були українцями. Основна ж маса червоноармійців походила з нечорноземних губерній Росії⁴⁷⁶.

Після військових роль агресора та контролера українських територій перебрали на себе органи КП(б)У, де етнічні українці також становили меншість. «На 1920 р. серед 37 958 членів компартії в Україні власне українці становили тільки 21,1 %.., – пише дослідник

геноцидів А. Козицький. – Українців майже не було в керівних органах КП(б)У, перший етнічний українець очолив партію лише 1953 р., вже після смерті Й. Сталіна»⁴⁷⁷.

«Обличчя» агресора

Агресора можна охарактеризувати наступним чином. У першу чергу це був представник влади, комуніст. Обґрунтуванням агресії більшовиків була ідея «світової революції», яка мала нібито благородну мету – «об'єднати пролетарів усього світу в єдину Республіку Рад». Згодом на політичному Олімпі СРСР ідея «світової революції» трансформувалася в прагнення відновити спочатку хоча б Російську імперію з Комуністичною партією в ролі правлячої династії.

Найбільшу владу агресора в українському селі мав уповноважений з району. Часто він розмовляв російською мовою⁴⁷⁸, хоча за походженням міг також бути русифікованим євреєм або представником будь-якої національності. Але ці представники влади переважно зрікалися (особливо в 1930-х) своїх етнічних ознак на користь більшовицької версії «інтернаціоналізму».

На думку А. Козицького, це типово для трагедій ХХ століття. Головною причиною українського лиха, як і багатьох геноцидів інших народів, було те, що до влади прийшли люди, які «не належали до культури переважаючої кількості населення»⁴⁷⁹, стверджує дослідник. Для селян уособленням насильства була фігура «верховного вождя» радянської репресивної системи «товариша Сталіна», що й відбилося в народній творчості:

Ходить-ходить батько Сталін бережком,
Підганяє Україну батіжком...

Агресорами-виконавцями наказів більшовицької влади на місцях була сільська біднота, комсомольці, ледарі та пияки – люди, для яких грабунок односельців став промислом. Як винагороду вони отримували частину реквізованих речей та харчів⁴⁸⁰. Великою мірою це були аморальні, деградовані особистості та представники кримінального світу, які отримали можливість «легалізувати» свою діяльність. Але не всі.

Серед виконавців злочинних наказів були «правовірні комуністи», які вірили у свою місію встановлення «класової справедливості». У розділі «Я заражений червоним імперіалізмом...» книги «Неприборкане різноголосся» В. Гриневиц описує, як частина радянських людей виявляла одержимість прагненням захоплення-поглинання-підкорення нових земель. Їх надихала агресивна політика СРСР щодо України, Польщі, Румунії, Фінляндії. Ці люди вступали до лав Червоної армії з власної ініціативи, прагнучи виконати свій «інтернаціональний обов'язок» та примножити кількість радянських республік⁴⁸¹. Інша частина тогочасних українців-більшовиків, керуючись аналогічними мотивами, виконувала комуністичний «обов'язок» на «внутрішньому фронті», знищуючи куркулів, одноосібників або просто незгодних з радянською політикою громадян. У таблиці «Етапи трансформації світогляду Д. Гойченка» ми спробували простежити еволюцію світосприйняття селянина з релігійної родини, який спочатку став атеїстом та переконаним комуністом, а потім розчарувався в цінностях агресора та повернувся до своїх попередніх переконань.

Проте частина сільських активістів не були агресорами за своєю натурою, до агресивної поведінки їх змушували обставини комуністичної дійсності (страх, голод). *«Ви побудете та поїдете, а нам із цими людьми жити. Куркуль – теж працівник, його жінка та діти теж їсти хочуть»*, – наводить слова сільських активістів дослідник Володимир Шкварчук. Тут же вміщена й типова відповідь уповноваженого з району: *«Ну й підете разом із ним на Соловки як підкуркульники!»*⁴⁸². Досить часто накази вищих інстанцій доводилося виконувати під страхом репресій. А, як підмітив П. Сорокін, вчинки, які доводиться робити всупереч власній волі, змінюють наш світогляд – приводять наші цінності у відповідність до наших дій. Зміни ці, зберігаючи жертві тілесне життя, не минають безслідно для її душі, знищуючи суб'єктність – здатність людини бути господарем своєї долі.

Таблиця. Етапи трансформації світогляду Д. Гойченка (за матеріалами його мемуарів «Красный апокалипсис: сквозь

раскулачивание и Голодомор»)

добільшовицький	перехідний етап	більшовицький	антибільшовицький
<i>Хронологічні межі етапів трансформації світогляду</i>			
До 1920 року, після якого в рідному селі Д. Гойченка запанувала більшовицька влада	Після 1920 року. Зміна світогляду відбувалася поступово в період навчання в гімназії, в армії та після вступу до педагогічного інституту	Зміцнення більшовицького світогляду припадає на період навчання в інституті й триває до жовтня 1930 року, коли автора відправили в село на хлібозаготівлі [с. 133]	Розчарування в комуністичних ідеях відбулося під час студентської хлібозаготівельної «практики». Остаточо автор зневірився в «системі» після арешту його самого в 1937 році.
<i>Релігійна ідентифікація</i>			
«Мої улюблені церковні свята приносили мені стільки щастя...» [с. 32] «Ми сіли за кутю, за якою я завжди, скільки пам'ятаю, відчував невимовну радість. Я просто ніби ставав іншою людиною, душевно цілком перетворювався» [с. 15]	[Під час навчання в гімназії]: «Я вже прочитав близько половини книги [антирелігійної], радіючи зі своєї перемоги. Але тут раптом я прочитав одну фразу, одну-єдину, жакливу фразу.	«Церковні свята більше не приносили мені щастя, а наповнювали моє озлоблене серце скорботою, гіркотою та лише дратували мене» [с. 32]	[Після арешту 23 листопада 1937 року]: «Сидячи на допиті увечері 6 січня, я вперше за багато років пригадав, що це Різдвяний «святий вечір», який був для мене до 1920-го найбільш радісним та щасливим днем року» [с. 57]
«Настирливість безбожників була настільки нестерпною, переходила від пропаганди до богохульства, що ми іноді змушені були пускати в хід кулаки» [с. 15] «Фундамент своєї віри я вважав незламним» [с. 16]	Це було одним з двох найбільших потрясінь моєї душі. Я відчував, що втрачаю щось найголовніше, мій внутрішній світ руйнувався.» [с. 16]	«Я почав богохульствувати, вирішив зняти з шиї хрестик, який отримав від мами як благословення під час вступу в гімназію» [с. 23] «Я. був дуже задоволений, отримуючи можливість «науково» озброїтись проти Бога» [с. 35]	«Тут [у тюрмі НКВС] мені пригадувалося, які жакливі знуцання терпіли християнські мученики, і мучениці, і навіть діти, які під час катування їхніх тіл прославляли Бога... Їм давала силу любов.» [с. 76] [Відвідування церкви після звільнення з в'язниці]: «Я соромливо хрестився, але щиро, від усього серця благав: «Боже,

добільшовицький	перехідний етап	більшовицький	антибільшовицький
			пробач мені» [с. 121]
<i>Ідентифікація з агресором (більшовики заасоційовані в Д. Гойченка як носії агресивної поведінки)</i>			
«Раніше я різав курку лише в особливих випадках... Примара сусідської кішки, яку я втопив за псування нею щодня десятка яєць, переслідувала мене роки три» [с. 22]	«У мене з'явилася жага крові, правда «ворожої», але все одно людської. Я іноді палав бажанням убити людину. Таке бажання було в мене років зо два» [с. 22]	[Епізоди, які б могли характеризувати автора як насильника та засвідчити його повну ідентифікацію з агресором, у спогадах відсутні]: «Я не знаю, звичайно, чи зміг би я пролити людську кров чи ні, але, очевидно, Божа	[Під час допитів із застосуванням тортур]: «Волання, які наповнювали коридор, краяли мені серце. Я не знаю, чим пояснити, чи моїми вродженими властивостями, чи напруженням волі, але я ніколи не плакав та жодного
		воля була на те, щоб я її не пролив» [с. 22]	разу не крикнув під час побиття [на допитах]. Мої муки наче й потреби в плачу не викликали, у той час як від чужих криків мені ставало не по собі й я готовий був розридатися» [с. 68]
<i>Ідеологічна ідентифікація</i>			
«Я ненавидів більшовиків, і перш за все через їхнє безбожжя. (Крім того, я був страшенно озлоблений на них за вбивство моєї сестри)». [с. 14] «Колись я смертельно ненавидів Леніна» [с. 37]	[Зміна ідеології Д. Гойченка відбувалася поступово]: «Втративши віру в Бога [I етап], не маючи надії на повалення більшовиків, опинившись на роздоріжжі без цілі та сенсу в житті [II етап], потрапивши в такий більшовицький котел як армія, та мимохіть встановивши особистий контакт з	«За два роки [Перебування в радянській армії] я так засвоїв комуністичне вчення, і воно так мені сподобалося, що, здавалося, я й народився комуністом». [с. 35] «Поступово він [Ленін] перетворився в моєму уявленні на пророка та мученика». [с. 38] «Попередні уявлення були перевернуті догори дригом... Я	«Я лише в цьому «потойбічному світі» [у в'язниці] дізнався, що кожен крок проклятої комуністичної влади облутаний найпідступнішою брехнею та сповнений темних задумів». [с. 61] «Хоча я вже достатньо розкусив підступність комуністичних властителів та їхні методи, але і в мене ніяк не вкладалося в голову, як таки можна висунути

добільшовицький	перехідний етап	більшовицький	антибільшовицький
	окремими людьми з	«впевнився»,	
	більшовицького табору [III етап – прийнята «доброта» агресора], я засумнівався спочатку в своїх антирадянських поглядах, а потім поступово... примирився з більшовизмом [IV етап]... перейшов на його платформу, віднайшовши, як мені здавалося, ціль у житті» [с. 16]	що без страждань та загибелі певної кількості людей неможливо досягти «великої мети», якою є комунізм... Я казав собі: «Якщо знадобиться заради щастя майбутніх поколінь пожертвувати собою, я готовий до цього. Чому ж мене повинно лякати принесення в жертву інших людей?» [с.37]	людині звинувачення без жодних на те підстав». [с. 57] «Я дякував від усієї душі професору М... Це була перша людина, від якої я за довгі роки більшовицького панування [ізоляція] почув глибокий аналіз більшовизму та його політики. Звичайно, ідеальною базою для прийняття цього аналізу був пройдений мною допит тривалістю в п'ять діб». [с. 59] «Чим більше мене мучили, тим сильнішою ставала моя ненависть до катів, до наклепників, до сатанинської влади» [с. 83]

«Обличчя» жертви

За підрахунками Інституту демографії та соціальних досліджень НАНУ, 91,2 % всіх загиблих від голоду в 1932–1933 рр. в Україні були етнічні українці⁴⁸³. У зв'язку з цим не випадковим видається документ, опублікований дослідником Віктором Рибаченком у чиказькому українському журналі «Час і події».

«Причина смерті: **українець**», – так написано в довідці про смерть 19-літнього хлібороба Андрія Остапенка, колгоспника артiлі ім. Ленiна на Сумщині, який помер від голоду в 1933 році⁴⁸⁴. Навряд чи невідомий канцелярист, вписуючи національність загиблого в графу «причина смерті» (де й у найжахливішому 1933-му писали звичайні речі: «виразка шлунка», «понос», «виснаження», «запалення кишок», «загальна слабкість організму» тощо⁴⁸⁵), хотів повідомити нащадків про геноцид. Звичайно, це описка.

А в обмовках та описах, вважав засновник психоаналізу З.Фройд, відкривається підсвідоме людини. Цей документ підказує нам, як пересічна людина сама для себе розуміла причину загибелі мільйонів українців.

Ідея колективного господарювання для українських селян була абсолютно чужою. Господарі цінували свою незалежність, основою якої були їхні власні господарства та земельні наділи. *«Я просто хочу сам для себе господарювати, приватним способом, а це ж нашій конституції не перечить, бо ж там кажеться, що колгоспи будувати за добровільним способом. Оце і все!»*, – пояснював у 1930 році свою позицію селянин Микита Макогон⁴⁸⁶.

Коли наприкінці 1920-х радянська влада проголосила курс на колективізацію та простягнула руки до приватної власності селян, обурені люди збройно взялися захищати своє майно. За оцінкою старшого наукового співробітника відділу історії України 20–30-х років ХХ століття Інституту історії України НАНУ, кандидата історичних наук Людмили Гриневич, «абсолютна більшість селян виявляла нелояльність до влади». Такий висновок зроблено на підставі статистичних зведень, які готувало ОГПУ для вищого керівництва. Тільки в 1930 році (на той час ОГПУ вже «розкуркулило» та депортувало близько 11 тисяч потенційних організаторів заворушень) **в Україні було зафіксовано близько 4 тисяч повстань, у яких взяли участь мільйон осіб**⁴⁸⁷!

Коли відомому воєнному теоретику Олександрю Свечіну доручили оцінити політичну лояльність регіонів СРСР, він виділив два регіони, які у випадку війни перетворилися б на супротивників радянської влади – це були Північний Кавказ та Україна. Таким чином, до Голодомору українські селяни не були «покірними овечками», не хотіли йти до колгоспів та віддавати своє майно державі. Якби в Україні справді діяв антибільшовицький «національний центр» (який всюди марився Й. Сталіну та його оточенню), він би зміг координувати ті стихійні повстання, і наша держава стала б незалежною ще 80 років тому.

Але традиційний український селянин-господар, прив'язаний до приватної власності, сам собі голова, «націоналіст», за означенням більшовиків (хоча насправді «партійці» мали на увазі протиставлення

селян, які хотіли б бути громадянами української держави⁴⁸⁸, та громадян радянської держави – пролетарів, для яких важливою була не національна, а класова ідентичність), психічно стійкий, не схильний до суїцидальної поведінки, після Голодомору став іншим: залежним, покірним, безініціативним, байдужим до землі та майна, до свого здоров'я, до своєї культури та пам'яті предків. Частина розселених селян під тиском репресій засвоїла систему цінностей та моделі поведінки агресора.

2.6. Дев'ять маркерів залежності

Отже, загадкова любов жертви до агресора... Співробітниця факультету психології університету в місті Цинциннаті (Cincinnati, штат Огайо, США) на ім'я Ді Грегем, одна з трьох авторів дослідження «Loving to Survive: Sexual Terror, Men's Violence, and Women's Lives», вивчала травматичну залежність жінок від чоловіків-агресорів як складову культурного життя суспільства. На думку дослідниці, саме психологічні механізми «стокгольмського синдрому» лежать в основі гендерної нерівності. Вона виділила 9 основних та 66 допоміжних маркерів, присутність яких у постраждалого допомагає виявити «стокгольмський синдром»⁴⁸⁹.

Спробуємо розглянути дев'ять основних маркерів, накласти їх на силоміць радянізоване українське суспільство 1930-х та, принагідно, провести паралелі з сучасністю. У якості матеріалу для аналізу я використала опубліковані та неопубліковані спогади очевидців Голодомору, розповіді їхніх рідних, спостереження дослідників щодо поведінки українських селян під час та після голоду, спостереження дослідників щодо наслідків геноциду для українського суспільства, свідчення «розселених» селян, які стали міськими мешканцями.

Принагідно зауважу, що особисте спілкування та аудіозаписи інтерв'ю зі свідками трагедії, опитування їхніх родичів, дають більше інформації з проблеми «соціального стокгольмського синдрому», ніж спогади, розміщені в збірниках свідчень про Голодомор. До цих збірників майже не потрапили матеріали, які містять бачення «комсомольців», «активістів» та інших служителів влади з місцевого населення,

відповідно, українські селяни представлені однобічно – винятково як жертви.

До того ж у свідків міг спрацьовувати механізм самоцензури, оскільки велика частина цих спогадів записувалася в той час, коли в ЗМІ широко обговорювався «злочин Голодомору». Прикладом однобічного представлення подій можуть бути записані журналістом В. Терновим, родичами потерпілих та краєзнавцями «Спогади очевидців», вміщені на сайті Славутської райдержадміністрації.

Дуже цікавими є дослідження, які ґрунтуються на свідченнях, записаних до 1991 року, такі як стаття російської дослідниці Д. Хубової «Голод 1932–1933 годов, рассказы очевидцев», присвячена подіям на Кубані.

Тож почнімо. Перший маркер «стокгольмського синдрому»:

1. Наявність симптомів психічної травми або посттравматичного стресового розладу.

На думку психолога Л. Найдьонової, українське суспільство в 1932–1933 роках пережило психічну травму, яка має ознаки трансгенераційного (через покоління) перенесення. Про відголоски травми у представників наступних поколінь свідчить надмірна емоційність, яку викликає обговорення теми Голодомору, у тому числі й наявність спротиву, – говорить дослідниця.

«Загроза життю – це та обставина, яка завдає суттєвої травми психіці людини, впливає на подальше її особисте психологічне благополуччя та здоров'я, змінює спосіб життя. Психотравмування спричиняється ситуацією, яка несе загрозу власному життю, а також унаслідок спостереження за втратою життя іншою людиною.

Головним травмувальним чинником є гостра емоція страху. Головний зміст психічної травми – втрата віри в те, що життя організоване відповідно до порядку й піддається контролю. За цими критеріями можна однозначно стверджувати, що голод 1932-го і Голодомор 1933-го завдали психічної травми всім людям, які його пережили»⁴⁹⁰. Із тим, що Голодомор завдав травми також представникам наступних поколінь погоджуються психотерапевти

Л. Гридковець⁴⁹¹ та С. Рослюк⁴⁹², психологи П. Горностай⁴⁹³ та Я. Кальба⁴⁹⁴, соціолог Є. Головаха⁴⁹⁵ та інші дослідники.

За словами дослідниці Т. Воропаєвої, навіть у похилому віці ознаки посттравматичного стресового розладу (наприклад, психосоматичні хвороби, невроз шлунка, психогенний кашель, психогенна задишка) були виявлені в постраждалих від Голодомору, які пережили травму в дитинстві. Аналогічні явища психологи спостерігають під час обстеження ліквідаторів аварії на ЧАЕС та воїнів-«афганців».

2. Жертва відчуває зв'язок з агресором (зв'язок цей двосторонній, агресор також психічно залежить від жертви).

«Пригадую: 6-та година ранку, коли повідомили по радіо, – і в одну мить увесь гуртожиток здригнувся від плачу. Такий всенародний рев разом піднявся, що задрижали стіни гуртожитку, всі плакали, і я плакав», – згадував І. Дзюба реакцію населення на повідомлення про смерть Й. Сталіна⁴⁹⁶. Про наявність травматичного зв'язку між жертвами терору та владою свідчило те, що навіть члени родин загиблих від голоду та репресованих плакали, дізнавшись, що Сталін помер. Наприклад, свідок Голодомору Тетяна Захарівна Максименко, 1922 р. н.

Родину Тетяни Захарівни було розкуркулено, батька забрали у в'язницю, а маму з 11-ма дітьми вигнали з власної хати та підселили до інших людей. Через півроку батько повернувся хворим на тиф. Сам помер і забрав на «той світ» дружину, залишивши у чужій хаті з чужими людьми 9 доньок та 2 синів. Старшій доньці Парасці на той час виповнилося 14 років, найменшому сину Васильку – 1,5 року. Усі вони померли упродовж голодних осені-зими 1932–1933 років. Вижила лише Т. З. Максименко (дівоче прізвище – Скубій), бабуся майбутньої студентки-історика з міста Дніпра Зоряни Бондар, яка згодом записала її спогади про Голодомор. Хрещений батько відвіз десятирічну Тетяну в дитячий будинок до села Пологів, де вона й виховувалася. Зараз від рідного для Тетяни Захарівни хутора Горобці (Новосанжарського району Полтавської області) не залишилося й сліду: більшість мешканців померли від голоду, а ті, хто вцілів, переселилися на Харківщину, діти потрапили до дитячого будинку сусіднього села.

Менше з тим, Тетяна Захарівна все життя дякувала радянській владі, а смерть «вождя» сприйняла як особисте горе⁴⁹⁷...

Так само тужать за своїми диктаторами й інші народи – жертви тоталітарних режимів. Наприклад, під час поховання у Північній Кореї Кім Чен Іра, верховного вождя КНДР та лідера єдиної в країні партії, якого співвітчизники називають «генієм думки й теорії, творення та будівництва, великим керівником і полководцем», частина громадян також плакала та голосила⁴⁹⁸. У цей час сотні тисяч громадян Північної Кореї «перевиховуються» в трудових таборах, а рідні вважають їх «зниклими безвісті»⁴⁹⁹. Прикметно й те, що в 1958–1962 роках Китайська Народна Республіка пережила штучний голод, який забрав життя близько 36 мільйонів селян, у яких «державна» відібрала майно та землю, примусово організовуючи їх у комуні⁵⁰⁰. Попри ці жахливі втрати, саме тоді набував розквіту культ особи правителя КНР та очільника китайської Компартії Мао Цзедуна...

Услід за психологами цікаво відзначити й те, що агресор так само психологічно залежить від жертви. Влада над іншою людиною дає йому перебільшене відчуття значущості, допомагає підтримувати вигаданий образ себе – сильного, успішного, реалізованого в житті⁵⁰¹. Мабуть, тому, як із подивом згадувала донька Й. Сталіна Світлана Аллілуєва, «батько народів» часто ставив собі платівки з українськими піснями. Зокрема, у 1932 році на честь її дня народження грав український гопак⁵⁰². Втратити Україну для Й. Сталіна означало втратити відчуття сили та успіху.

Проаналізувавши поведінку Й. Сталіна, його «Коротку біографію» та інші документи, психологи та психіатри дійшли висновку, що генсек отримував задоволення, граючи з життям і смертю підвладних йому людей, що є ознакою садизму⁵⁰³. Крім того, «вождь» жив у полоні маніакальної ідеї: нібито він, син п'яниці-чоботаря, є «надлюдиною» та мусить виконати якусь всесвітньо-історичну місію, а для цього йому потрібна абсолютна влада над Радянським Союзом⁵⁰⁴. Українці, які без ентузіазму сприймали більшовицьку владу з її руйнівними нововведеннями, були для нього сильним подразником, що відволікав від «всесвітньої місії».

«Найголовніше зараз Україна, – писав Й. Сталін у листі до Л. Кагановича від 11 серпня 1932 року. – Справи на Україні кепські.

Погано по партійній лінії. Кажуть, у двох областях України (здається, в Київській та Дніпропетровській) близько 50-ти райкомів висловилися проти плану хлібозаготівель, визнавши його нереальним. В інших райкомах стан справ, як стверджують, не кращий. На що це схоже? Це не партія, а парламент, карикатура на парламент...Якщо не візьмемося зараз же за виправлення становища на Україні, Україну можемо втратити»⁵⁰⁵.

За Україну «взялися», внаслідок чого загинуло майже чотири мільйони громадян. Для генсека ця жертва дала можливість зберегти репутацію «улюбленого вождя всіх народів» та потішити самолюбство. Хоча, звичайно, є й інші, виправдані, пояснення поведінки генсека. Російський дослідник М. Таугер впевнений, що викачувати зерно з сіл Й. Сталіна примушували зобов'язання СРСР з експорту зерна, невиконання яких «могли поставити під загрозу виконання плану індустріалізації та... стабільність режиму»⁵⁰⁶. Але стабільність режиму (який для Й. Сталіна і був символом особистого успіху) та мільйони людських життів – речі не рівноцінні. Якщо вважати, що держава створена для людей, а не навпаки.

На сучасному етапі відголоском психологічної залежності людей 1930-х є спроби відродження культури Й. Сталіна в Україні та Росії⁵⁰⁷.

3. Жертва надмірно вдячна за маленьку доброту, яку виявляв до неї агресор.

«Ця ферма, спасибі, нас багато підтримує», – розповідав у 1933-му Д. Гойченку хлопець-підліток про колгоспну свиноферму. Виявилось, що в той час, коли люди в селі сохли від голоду, свиней годували чечевицею, яка повністю не перетравлювалася в шлунках тварин та виходила з калом, із якого селяни вибирали зерна та готували собі їжу»⁵⁰⁸.

«Бабуся розповідала, що в дитячому будинку в них у кімнаті висіли портрети «товарищів» Леніна та Сталіна, – розповідає З. Бондар про свою бабуся Т. З. Максименко, яка внаслідок розкуркулення та Голодомору втратила батьків, дев'ятьох сестер та двох братів, – і день вони починали зі звернення до цих портретів – із подяки за те, що

мають дах над головою та хліб. Ставши дорослою, вона все дякувала за своє життя цим двом»⁵⁰⁹.

Уявлення про те, що відбувалося в душах осиротілих дітей, які перейшли «під опіку» радянської держави, дають спогади (щоправда, із трохи іншого періоду – ідеться про голод 1921–1923 рр.) вчителя Олександра Євменовича Солоного, 1911 р. н., із села Криничок Дніпропетровської області. У голодному 1921 році Олександр Євменович втратив батька, матір та старшого брата Федора.

«Похоронили і нашу матір. Ніхто не плакав, бо голод – це безжалісна з великими і тяжкими болями свідомо повільна смерть», – виводить непевним старечим почерком у розлінованому школярському зошиті рука автора спогадів, вчителя О. Є. Солоного. Далі на зміну цьому важкому зізнанню йде наївно-захоплена дитяча розповідь про «доброго дідуся» Леніна, який нагодував голодних дітей:

– ... Держава при Леніні тисячі людей врятувала від голоду. Ми харчувалися у відкритій для нас, голодних дітей, їдальні... Вже слово «Ура» глибоко увійшло в наші дитячі душі – серця – у нашу пам'ять. Всім дітям села Кринички, як дітям всього радянського народу, із державної їдальні видавали солодку рисову молочну кашу й ароматну солодку каву. А хліб білий-білий. Хліб міцно кожний з нас держить у руках і з радістю їмо-поїдаємо до крихти. Це нас Ленін годував, зберіг від жорстокого голоду... І ми давали дитячу клятву – всім нам бути завжди самовідданими нашій комуністичній партії, уряду, Леніну, народу за турботу»⁵¹⁰. Хоча, якби не грабіжницька політика «військового комунізму», введена більшовиками після захоплення України, побороти наслідки посухи було б легше, і не такими страшними були б жертви. Але звідки десятирічна дитина могла про це знати? Хто хліб дає, той і добрий...

У звітах НКВС, зроблених на основі перлюстрування селянських листів до червоноармійців у 1934–1935 рр., наводяться, зокрема, позитивні відгуки про радянську владу. *«Із початку колективізації наступило справжнє життя. Живемо на всі 100. Кращого життя не бажаємо. Хліба вистачає. Маю корову, поросятко та птицю. Як на світ народився...»*. Історик В. Гриневиц звертає увагу на скромність вимог тогочасного селянства: *«Після років животіння рівень життєвих запитів у людей настільки впав, що елементарне задоволення*

мінімальних потреб сприймалося ледь не як “заможне життя”⁵¹¹. До колективізації середній селянин жив заможніше.

У другій половині 1930-х становище колгоспників, справді, трохи покращилося, зазначає В.Гриневич, але не завдяки колективізації, а навпаки – багато хто неофіційно завів собі «присадибну ділянку» на землях, які не належали ні колгоспам, ні одноосібникам. Загалом листів, які містили негативні відгуки про селянське життя, було втричі більше, ніж позитивних⁵¹².

Згодом діти селян, яким дали паспорти та дозволили виїжджати в міста для роботи та навчання, так само відчували особливу вдячність до влади. *«Я вдячна Богу та державі в особі Брежнєва за можливість отримати освіту безкоштовно, квартиру безкоштовно, можливість займатися улюбленою справою, – пише мешканка Донецька, донька тракториста й доярки Ніна Кононенко. – У 1973 році купила собі відріз німецької тканини на весільну сукню та білі французькі туфлі, югославські чоботи, меблі югославські та ін. Усе можна було купити за свої зароблені гроші, кредитів не брали ні на меблі в отриману безкоштовно квартиру, ні на побутову техніку. І що, скажіть, що ми в Донецьку не жили при комунізмі? Я жила!»⁵¹³.*

Вища освіта, квартира, іноземна тканина, закордонні туфлі, меблі в квартиру – чи таке це велике щастя в цивілізованому світі для людини, яка вміє працювати? Дізнатися більше про життя «загниваючого Заходу» радянським людям заважала інформаційна ізоляція суспільства, підтримувана політикою СРСР. Для радянської селянки (після колективізації, Голодомору, напівголодних 1934–1939 років, війни 1941–1945 рр., голоду 1946–1947 рр.) білий хліб на столі, освіта, квартира в місті – це здавалося щастям, вершиною мрій. Найголовніше – це була можливість вирватися зі злиденного колгоспного життя.

Можливість «дістати» імпортовані речі у країні дефіцитів сама по собі була великим щастям. Психологи давно помітили, що наявність дефіциту підвищує привабливість та уявну цінність товару, і цей прийом у всі часи активно використовують спеціалісти з продажів для маніпулювання свідомістю покупців⁵¹⁴.

4. Жертва заперечує насилля злочинця над нею у той час, коли в реальності насилля мало місце, або раціоналізує те насилля, виправдовуючи свого кривдника.

«...1933 рік це був... Мені було 6 років, у мене було два братики. Вони померли від голоду. Це зробили все не комуністи, це зробили троцькісти голодовку», – вважає мешканець міста Дніпра Григорій Тимофійович Зайченко, 1927 р. н., який у роки Голодомору мешкав у селі Орлівщині Новомосковського району на Дніпропетровщині⁵¹⁵.

Серед свідків Голодомору, які чітко пам'ятали пережиті в дитинстві жахи розкуркулення, примусове вилучення продуктів у селян у 1932 та на початку 1933 років, є чимало людей, які заперечують провину влади в організації голоду та вважають, що причиною трагедії був неврожай, підривна діяльність шкідників (наприклад, троцькістів) тощо. Наприклад, причиною масового голоду вважала погодні умови вже згадана полтавчанка Т. З. Максименко, якій у 1932-му було 10 років – цілком свідомий вік. Або жителька села Івангорода на Кіровоградщині О. М. Вихрист:

«Продукти приходили відбирати наші, сільські. Приходили й забирали... Люди помирали з голоду. Хто йшов вулицею – впав, умер... У загибелі багатьох людей, я вважаю, ніхто не винен... Був неврожай, не було хліба ні зернини, й люди не мали чого їсти»⁵¹⁶.

У той же час свекруха Т. З. Максименко, Максименко Ганна Іванівна (дівоче прізвище Артеменко), 1904 р. н., також із Полтавщини, яка пережила Голодомор у рідному хуторі Шуликах, винуватцями трагедії 1930-х вважала комуністів⁵¹⁷.

Так само оцінка ситуації О. М. Вихрист розходиться зі свідченнями восьми її односельців, які запам'ятали погодні умови 1932 року як сприятливі, а врожай – як достатній. Голод, на їхню думку, спричинила більшовицька політика насильницького вилучення харчів у населення. Таких прикладів можна навести багато.

Отже, несприйняття Голодомору саме як геноциду, витіснення його з суспільної свідомості⁵¹⁸ можуть, зокрема, свідчити про наявність травматичної залежності в частини громадян. Принагідно зауважу, що, як стверджує дослідник питання Ян Цзішен, китайці також «добровільно забули» штучний голод, влаштований Мао Цзедуном⁵¹⁹.

5. Увага жертви зосереджена на потребах агресора. Щоб збільшити свої шанси на виживання, жертва намагається догодити своєму кривднику, у той час як він такої запопадливості не виявляє.

Щоб догодити кривднику, жертва засвоює спосіб мислення агресора та поводиться відповідно до його очікувань, нехтуючи власними потребами та інтересами. Тут можемо пригадати наведене в розділі «Соціально-психологічні наслідки розкуркулення й Голодомору» спостереження Д. Гойченка про колгоспниць, яким треба вижити, щоб «врятувати буряк», потрібний для «радянської Батьківщини».

Показником «розчинення» жертви в інтересах агресора може служити й зафіксована дослідниками Центру українознавства в постраждалих від Голодомору українців відчуженість від України та її національних інтересів. Навіть коли «націоналістів» перестали знищувати, сприйняття російської культури як «вищої» продовжувало культивуватися. Селяни, яким пощастило втекти до міст, русифікувалися й після завершення голоду переважно не поверталися до рідної мови та культури.

«Упереджене ставлення русифікованих городян, які вважали себе вищими за соціальним статусом від селян та вихідців із села в містах, тривалий час було питомою ознакою міської культури радянського ґатунку», – говорить А. Козицький⁵²⁰. При цьому характерний ієрархічний дисбаланс: «старший брат» не зобов'язаний «любити» культури «нацменів»⁵²¹. Після смерті Сталіна, у зв'язку з радянською «ієрархією культур» у СРСР ходили численні анекдоти:

«Народився в сім'ї чукчів хлопчик. Реєструють його в рагсі. Батьки визначають національну належність дитини: мама – чукча, тато – чукча, син – росіянин...».

До речі, дослідник Деніел Ранкур-Лафер'єр у розділі «Отождествление со множеством агрессоров» психоаналітичної роботи «Психика Сталина», обґрунтовує тезу про те, що радянський диктатор сам кілька разів переживав ідентифікацію з агресором⁵²². Першим агресором у його житті був батько. Другим – царська охранка. Третім – Ленін. Четвертим – Троцький. П'ятим – Гітлер. Врешті-решт Сталін сам став «найкращим ленінцем», втілювачем ідеї

індустріалізації Троцького, союзником Гітлера, «царем» та російським шовіністом, хоча в молодості «був грузином, носив черкеску та різав кинжалами», а мати його все життя розмовляла лише грузинською⁵²³.

6. Жертва сприймає світ «очима» агресора та блокує своє власне світобачення. Так само жертва оцінює й себе саму – з точки зору агресора.

У фрагментах розповідей очевидців, наведених у статті Д. Хубової, відчувається збереженість (через 55 років після подій!) культурно-світоглядних настанов, сформованих під час Голодомору. Наприклад, свідок Г. К. Гонтар, який під час голоду працював на цвинтарі, розповідаючи про свою діяльність, має потребу внести уточнення, яке відображає його ставлення до померлих: *«Усі колгоспи станичні підвозять мертвих... Не мертвих, а... дохлих»*⁵²⁴. Ця фраза є виразником ставлення тодішньої влади до знеособленої маси людей, зокрема, селян.

У розділі «Соціально-психологічні наслідки розкуркулення й Голодомору» ми говорили про людей, які не були агресорами від природи, але, засвоївши в умовах голоду та насилля цінності та пріоритети агресора, керуючись більшовицькою «мораллю», здійснювали «експропріації» майна «класових ворогів» та інші злочини. У такій поведінці вбачаємо недостатню суб'єктність, засвоєну жертвою агресивну модель поведінки, оцінку подій відповідно до системи цінностей агресора, яка може зберігатися навіть після звільнення заручника з-під контролю агресора – типові ознаки ідентифікації з агресором⁵²⁵. *«Обеззброює щирість нерозуміння в розповідях «комсомольців» та інших «викривачів куркульства»: навіщо, чому восени 1932 р. люди ховали хліб?»*, – ділиться враженнями від спілкування з учасниками трагедії Д. Хубова⁵²⁶.

Про збереження місцевим населенням засвоєних внаслідок історичної травми світогляду та цінностей агресора свідчать емоційні висловлювання кубанців під час науково-дослідної експедиції в станиці Ленінградській (колишня Уманська). *«Влітку – восени 1989 р. не без впливу, хоча й опосередкованого, нашої експедиції станиця знову переживала гострий момент розділення на «південь» та «північ»*», –

розповідає Д. Хубова. Доприселені після Голодомору на знелюднені кубанські землі північні мешканці нерідко розглядали вихідців з південноукраїнських земель, предки яких тут жили ще з часів зруйнування Запорізької Січі в 1775 році, як «куркульський елемент», «саботажників», «куркульські рештки», тобто з позицій агресора – більшовицької влади. Навіть після 55 років спільного життя в одній станиці!

На наявність травматичного зрощення з радянською дійсністю в частини населення пострадянської України вказує характерний світогляд, побудований на радянських міфах, закритий до сприйняття нової інформації. Ці люди далекі від реальності, вони живуть минулим. Так, ніби все хороше вже відбулося, і в житті на них нічого не чекає. Як зазначає французький дослідник українсько-польсько-російських відносин, професор Даніель Бовуа, «люди, які сформувалися за тодішньої влади, живуть уявленнями, які в ті (радянські. – І. Р.) часи були вкорінені в їхню свідомість, і нічого нового знати не бажають, не хочуть мислити самостійно. Вони повторюють радянські міфи і далі тримаються за минуле. Мабуть, досі не вірять, що Сталін хотів знищити український народ»⁵²⁷.

Наведу приклад побутування в сучасному нашому суспільстві одного з характерних елементів світогляду агресора, нав'язаного тоталітарним режимом, а саме – агресивного сприйняття українського етносу радянізованими українцями. Одного разу в Дніпрі, купивши в овочевому магазині продукти та поспілкувавшись зі знайомою продавщицею, я подякувала та збиралася вже йти. Але слово «дякую!», вочевидь, спровокувало вантажника, який порався в магазині з картоплею, на несподівану реакцію. Він почав кричати мені щось про «західняків», які «понаїхали», при чому робив це, хоч і пересипаною русизмами, але явно рідною йому українською мовою. Очевидним було те, що західних українців він в очі ніколи не бачив та їхньої особливої вимови не чув, бо прогнівила його саме моя правильна, літературна, українська... До речі, під час мого візиту на Західну Україну місцеві мешканці, почувши мою вимову, цілком доброзичливо, але з цікавістю починали відгадувати, звідки ж я приїхала. «Бо ви розмовляєте так, як нас у школі вчать», – пояснювали вони.

7. Жертва сприймає людей, які прагнуть звільнити її від влади агресора, як «поганих», а самого агресора – як «доброго», вбачаючи в ньому свого захисника.

«Остапенко Федір до того морив голодом своїх дітей, що вони опухли та вкрилися водянкою. Цих дітей Остапенко демонстрував у станиці [Медведовській], відверто закликаючи приховувати хліб: «Бачите, люди добрі, до чого доводить радянська влада. Так і з усіма буде, хто здасть хліб». Ось у цього звіра, який власних дітей морив голодом, знайшли в ямі 87 пудів хліба», – обурювався респондент газети «Молот»⁵²⁸. Уявлення про «звірів»-куркулів, які, нібито прагнучи нашкодити радянській владі, опираються хлібозаготівлям та не дають їсти своїм дітям, хоча в них у ямах «гниє» хліб, були поширеними в роки Голодомору серед селян УРСР та кубанців.

– ... Куркульська родина – діти худі, ми були худі, а вони ще худіші... А знаходили в ямах по кілька пудів, не пудів, а сотень пудів хліба. А він, значить, дітей своїх голодом. А жінки їхні! Ну, не скажеш, що то жінка, не скажеш. Таке худе, страшне! – згадувала свідок подій А. М. Штемпелевська⁵²⁹.

Насправді поведінці селян, які пухли з голоду, зберігаючи недоторканим закопаний хліб, є більш логічне пояснення, ніж патологічна жадібність. «З часом опір ставав пасивним – люди, наприклад, закопували зерно, змішували з землею, ховали десь у соломі, – розповідає дослідниця української культури зламу 1920–1930 рр. О. Стасюк. – ...Через пасивний опір породжувався дуже сильний страх. І якщо люди й мали десь зерно, то боячись того, що хтось побачить і на них донесе, вони його так і не відкопували, і вмирили з голоду»⁵³⁰.

У той же час багато хто з постраждалих від Голодомору зазначають, що вижили вони саме завдяки прихованим запасам, отже, Федір Остапенко радив станичникам правильні речі. Ілюстрацією до сказаного можуть бути свідчення Харитини Калениківни Клименко, яка народилася в 1917 році в селі Чаплинки Петриківського району Дніпропетровської області. Ось що розповіла про долю родини Клименків донька Харитини Калениківни, мешканка м. Дніпра Л. С. Ядерська:

«У маминих батьків було дев'ятеро дітей. Після смерті батька в 1918 році головою родини став старший брат Юхим, який товаришував із головою сільради. Одного разу, це було за рік до 1932-го, голова сільради прийшов і сказав йому, що був на нараді в Дніпропетровську й із почутого зрозумів, що скоро буде голод. Він порадив дядькові Юхиму заховати хліб, а врожай того року був гарний.

Юхим послухав поради. У кузні прибрали ковадло, вирили яму з вузьким глибоким «горлом», під яким зробили велике розширення. Дно вислали соломною. Насипали туди зерна, зверху вхід приховали землею, а на нього знов встановили ковадло. Коли до них прийшли шукати хліб, землю навколо ковадла проштрикували «щупами», але до зерна не дістали. Отим захованим хлібом порятувалася вся родина, ще й родичам допомагали»⁵³¹.

Протилежним прикладом може бути досвід жителів вже згадуваного села Требухова на Київщині. Стероризовані більшовиками ще в 1920-му, требухівці не чинили опору хлібозаготівлям, не ховали зерно. Від голоду в селі загинув кожен четвертий мешканець – всього понад 400 осіб⁵³².

8. Жертві психологічно важко залишити агресора навіть після фізичного її звільнення.

Кожен, мабуть, чув таку історію з приватного життя своїх знайомих: чоловік-деспот б'є та принижує свою жінку, а вона його захищає та не хоче подавати на розлучення. І хоча сфера приватна ніби й далека від політичної, небажання залишати лави Комуністичної партії частиною людей, які пережили Голодомор та радянські репресії, має ту ж психотравматичну природу.

Щоб, переживши насильство, зберегти цілісність особистості люди часто вдаються до раціоналізації, виправдовують (найперше – перед собою) свій вибір тими чи іншими «мотивами»: *«Для мене Сталін і комунізм (як ідея, як ідеал) — далеко не одне й те ж саме. І СРСР та комунізм — різні речі. І навіть марксизм та комунізм — не одне й те ж саме...*

Я не належу до тих, хто зловтішається крахом комунізму. Навпаки, я вважаю цей крах найбільшою трагедією людства», – писав І.Дзюба,

пояснюючи свої комуністичні симпатії⁵³³. І це людина, яка вступила в життя за рік до голоду 1932–1933 років, яка своєю роботою «Інтернаціоналізм чи русифікація?» надихнула багатьох співвітчизників на боротьбу з комуністичною системою. Людина, яка зазнала переслідувань із боку КДБ, була ув'язнена й, як свідчать спогади його сучасниці, правозахисниці О. Мешко, вийшла на свободу вже дещо «іншою» особистістю⁵³⁴.

Небажанням розлучатися з агресором пояснюється в багатьох випадках й оплакування розпаду СРСР. *«Коли Сталін помер, вожді наші революційні всі, генерали, які керували розгромом ворога, коли їх не стало, я думаю, що люди, які були раніше багатими, залишилося покоління їх, вони це запам'ятали... Вони вилізли з підпілля, гади, й почали мутити воду»*, – оприкрювався через розпад СРСР свідок Голодомору Г. Т. Зайченко⁵³⁵. У наведеній цитаті також привертає увагу представлення свого кривдника (Сталін, вожді, СРСР) як жертви, типове для осіб, що перебувають у психологічній залежності від агресора⁵³⁶.

9. Жертва боїться, що агресор повернеться по неї навіть тоді, коли знає, що він мертвий або знаходиться у в'язниці. Страх помсти примушує жертву утримуватися від нелояльних думок про агресора.

У цьому контексті цікаво виглядає тверде переконання свідка Голодомору М. М. Бута в тому, що *«комуністи до влади прийдуть. Не скоро, але прийдуть»*⁵³⁷. Прикладами можуть бути відмови очевидців розповісти про Голодомор навіть після проголошення незалежності України. Так, коли в 2003 році я спитала свого університетського викладача, відомого мовознавця, професора Д. Х. Баранника, 1923 р. н., уродженця села Пушкарівка Верхньодніпровського району Дніпропетровської області, чи пам'ятає він Голодомор, Дмитро Харитонович відповів, що так, пам'ятає, що то були жахливі події, і пообіцяв розповісти. Але після того, як я необачно запропонувала записати його спогади на диктофон, плануючи зробити статтю в обласну газету, категорично відмовився говорити на цю тему. Так само, незважаючи на розпитування онука, нічого не говорила про події

1932–1933 років бабуся історика О.Репана Ніна Микифорівна Репан, 1910 р. н., із передмістя Дніпропетровська. І лише в 1997-му, за кілька років до своєї смерті, відповіла на його запитання⁵³⁸.

Тема Голодомору була не єдиною заборонаю на слово і дію для людей, які пройшли через сталінський терор. Бізнесмен В. Панченко згадував, як спробував на початку 1990-х організувати власний бізнес і батьки, колишні селяни з Київщини, наполегливо відмовляли його, пояснюючи тим, що це провокація КДБ і потім усіх підприємців заарештують⁵³⁹. Аналогічних прикладів можна наводити багато.

Страх «помсти» також присутній у людей, які зазнали сталінських репресій, та їхніх родичів, на це часто звертають увагу дослідники. Так, К. Солоєд, проводячи у 2003–2005 роках інтерв'ю з дітьми репресованих (які самі в багатьох випадках побували в радянських тюрмах і таборах), звернула увагу на те, як неохоче розповідають про своє минуле ці люди, виявляючи страх за себе та своїх дітей. Розповідаючи жахливі епізоди зі свого життя, вони проявляють дивну стриманість, не висловлюючи критики щодо дій радянської системи, якщо їх прямо про це не запитувати. Із надзвичайною пильністю та тривогою жертви репресій відстежують зміни політичної ситуації в країні⁵⁴⁰. Усі ці факти підтверджують, що страх перед репресивною системою зберігався й після того, як СРСР пішов у небуття.

Отже, українське суспільство 1930-х мало ознаки травматичної залежності від агресора. Окремі з цих рис простежуються в нашому суспільстві й сьогодні. Так, ознаками «соціального стокгольмського синдрому» можна вважати наявність симптомів посттравматичного стресового розладу в постраждалих від Голодомору та окремі симптоми історичної травми у їхніх нащадків, потужний емоційний зв'язок із агресором, домінування радянської культурної парадигми над національною, брак самосвідомості, відмова від національної складової у світогляді постраждалих від геноциду, страх звільнення (бажання повернутися в СРСР), страх помсти, агресія проти нащадків «багатіїв», які розвалили Радянський Союз, очікування повернення «керівної ролі» Комуністичної партії та відродження радянської держави, раціоналізація та викривлення сприйняття епізодів насильства та «доброти» агресора («турботливий Сталін») як у

безпосередніх учасників подій, так і в їхніх нащадків, які через своїх рідних засвоїли змінену пам'ять про минуле.

2.7. Чотири фактори любові до агресора

Тепер давайте подивимось, як співвідносяться умови формування «стокгольмського синдрому» з життям українських селян у 1932–1933 роках. І почнемо ми з долі конкретної людини – мами сучасного історика-комуніста Валерія Солдатенка.

У 1933-му вона була восьмирічною дівчинкою, жила з батьками у Вінниці. Спочатку від голоду померла мама дівчинки. Уражений дистрофією батько повіз знесилену дитину на Донбас, де, як він чув, жилося полегше. Виконавши останній свій задум, на станції Краматорськ, дідусь пана Валерія помер. Осиротілу дівчину, яка вже не трималася на ногах, забрали до дитячого будинку, де вона вижила. Вижила завдяки піклуванню влади, яка знищила її батьків – такий парадокс. А як каже народна примовка: не та мати, що народила, а та, що випестувала.

«Про 33-й завжди згадувала з глибокою тугою, негасимим болем, однак – ніколи зі злістю, ненавистю (хай абстрактною) до винуватців її тяжкої долі, – розповідає історик. – Можливо, серед уроків людяності (і, напевно, ідеологічних теж. – І. Р.), які я пізнав упродовж свого життя, ті, мамині, були не просто хронологічно першими, а й найфундаментальнішими, визначальними»⁵⁴¹.

У наведеному випадку можемо спостерігати всі чотири обов'язкові умови, які сприяють формуванню «стокгольмського синдрому»:

1) сприйнята загроза фізичному та психологічному виживанню: дівчинка ледве не померла з голоду, як її батьки;

2) сприйнята доброта, яку виявляє агресор: дитину виходили в дитячому будинку, врятувавши її життя, і за це дівчина відчувала вдячність до радянської влади;

3) ізоляція жертви: втративши батьків, дім, можливість зв'язку з родичами, дівчина не мала умов для засвоєння та розвитку батьківських культурних цінностей; не мала альтернативних джерел інформації для критичного осмислення радянської дійсності, історичного минулого, економічної політики уряду тощо.

4) **сприймання дійсності «очима агресора»:** дітей у дитячих будинках виховували в дусі радянського патріотизму, культивуючи в них риси справжніх комуністів, викладали історію, яка пройшла коригування цензурою. Крім того, органи НКВС вели цілеспрямовану боротьбу з антирадянськими настроями вихованців дитячих будинків⁵⁴². Не дивно, що ставши дорослою, пані Солдатенко ніколи не згадувала владу «зі злістю, ненавистю».

Пригнічення негативних емоцій, витіснення їх на підсвідомий рівень, є типовою ознакою також дітей, чиї батьки були репресовані в сталінську добу. Це засвідчило дослідження Сибірського незалежного університету, проведене в 1989–1990 роках. У дослідженні взяли участь 82 особи 1925–1939 рр. народження, половина з яких були дітьми репресованих. Дослідники виявили значні відмінності в психіці дітей репресованих (тоді, коли вони були вже дорослими, сформованими особистостями!) порівняно з їх більш благополучними співгромадянами. Зокрема, діти репресованих виявляли нездатність до фізичної агресії. Вони не могли відповісти «ударом на удар», якщо того вимагала ситуація⁵⁴³.

Цілком закономірно, що, ставши матір'ю, пані Солдатенко передала засвоєну нею в дитячому притулку радянську ціннісну парадигму своєму синові.

До речі, через дитячі будинки в 1930-х пройшла величезна кількість дітей на постгеноцидних землях. Наприклад, за даними Центру українознавства КНУ імені Тараса Шевченка з 500 осіб постраждалих від Голодомору 76 % пережили в той час смерть своїх батьків, братів і сестер (у контрольній групі жоден респондент у 1932–1933 роках не зазнав такої втрати). 56 % респондентів із першої групи виховувалися в інтернатах та дитячих будинках, у той час як у групі мешканців територій, де Голодомору не було, у дитбудинках виховувалися лише 8 % респондентів.

А тепер варто розглянути кожну з умов формування «стокгольмського синдрому» детальніше.

2.7.1. Загроза фізичному та психологічному виживанню

Криваві події більшовицької окупації вже на початок 1920-х засвідчили здатність агресора убивати нещадно, ігноруючи закони та бажання населення. І вже тоді, особливо під час голоду 1920-х, як свідчать, наприклад, спогади Д. Гойченка, можна було спостерігати випадки ідентифікації з агресором. Ось його розповідь про «переродження» односельця на прізвисько Клопик.

«Цей Клопик був вельми непомітним і навіть нікчемним створінням, усім годив, був покірним, плазував перед усіма, – згадував Д. Гойченко свого односельця. – Можна було припустити, що Клопик і народився для плазування. Та ба, якось сталося, що Клопик зробився начальником. Про що, очевидно, ніколи й не мріяв. Він зовсім переродився, зробившись справжнім недолюдком. Можливо, він нікого так не зневажав та ні над ким так не збиткувався, як над людьми свого колишнього соціального рівня...»

Клопик не був самотнім у цьому роді. Такі переродження були досить масовим явищем», – пише Д. Гойченко⁵⁴⁴. На думку автора спогадів, після насильницької зміни влади в його селі, де населення довго чинило опір більшовикам, стався переворот у суспільних цінностях. Зокрема, автор описує і своє «переродження», внаслідок якого він виїхав до міста, перейнявся комуністичними ідеями, але за певний час «прозрів», побачивши жахи розкуркулення та голоду 1932–1933 років.

Агресія щодо населення СРСР, яку радянські ідеологи виправдовували як «історичну необхідність», набувала різноманітних психотравмуючих форм: колективізація, розкуркулення, репресії проти представників української інтелігенції, усупільнення землі та засобів виробництва, конфіскація майна, харчів, вивезення продовольчих товарів із магазинів у селах, які не виконали план хлібозаготівлі...

Звичайно, найглибшої психічної травми українцям завдали Голодомор та роки Великого терору – саме в цей час населення України масово переживало страх смерті.

2.7.2. Сприйняття агресора як такого, що виявляє доброту

«Зізнаюся, я майже нічого не знав про більшовицьку програму та судив про неї переважно по тій жорстокості, із якою більшовики

розправлялися зі своїми супротивниками, по грабунку та продрозкладці.., – аналізував причини свого навернення в комунізм Д. Гойченко.

– Із лекцій, книг та приватних розмов я все більше й більше робив для себе відкриттів. Так, я відкрив раптом, що більшовики борються за «справедливість», за «рівність», за «свободу», за «благо всього народу та людства»⁵⁴⁵.

Уся риторика радянської влади того часу була спрямована на представлення більшовиків, як таких собі Устимів Кармалюків чи робінгудів, які захищали інтереси бідних та принижених. І для певної частини населення (робітників) привнесені більшовиками зміни (покращення умов праці та збільшення робочих місць), справді, принесли деякі полегшення. Подвійним було сприйняття в суспільстві проголошеного владою курсу на індустріалізацію. Наприклад, на Дніпропетровщині, з одного боку, наче робилася добра справа – розроблялися ресурси багатющого Криворізького басейну, а з іншого, це здійснювалося за рахунок обкраденого селянства. Внаслідок Голодомору в 1933 році, вперше за всі роки, природний приріст населення на Дніпропетровщині склав від'ємну цифру⁵⁴⁶.

Загалом так зване «соціалістичне будівництво», яке включало вдосконалення системи медичного обслуговування, освіти, заснування нових газет, відкриття кінотеатрів, клубів, бібліотек, було сповнене піднесеного пафосу творення, вселяло надію на покращення життя та ввійшло в радянські підручники як вияв «доброти» більшовицької влади, її батьківської турботи про духовні та матеріальні потреби населення.

У тих випадках, коли радянські громадяни стикалися з проявами особливої жорстокості комуністичної системи, романтичні уявлення розвіювались і наставало «прозріння». Наприклад, зіткнувшись із жахливою реальністю розкуркулювання, Д. Гойченко швидко зцілився від комуністичних ілюзій: «...Це були не ті поодинокі випадки вимушеного принесення в жертву комунізму людей, які стояли на його шляху, що я готовий був виправдати в ім'я «загального блага». Тут відбувалася найжорстокіша й нелюдська війна більшовицької влади проти народу...»⁵⁴⁷. Так само в ситуації захоплення заручників,

винятково жорстоке поводження терористів (без проявів «доброти») блокувало розвиток «стокгольмського синдрому»⁵⁴⁸.

У своїх спогадах Д. Гойченко описує побачене під час обласного з'їзду колгоспників-ударників після Голодомору. (Про причини «турботи», яку радянська влада виявляла до голодуючих селян напередодні сівби 1933-го, ми вже розповідали в підрозділі «Смисловий вузол: українська мова та культура = голод»). Більшість учасників були «дуже погано вдягнені та виснажені», розповідає свідок. Але при цьому з трибуни постійно лунали подяки «товаришу Сталіну» за звільнення від «кайданів» приватної власності, за «щасливе, радісне та багате життя». Словесну нісенітницю підкріпили калорійним обідом та ящиками з продуктами, які вручали учасникам з'їзду.

«Треба було бачити ту невимовну радість, яка була на обличчях колгоспників, – із сумом констатував Д. Гойченко. – ...Завдяки цим ящикам для багатьох із них влада, яка пограбувала їх та вбила дорогих їм людей, ставала «своєю», «рідною». Вони були готові забути всі страждання, роблячи все для того, щоб такі страждання більше не повторилися»⁵⁴⁹. І люди працювали, покладаючи життя на оltар невідомого божества – комуністичного майбутнього. Жертвуючи своїм здоров'ям, інтересами, індивідуальністю.

2.7.3. Ізоляція жертви

«Від кого я міг почути розумну й глибоку критику чи ж дізнатися про становище за кордоном та про існуючі там задуми? – пригадував атмосферу інформаційного вакууму Д. Гойченко. – Я починав справді вірити в добрі наміри більшовиків...»⁵⁵⁰.

Ізоляція людини від зовнішнього світу, від моральної підтримки близьких та рідних, від можливості порівняти інформацію, отриману з різних джерел – одна з найважливіших умов ефективного «промивання мізків» та формування «стокгольмського синдрому».

У випадку радянського суспільства сталінської доби можна говорити про інформаційну ізоляцію, яка забезпечувалася роботою цензури, та ізоляцію від впливу західних країн. А також про фізичну ізоляцію десятків тисяч «класових ворогів» та інакомислячих, які були

ув'язнені без права на переписку, розстріляні або потрапили на заслання.

«Ми світ старий зруйнуємо дощенту, а тоді...», – це рядки з пролетарського гімну «Інтернаціонал». Функцію ізолювання та дезорієнтації виконувало позбавлення селян звичного побутового середовища та способу життя. Під час колективізації люди в примусовому порядку були змушені змінювати уклад життя, розлучатися зі своєю «батьківщиною» – землею, яку обробляли з діда-прадіда, віддавати в колгосп сільськогосподарський реманент, худобу. Церква (як головна моральна опора традиційного українського суспільства) також була «конфіскована», священники репресовані, храми переобладнані під зерносховища, клуби та свинарники, старовинні цвинтарі перетворювалися на парки та стадіони... Наприклад, у місті Дніпро стадіон «Металург» (зараз – «Дніпро-арена») влаштований у 1930-х на місці дореволюційного кладовища.

Отже, тут має місце культурна ізоляція від пам'яті (родинної, національної), відрив від історичного коріння – а саме знання про свій рід, народ є одним із найважливіших чинників для формування позитивної колективної ідентичності. До цього ж типу, напевно, треба віднести й ізоляцію в дитячих будинках «дітей Голодомору».

«У 1933 році у багатьох селах відкривалися патронати для дітей, що залишилися без батьків, – згадує очевидець подій Михайло Шевчик, який під час Голодомору проживав у селі Псільському теперішньої Полтавської області. – У них вихованці жили, здобували освіту, ставали кваліфікованими спеціалістами, а хлопці переважно військовими. І, як це не парадоксально, за все те, чого вдалося досягти, вони завдячували виключно “рідному Сталіну”, із вини якого передчасно покинули білий світ їхні батьки. З іменем Сталіна багато з них ішли в бій, із його іменем вмирали...»⁵⁵¹.

До фізичної форми ізоляції можна віднести також загороджувальні військові загоны, які оточували села, що належали до занесених на «чорні дошки» колгоспів. Така ж ситуація склалася в голодуючих козацьких станицях на Кубані, «будь-які спроби втечі за межі станиці каралися ув'язненням», – пише російська дослідниця Д. Хубова⁵⁵².

2.7.4. Сприймання дійсності «очима агресора»

Із перемогою більшовиків радянське суспільство перейшло на новий календар та новий час. Минуле відтепер існувало ніби в іншому вимірі. Відповідно й історія була переписана так, щоб усі значні події починалися після «Великого Жовтня», річницю якого, у зв'язку з введенням нового «стилю» літочислення, стали відзначати 7 листопада...

Проведена «електрифікація всієї країни», стали доступними радіо та кінематограф – привабливі для населення своєю новизною, але підступні за інформаційною вибіркою, адже радянська дійсність, центральною фігурою якої був «вождь усіх часів і народів», проходила через фільтр цензури та подавалася винятково в ореолі здобутків і перемог комунізму. Як ілюстрацію ефективності такого впливу наведемо спогад Івана Дзюби про поведінку людей у кінотеатрі в передвоєнні роки:

«Встають і плескають не тільки Леніну, а всім вождям – Ворошилову, Кірову, Свердлову, а найгарячіше, звичайно, Сталіну. І то такий порив, що всі ніби тільки й чекали появи на екрані вождів, тільки заради цього хвилюючого моменту і прийшли дивитися кіно. Вони немовби стали зовсім іншими людьми, ніж були, йдучи до кінотеатру. Дорогою ж могли розповідати, між своїми, популярний анекдот про Вождів, Революцію і П'ятилетку... Могли домовлятися про те, хто піде займати чергу за хлібом (треба всю ніч комусь стояти, бо вранці привезуть — і не вистачить); пошепки переказати свіжу новину про чергове вредітельство та чергові арешти...

...Все забувалося перед магією екрану з ликами вождів. Самим тільки страхом цього не поясниш. Страх пригнічує, але ентузіазму не викликає... Парадокс: це було тільки в передвоєнні роки. Після війни це стало анахронізмом, хоч культ Сталіна зріс ще більше»⁵⁵³.

Насправді в зникненні магічного впливу «ликів вождів» немає нічого дивного: травматична прив'язаність до Сталіна та його помічників була витіснена іншою травмою – Другою світовою, де ім'я агресора було вже іншим («фашизм»), і цього агресора, на щастя, покарали... З іншого боку, передвоєнне десятиліття для більшості населення СРСР було голодним, а, як пам'ятаємо, у стані голоду

навіюваність людей збільшується. Не останню роль відігравав у підсиленні «ентузіазму» страх перед репресіями.

Зняті на замовлення та під «мудрим керівництвом» Сталіна веселі комедії 1930-х залишилися в пам'яті як ерзац дійсності, витіснивши травматичні події колективізації та Голодомору⁵⁵⁴... Самого ж вождя контрольовані партією ЗМІ змальовували як «батька народів», «друга» митців, кінематографістів тощо, представляючи головного терориста держави як доброго та мудрого напівбога.

Регресія постраждалих від Голодомору. До речі, поширена в сталінську добу метафора «батька» для позначення тоталітарного лідера держави є маркером психологічної регресії (здитиніння, інфантилізації) радянського суспільства. На територіях, де мав місце Голодомор, регресія мала більші показники. За даними Центру українознавства КНУ імені Тараса Шевченка, «регресія поведінки, що унеможливорює адекватність дій у нових умовах» була зафіксована у 51 % опитаних мешканців постгеноцидних теренів, яким на час дослідження виповнилося 71–83 роки (у контрольній групі опитаних відповідного віку респондентів з регресією було вдвоє менше, хоча і 20% – також дуже вагома цифра)⁵⁵⁵.

Як пам'ятаємо, регресія є обов'язковою умовою для формування «стокгольмського синдрому». Переживаючи страх смерті, очікуючи на жорстокість і не відчувши її, людина переживає глибоке почуття вдячності до агресора за «доброту», за збережене життя. У такому стані «нерефлектуючої свідомості» жертва може повірити в найбільшу нісенітницю: що її батько – трудівник – насправді є «вредитель» та іноземний шпигун, що Голодомор організували троцькісти та прихильники українізації, що «батько Сталін» звільнив селян від «кайданів» приватної власності, і завдяки тому життя їхнє стало краще та вільніше...

Підводячи підсумок, слід сказати, що терор голодом та сталінські репресії 1930-х років на тлі агресивної радянської культурної пропаганди спричинили важливі зміни у світосприйнятті частини українського населення. Частина цих змін пояснюється дією захисного психологічного механізму «ідентифікація з агресором». Так, трансформація українського соціуму виявилася в заміні національної

ідентичності частини українців (у першу чергу це стосується мешканців постгеноцидних територій) ідентичністю агресора – радянською та російською, у некритичному засвоєнні комуністичних ідей, в органічній для агресора (і неприродній для українців!) емоційній відчуженості від України та її національних інтересів, в українофобських настановах частини співгромадян, у комплексі меншовартості сільських мешканців та їхньому прагненні набути статусу «міського жителя», у переході україномовних громадян на російську мову спілкування, у специфічній радянській «любові» до «великої» російської культури, літератури тощо.

Прикладом функціонування засвоєних українцями норм агресора є сучасна мовна ситуація в Україні. Час від часу доводиться стикатися з такою асиметричною світоглядною установкою громадян та представників влади: *«Коли україномовний громадянин читає книжку або переглядає фільм російською мовою – це нормально. А якщо російськомовний громадянин змушений читати частину книжок і переглядати фільми українською мовою, то це вже порушує його права»*⁵⁵⁶. Звичайно, згадуючи про притаманний частині українців «комплекс національної неповноцінності», ми не в праві представляти його лише як наслідок Голодомору та сталінських репресій. 300-літній досвід перебування українського народу під владою імперії, де мовою правлячої еліти та панівною культурою була російська, підготував сприятливий ґрунт для максимально ефективного засвоєння українцями «цінностей агресора» в атмосфері насильства 1930-х років.

До речі, згідно з психологічними дослідженнями, які проводилися в 1999–2001 роках, дискомфортне відчуття «етнічної відчуженості», схильність «завуальювати» свої етнічні особливості, прагнення до максимальної асиміляції в «іноетнічному агресивному середовищі» притаманні німцям, які мешкали на території України під час Другої світової війни та внаслідок звинувачення урядом СРСР у співробітництві з нацистською Німеччиною були депортовані. Для представників цього народу, які мешкають на пострадянських територіях, також властиві депресивні переживання, пов'язані з їхньою етнічною належністю⁵⁵⁷.

Нівеляція мови та національної культури українців, «любів» до Й. Сталіна та «прив'язаність» до комуністичної партії – це верхівка

айсберга, те, що добре видно та про що легко говорити. Більш глибинні зміни сталися у сфері колективної пам'яті: на постгеноцидних землях частина населення витіснила трагедію Голодомору зі свідомості. У людей, які пережили геноцид, дослідники виявили характерне для жертв насильства відчуття провини перед агресором (радянською владою)⁵⁵⁸. Це далеко не повний список наслідків.

Вплив захисного механізму «ідентифікація з агресором» на український соціум ще потребує детального вивчення. Зокрема, питання, у якій мірі, з огляду на віковий фактор, новонабуті цінності та ідеали передавалися нащадкам потерпілих від Голодомору та репресій. Наприклад, для дітей депортованих із СРСР німців, які народилися в 1954 році та раніше, властивий більш послідовний і всебічно сформований етнічний «образ себе», а молодша група (народжені в 1969 році та пізніше) мали, навпаки, часто дисгармонійний, еkleктичний образ, що містив цінності декількох, часом конфліктуючих, соціокультурних систем, що, своєю чергою, призводило до маргіналізації цих людей, утворення внутрішніх конфліктів, зростання тривожності та інших форм психічної дезадаптації⁵⁵⁹.

Не менш важливе питання – наскільки поширеною серед українців була ця форма психологічного захисту? У 2007 році в бюлетені ФБР (США) були оприлюднені результати дослідження понад 4 тисяч 700 випадків захоплення заручників. Ознаки стокгольмського синдрому зафіксовано лише в 27 % постраждалих, решта американських заручників виявилися стійкими до «харизми» агресора⁵⁶⁰. Щодо українців можемо лише сказати, що, згідно з психологічними дослідженнями, 28 % сучасних російськомовних громадян нашої держави живуть зі зміненою (російською) ідентичністю, у той час як їхні батьки були українцями⁵⁶¹. На жаль, ми не маємо даних, як багато серед цих людей вихідців (у першому чи у другому поколіннях) із селян, які пройшли через Голодомор.

---

⁴²¹ Грецьке слово «ψυχή», яке лягло в основу назви науки психології, означає «душа, дух».

⁴²² Сорокин П. Голод и идеология общества // Сорокин П. Голод как фактор...

⁴²³ Сорокин П. Голод как фактор...

⁴²⁴ Козицький А. Геноцид та політика масового... – С. 176–180.

- 425 Сапов В. Сычева В. Судьба книги – судьба автора // Сорокин П. Голод как фактор...
- 426 Сорокин П. Голод как фактор...
- 427 Там само.
- 428 Там само.
- 429 Найдюнова Л. Голодомор: страждання...
- 430 Малкина-Пых И. Психология поведения жертвы... – С. 69.
- 431 Сорокин П. Голод как фактор...
- 432 В умовах обмежень концтабірного життя (за будь-які прояви самостійності суворо карали, не можна було дивитися на знущання есесівців, допомагати іншим тощо) вижити та зберегти цілісність особистості в'язням допомагали свобода думки (якщо не можеш допомогти, ніхто не заборонить хоч подумки засудити злочинця), свобода дії (зробити щось не за наказом, а за власним бажанням) та бездіяльності (не донести на когось).
- 433 Беттельхейм Б. Люди в концлагере.
- 434 Немов Р. Психология. Кн. 1. Общие основы психологии. – М.: Владос, 2006. – С. 336–367.
- 435 Гойченко Д. Красный апокалипсис... – С. 247.
- 436 Совершенно секретно. 14.III.1933. Политбюро ЦК КП(б)У т. Косиору // Чорна книга України. – С. 178–181.
- 437 Гойченко Д. Красный апокалипсис... – С. 300 — 301.
- 438 Хубова Д. Голод 1932–1933 годов, рассказы очевидцев. URL: <http://bibliotekar.ru/golodomor/33.htm>.
- 439 Гриневич В. Неприборкане різноголосся... – С. 346–352.
- 440 Галан А. Будні советського журналіста. – С. 139–140.
- 441 Descilo T. Understanding and Treating Traumatic Bonds. URL: http://www.healing-arts.org/healing_trauma_therapy/traumabonding-traumaticbonds.htm.
- 442 Матеріали інтерв'ю з к.псих.наук Л.Гридковець, проведено в листопаді 2012 р. // Особистий архів І. Рєви.
- 443 Обушний М., Воропаєва Т. Голодомор 1932–1933 рр., у політико...
- 444 Постанова Київського обкому КП(б)У про виділення молока дітям і хворим. 18 березня 1933 р. URL: <https://archives.gov.ua/Sections/Famine/Publicat/Fam-Pyrig-1933.php#nom-193>.
- 445 Конквест Р. Жнива скорботи... – С. 294.
- 446 Постанова бюро Київського обкому КП(б)У про харчову позику Богуславському району. 11 квітня 1933 р. URL: <https://archives.gov.ua/Sections/Famine/Publicat/Fam-Pyrig-1933.php#nom-213>.
- 447 Витяг із постанови Київського обкому КП(б)У про розгортання комерційної торгівлі хлібом у Києві. 23 березня 1933 р. URL: <https://archives.gov.ua/Sections/Famine/Publicat/Fam-Pyrig-1933.php#nom-200>.
- 448 Мазур О. Спільки визволення України процес // Довідник з історії України, Київ: «Генеза», 2001. – С. 813–814.
- 449 Українська інтелігенція і влада... – С. 594.
- 450 Конквест Р. Жнива скорботи... – С. 299.
- 451 Докладные записки о вскрытых органами НКВД УССР контрреволюционных организациях в с/х Украины. 1930 г., 1932 г., 1934 г., 1935 г. // ГДА СБ України. – Ф. 16. – Оп. 28. – Спр. 5. – Арк. 17.
- 452 Конквест Р. Жнива скорботи... – С. 301.
- 453 Скороходова С., Шуйський І. Діяльність професора О.А. Янати на Харківщині (1912-1933 роки). URL: <https://www.docme.ru/doc/276424/skorohodova-s.--shujs.kij-%D1%96.-d%D1%96yal.n%D1%96st.-profesora-o.-a.-yan...>
- 454 Проценко П. Коментарии // Гойченко Д. Красный апокалипсис... – С. 360.

- 455 Проценко П. Коментарии // Гойченко Д. Красный апокалипсис... – С. 363.
- 456 Лавріненко Ю. Література межової ситуації. – С. 2.
- 457 Гриневич В. Неприборкане різноголосся... – С. 322–333.
- 458 Обушний М., Воропаєва Т. Голодомор 1932–1933 рр., у політикою...
- 459 Рослюк С. Розуміти наслідки Голодомору...
- 460 Костюк С. Андрій Козицький: «Голодомор знищив ще й мотивацію»...
- 461 Винославська О. Різновиди психологічного захисту // Винославська О. Психологія. Навчальний посібник. – К.: ІНКОС, 2005. URL: http://www.ebk.net.ua/Book/psychology/vinoslavska_psihologiya/part4/4703.htm.
- 462 Идентификация с агрессором (стокгольмский синдром). URL: https://www.psychanalyst.ru/glossary/identification_aggressor.php
- 463 Graham D., Rawlings E., Rigsby R. Loving to Survive: Sexual Terror, Men's Violence, and Women's Lives. – New York and London: New York University Press, 1994. URL: <https://pdfs.semanticscholar.org/c3f2/4cac572b1295de503ca8881b9ffc84348a03.pdf>
- 464 Graham D., Rawlings E., Rigsby R. Loving to Survive... – P. 19.
- 465 Фрейд А. Идентификация с агрессором / Фрейд А. Психология Я и защитные механизмы. URL: <http://osp.kgsu.ru/library/PDF/31.pdf>.
- 466 Кемпинский, Антоний. URL: <http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B5%D0%BC%D0%BF%D0%B8%D0%BD%D1%8C%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9,%D0%90%D0%BD%D1%82%D0%BE%D0%BD%D0%B8%D0%B9>.
- 467 Беттельхейм Б. Люди в концлагере / Чернявская А. Психология господства и подчинения: Хрестоматия. URL: <http://www.gumer.info/bibliotek/Buks/Psihol/Chem/05.php>.
- 468 Бартол К. Захват заложников // Психология криминального поведения. URL: http://books.google.com.ua/books?id=0IAFwAgNdxMC&pg=PA289&redir_esc=y#v=onepage&q&f=true.
- 469 Ochberg F. The Ties That Bind Captive to Captor. URL: <http://articles.latimes.com/2005/apr/08/opinion/oe-ochberg8>.
- 470 Graham D., Rawlings E., Rigsby R. Loving to Survive... – P. 15–17.
- 471 Там само. – С. 24–26.
- 472 Там само. – С. 33–36. Також про це пишуть: Fabrique N., Romano S., Vecchi G., Van Hasselt V. Understanding Stockholm Syndrome. URL: <https://www.hsdl.org/?view&did=481801>, Carver J. Love and Stockholm Syndrome: The Mystery of Loving an Abuser. URL: <http://counsellingresource.com/quizzes/stockholm/index.html>.
- 473 Ось кілька публікацій, де автори застосовують поняття «стокгольмський синдром» по відношенню до пострадянського суспільства: Ят. Любов к совку. URL: <http://blog.izua/user/2151380/857205/>, Саган О. Стокгольмський синдром «фатально закодованих» українців. URL: <http://www.religion.in.ua/main/history/15144-stokgolmskij-sindrom-fatalno-zakodovanix-ukrayinciv.html>, Гавришко М. Нова амнезія Голодомору по-українськи. URL: <http://www.istpravda.com.ua/columns/2010/11/23/5595/>, Рама 88. Парламент дав зелене світло героїзації гітлеризму? URL: <http://blog.i.ua/user/3647436/691457/>, Українці страждають на «стокгольмський синдром», – політолог. URL: <http://zik.ua/ua/news/2010/02/18/217490>, Магрицька І. Постгеноцидна Україна без гриму та прикрас. URL: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24767366.html> та інші.
- 474 Писарев Е. «Вошь» в кустах. URL: http://www.baltmemo.com/pisarev_vosh.html, див., також: Бобрович В. Страх и любовь: стокгольмский синдром сталинизма. URL: <http://nmnby.eu/news/analytics/2647.html>.
- 475 Субтельний О. Україна: історія / Пер. з англ. Ю. Шевчука. – К.: Либідь, 1993. – С. 432.

- 476 Солодько П. Людмила Гриневич: «Ще в 1930-му проти влади»...
- 477 Козицький А. Геноцид та політика масового... – С. 105–106.
- 478 Макогон П. Свідок: спогади про голод 33-го. – С. 18–19.
- 479 Конарева Л. Апокаліпсис українського народу.
- 480 Козицький А. Геноцид та політика масового... – С. 122.
- 481 Гриневич В. Неприборкане різноголосся... – С. 103–109.
- 482 Шкварчук В. Голодомор 1932–33 годов на Черниговщине. URL: www.siver-litopis.cn.ua/rab/shkvarch/golod_sh.doc.
- 483 Матеріали кримінальної справи № 475. URL: <http://library.khpg.org/files/docs/1375462127.pdf>
- 484 Рибаченко В. Причина смерті: українець. URL: <http://www.chasipodii.net/article/3924/>.
- 485 Голодомори в Україні: Одеська область (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр.) Дослідження, спогади, документи. – Одеса: «Астропринт», 2007. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0007962>
- 486 Макогон П. Свідок: спогади про голод 33-го... – С. 19.
- 487 Солодько П. Людмила Гриневич: «Ще в 1930-му проти влади».
- 488 Пам'ятаємо, що за українські партії Центральної ради голосувало 70 % українського населення, у першу чергу селяни.
- 489 Graham D., Rawlings E., Rigsby R. Loving to Survive... – P. 267–270.
- 490 Найдьонова Л. Голодомор: страждання...
- 491 Матеріали інтерв'ю з к.псих.наук Л.Гридковець, проведено в листопаді 2012 р. // Особистий архів І. Реви.
- 492 Рослюк С. Розуміти наслідки Голодомору...
- 493 Горностай П. Современная Украина в свете исторических травм. URL: <http://gorn.kiev.ua/publ91.htm>
- 494 Гугушвілі Т. Історія Голодомору...
- 495 Буткевич Б. Соціолог Євген Головаха: «В Україні вгорі...».
- 496 Дзюба І.Пастка. Тридцять років із Сталіним. П'ятдесят – без Сталіна. URL: http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/pastka_tridtsyat_rokiv_iz_stalinim_pyatdesyat__bez_stalina.html.
- 497 Спогади Максименко Т. З. 1922 р. н., із села Бурімка Семенівського району Полтавської області, записані її онучкою Бондар З. // Особистий архів автора. – С. 3.
- 498 У Північній Кореї ховають Кім Чен Іра. URL: <http://tyzhden.ua/News/38680>.
- 499 Влада Північної Кореї активно збільшує один із трудових таборів. URL: <http://tyzhden.ua/News/73512>.
- 500 Гіймоль А. Велика китайська трагедія. URL: <http://tyzhden.ua/History/74690>.
- 501 Диксон Д. Травматическая привязанность и Стокгольмский синдром среди избиваемых женщин. URL: <http://dont-be-victim.livejournal.com/14666.html>.
- 502 Аллилуева С. Двадцать писем к другу. – С. 28–29.
- 503 Ранкур-Лаферьер Д. Его лучшая защита / Ранкур-Лаферьер Д. Психика Сталина. URL: <https://vapp.ru/biblio/rankur-laferer-d-psihiika-stalina-psihoanaliticheskoe-issledovanie/>.
- 504 Ноймайр А. Портрет диктатора. Психограмма Гитлера. Психограмма Сталина / Чернявская А. Психология господства и подчинения: Хрестоматия. URL: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/Chern/04.php.
- 505 Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. URL: <http://www.archives.gov.ua/Sections/Famine/Publicat/Fam-Stalin-Kaganov.php>.
- 506 Таугер М. Урожай 1932 года и голод 1933 года. URL: <http://bibliotekar.ru/golodomor/31.htm>.
- 507 Писарев Е. «Вощь» в кустах.

- 508 Гойченко Д. Красный апокалипсис... – С. 253.
- 509 Спогади Максименко Т. З. 1922 р. н., із села Бурімка Семенівського району Полтавської області, записані її онучкою Бондар З. // Особистий архів автора. – С. 2.
- 510 Солоний О. Є. Спогади // Копія рукопису знаходиться в особистому архіві автора. – С. 7.
- 511 Гриневич В. Неприборкане різноголосся... – С. 324–325.
- 512 Сводка о настроениях селян України по письмам, идущим в Красную Армию. За время с 1.03 по 1.04.1935 г. // ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 28. – Спр. 18. – Арк.15 та інші документи з архівної справи №18.
- 513 Кононенко Н. Я жила при коммунизме. URL: <http://uargument.com.ua/pisma/ya-zhila-pri-kommunizme/>
- 514 Чалдини Р. Психология влияния. URL: <http://osp.kgsu.ru/library/PDF/388.pdf>.
- 515 Спогади Зайченка Г. Т., 1927 р. н., із села Орлівщина Новомосковського району Дніпропетровської області, записані Коломоєць О. // Особистий архів І. Рєви. – С. 3
- 516 Білошапка В., Петренко І. Голодомор 1932–1933: Олександрівський вимір... – С. 3.
- 517 Спогади Максименко Т. З., 1922 р. н., із села Бурімка Семенівського району Полтавської області, записані її онучкою Бондар З. // Особистий архів І. Рєви. – С. 4.
- 518 Козицький А. Геноцид та політика масового... – С. 168.
- 519 Гіймоль А. Велика китайська трагедія...
- 520 Конарева Л. Апокаліпсис українського народу...
- 521 Гриневич В. Неприборкане різноголосся... – С. 361.
- 522 Ранкур-Лаферьер Д. Отождествление со множеством агрессоров / Ранкур-Лаферьер Д. Психика Сталина: психоаналитическое исследование. URL: <https://vapp.ru/biblio/rankur-laferer-d-psihiika-stalina-psihoanaliticheskoe-issledovanie/>.
- 523 Аллилуева С. Двадцать писем к другу. – С. 29, 188.
- 524 Хубова Д. Голод 1932–1933 годов...
- 525 Graham D., Rawlings E., Rigsby R. Loving to Survive... – P. 47–48.
- 526 Хубова Д. Голод 1932–1933 годов...
- 527⁵⁴¹ Чекан О. У трикутнику Східної Європи. URL: <http://tyzhden.ua/Society/26400>.
- 528 Хубова Д. Голод 1932–1933 годов...
- 529 Хубова Д. Голод 1932–1933 годов...
- 530 Стасюк О. Доноси, самогон і байдужість...
- 531 Спогади Клименко Х. К., 1917 р. н., мешканки с. Чаплинка Петриківського району Дніпропетровської області // Особистий архів Л. С. Ядерської. – С. 2.
- 532 Броварський район (Київської області) // Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933. URL: http://memorialholodomor.org.ua/storage/files/2017-01-18/kiivska_obl.pdf
- 533 Дзюба І. Пастка. Тридцять років із Сталіним. П'ятдесят – без Сталіна. URL: http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/pastka_tridtsyat_rokiv_iz_stalinim_pyatdesyat_bez_stalina.html.
- 534 Не відступлюся! До 100-річчя Оксани Яківни Мешко / Упоряд. В. Овсієнко. – Х.: Права людини, 2005. – С. 343.
- 535 Спогади Зайченка Г.Т... – С. 6.
- 536 Graham D., Rawlings E., Rigsby R. Loving to Survive... – P. 269.
- 537 Спогади Буга М. М., 1926 р. н., м. Підгородне Дніпропетровської області, записані Святелик А. // Особистий архів І. Рєви. – С. 10.
- 538 Свідчення Рєпана О. А., 1973 р. н., м.Дніпро // Особистий архів І. Рєви. – С. 2.
- 539 Свідчення Панченка В. Г., 1962 р.н, м. Дніпро // Особистий архів І. Рєви. – С. 2.
- 540 Солоєд К. Психологические последствия репрессий...

541 Солдатенко В. Голодний тридцять третій. Суб'єктивні думки про об'єктивні процеси. URL:

http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/golodniy_tridtsyat_tretiy_subektivni_dumki_pro_obektivni_protsesi.html.

542 Вронська Т. Упокорення страхом... – С. 198–216.

543 Юрьева Л. История. Культура. Психические... – С. 163–165.

544 Гойченко Д. Красный апокалипсис... – С. 15–45.

545 Гойченко Д. Красный апокалипсис... – С. 34.

546 Ленська В., Ленська М., Сергієнко Г. Велика «Селянська поруха»: Голодомор на Дніпропетровщині. URL:

https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszagi_nemzetisegek/ukranok/az_artatlan_aldozatok_emlekere/pages/ukran/016_ukran_16.htm

547 Гойченко Д. Красный апокалипсис... – С. 42.

548 Бартол К. Захват заложников. – С. 287–290.

549 Гойченко Д. Красный апокалипсис... – С. 298–299.

550 Там само. – С. 34.

551 Лановик Б., Лазарович М., Матейко Р. Спогади осіб, які проживають у Тернопільській області та пережили Голодомор 1932–1933 років. URL: <http://ukrlife.org/main/evshan/Golodomor3.htm>.

552 Хубова Д. Голод 1932–1933 годов...

553 Дзюба І. Пастка. Тридцять років із Сталінім.

554 Солодько П. Людмила Гриневич: «Ще в 1930-му проти влади...».

555 Обушний М., Воропаєва Т. Голодомор 1932–1933 рр., у політико...

556 Кириченко І. Масова свідомість: коливання та поступ. – Дзеркало тижня. – 2012. – 10 листопада. – С. 14.

557 Кайгер В. Етнофункціональна психічна дезадаптація німців України як наслідок сталінських національних репресій... // Персонал. – 2006. – № 8. – С. 32–37. URL: <http://personal.in.ua/article.php?ida=345>.

558 Козицький А. Геноцид та політика масового... – С. 168.

559 Кайгер В. Етнофункціональна психічна дезадаптація...

560 Fabrique N., Romano S., Vecchi G., Van Hasselt V. Understanding Stockholm Syndrome. – P. 12.

561 Волович О., Воропаєва Т. Проблеми самоідентифікації російськомовних українців. URL: <http://sp.niss.gov.ua/content/articles/files/12-1445865906.pdf>.

ЧАСТИНА 4. ЗБАЛАНСОВАНЕ УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

*Опір тиранії – це виконання
Божої волі.*

Томас Джефферсон

«Якби ж то прибрати з нашої історії Голодомор, ми б тоді...», – таку думку-мрію іноді можна почути від наших співгромадян. Про те, якими були б українці без досвіду історичних травм, ми й поговоримо в цьому, заключному, розділі. Для початку, спираючись на результати психологічного дослідження українців, народжених у 1925–1932 роках, давайте вирахуємо, якими були б наші дідусі та бабусі, якби не було Голодомору:

- їхня самоповага була б на 68 % вищою;
- вони б мали на 54 % кращу самооцінку;
- їхнє відчуття самореалізованості було б на 65 % вищим;
- вони б на 83 % більше вірили в ефективність своїх дій і більше діяли, замість того, щоб скаржитися на життя;
- були б на 67 % сміливішими у вирішенні життєвих завдань;
- мали б на 81 % вищу суб'єктність;
- були б на 89% життєрадіснішими (не схильними до депресій);
- на 88 % урівноваженішими (не переживали б через дрібниці);
- на 93 % більше відчували б себе причетними до України та українських цінностей;
- на 97 % менше б страждали на українофобію;
- були б на 80 % меншими пристосованцями;
- на 90 % більше відчували б внутрішню гармонію⁵⁶².

Також вони були б суттєво здоровішими та більш відкритими до сприйняття нового в житті. Ось якими були б наші дідусі та бабусі! І це не враховуючи наслідків інших видів історичних травм, таких як Друга світова війна, яку пережили мешканці всієї території України.

А якби в нашій історії взагалі не було садиста та параноїка «товариша Сталіна»?! Не було 300 років колоніальної залежності від

Російської імперії? Якими б ми були сьогодні?

Над цим питанням у перервах між секційними засіданнями розмірковували учасники наукової конференції, яка відбулася в липні 2008 року біля підніжжя Говерли, де, сидячи на траві, спілкувалися студенти та професори, кандидати наук й аспіранти, одягнені в шорти та футболки. На відверте спілкування й розраховували, запрошуючи до цього чарівного куточка України дослідників з різних регіонів – з Києва та Донецька, зі Львова та Дніпра, Луганська та Івано-Франківська, організатори конференції – молодіжна формація «Осмомисли», Центр досліджень визвольного руху та Інститут суспільних досліджень, який спільно з Українським інститутом національної пам'яті, і представляє вашій увазі книгу «По той бік себе».

Із легкої руки однієї з організаторів конференції, кандидата філософських наук, психолога Галини Дичковської (Івано-Франківськ) неформальне спілкування перетворилося на науковий самоаналіз «больових точок» української нації та спробу змоделювати образ «органічного українця» – громадянина гармонійного, збалансованого українського суспільства, яким би було (в ідеалі) наше суспільство, якби розвивалося природним шляхом без колоніального досвіду, історичних травм та геноциду.

А оскільки найбільші травматичні зміни спричинили саме репресії та Голодомор, у цій моделі великою мірою є вихід з перерахованих у трьох попередніх розділах проблем постгеноцидного суспільства, як-от: комплекс меншовартості; знижена суб'єктність; нереалізованість, унікаюча поведінка та навчена безпорадність; проблема особистісних кордонів та схильність потрапляти в залежність; зневага до свого тіла та переїдання⁵⁶³; змінена національна ідентичність та втрачене відчуття національної солідарності; ослаблення соціальних зв'язків, зокрема, з родичами⁵⁶⁴; страх перед представниками влади; «шпаринна свідомість»; апіорне сприйняття світу як загрозливого, небезпечного; страх перед незнайомими людьми тощо. Тож пропонуємо читачу ознайомитися з деякими спостереженнями та узагальненнями, зробленими патріотично налаштованими науковцями біля підніжжя найвищої української гори.

Збалансоване українське суспільство

Основними рисами особистості «органічного українця» мають бути наступні: *самолегітимність, суб'єктність і творчість, успіх та задоволення від життя як наслідок реалізованого потенціалу особистості, активна життєва позиція, усвідомлення вагомості своїх вчинків та відповідальність за них, відчуття міри, прийняття «Іншого», очікування від світу позитивної, дружньої взаємодії, відчуття цілісності українського суспільства, об'єднаного спільністю роду⁵⁶⁵, минулим, традицією, спільними цілями.* Закономірно, що суспільство, основу якого складатимуть цільні особистості, відрізнятиметься високим рівнем згуртованості, самоорганізації та громадянського контролю, а відповідно – високим рівнем життя. Як і більшість порівняно благополучних європейських суспільств.

Але навіщо потрібно знати те, якими ми могли б бути, але не є?

По-перше, хіба не цікаво? По-друге, щоб спробувати стати щасливішими, ніж ми є. Наше внутрішнє самовідчуття відіграє важливу, часто визначальну, роль у тому, як ми себе поводимо й чого очікуємо від себе та світу, та впливає на реальні результати нашої діяльності. Психологи виявили цікавий феномен, який назвали «пророцтва, які самі себе реалізують». Такі «пророцтва» є внутрішніми очікуваннями людини щодо результатів своєї поведінки, які й спричиняють поведінку, що втілює в життя ті (далеко не завжди позитивні) очікування⁵⁶⁶. Наприклад, якщо здібний робітник, влаштувавшись на роботу, має занадто скромні уявлення про свою корисність та очікує, що йому платитимуть менше, роботодавець побачить його невпевненість і, справді, запропонує йому меншу зарплатню, на яку працівник, зітхаючи, погодиться.

Інший приклад. Щоб допомогти члену родини позбутися алкогольної залежності, спеціалісти радять проводити психологічну роботу з усією родиною. Бо якщо рідні люди очікуватимуть від вчорашнього алкоголіка такої ж інфантильної поведінки, як і раніше, будуть сумніватися в його спроможності виконувати важливі завдання та самостійно вирішувати проблеми, він врешті-решт знову «полізе до пляшки».

Наступний приклад ґрунтується на понятті «локусу контролю» – схильності людини трактувати ту чи іншу подію або як результат власної діяльності (*внутрішній* локус контролю), або як наслідок впливу зовнішніх обставин, діяльності влади тощо (*зовнішній* локус контролю). Сучасні дослідження показують, що для українців більш властивий внутрішній локус контролю⁵⁶⁷. Розглянемо це на прикладі традиційного (тобто такого, яким він був до колективізації) українського селянина. Він сам створював та утримував своє господарство, сам вирощував урожай, сам досягав шанованого статусу в громаді. Внаслідок травматичного досвіду 1930-х – як не опирався селянин, а землю й корову забрали, родину виморили голодом, його ж самого загнали до колгоспу – став локус контролю зовнішнім. І селянин-колгоспник перестав бути активно діючою особою. *«А сенс старатися? Доля... Фатум... Від мене нічого не залежить. Не тратьте, куме, сили, спускайтеся на дно».*

Але якщо підтримати селянина, допомогти йому знову розпочати господарську діяльність, досягти успіху, його втрачені навички можуть відновитися. Він знову повірить у свої сили та буде відчувати, що господарство тримається виключно на ньому... Деяким людям, у яких особистий неуспіх емоційно пов'язаний з місцем проживання або соціальним оточенням («на цій проклятій землі в мене нічого не виходить»), щоб побороти внутрішню заборону на дію, потрібно змінити обстановку. Із цією метою багато українців їдуть до Канади, де, за їхнім переконанням, вони «зможуть» діяти. Хоча насправді найголовніші зміни відбуваються всередині людини та виражаються в її внутрішньому налаштуванні на дію.

До речі, психологи також виявили цікаву закономірність у рисах національного характеру українських трудових мігрантів. Так, українці, які їдуть працювати на схід (переважно до Росії), мають низький рівень суб'єктності, середній рівень домагань (рівень домагань – це рівень складності завдань, які людина ставить перед собою), є більш самокритичними, старанними та схильними до компромісів, ніж трудові мігранти, які їдуть працювати до країн Заходу. Останні мають високий рівень суб'єктності, високий рівень домагань, вони впевнені в собі, працелюбні та мають значний

лідерський потенціал⁵⁶⁸ – це ті спеціалісти, підприємці та керівники, яких бракує сучасній Україні.

Що можна зробити, щоб такі люди не тікали з України? А можливо, й поверталися? Що можна зробити, щоб українцям жилося психологічно комфортніше на своїй землі? Звичайно, найперше – покарати винних у геноциді. Хоча б символічно. Офіційно, з належною урочистістю прибрати пам'ятники катам. Що вже зроблено, хоча й без урочистостей.

А ще? Що можемо зробити ми з вами, звичайні громадяни? (Бо я не впевнена, що представники влади, здатні зрозуміти, про що йде мова в цій книзі.) Ми можемо переглянути своє ставлення одне до одного, прагнучи до того, що називається «національний солідаризм» – «чуття єдиної родини». Сприйняття себе й активних та доброзичливих співгромадян, які живуть поруч із нами, як частинок одного роду-народу, як родичів, просто тому, що ми живемо на одній землі. Радіймо успіхам звичайних українців, які мешкають поруч, як радіємо ми перемогам українських боксерів та футболістів! Допомагаймо «своїм» (хоча б морально)! Нехай це стане усвідомленою частинкою української культури. І жоден талановитий українець не захоче тікати з такої доброзичливої, рідної країни.

Послідовники такого напрямку як гештальт-терапія переконані, що людський організм має природжену здібність до саморегуляції, яку неможливо будь-чим заповнити або замінити. Роль психотерапевта зводиться до того, щоб допомогти людині зробити свій власний вибір та прийняти важливі рішення. Аналогічно мислять соціальні філософи та соціологи, прихильники теорії «органічного суспільства». Суспільство – це живий організм. У кожного суспільства є своя, сродна йому, програма розвитку. Внутрішні сили суспільства здатні протидіяти зовнішнім «експериментам», якщо ті суперечать його природі⁵⁶⁹. Як і живий організм, суспільство, яке зазнало зовнішніх деструктивних втручань, здатне залікувати свої рани, самовідновитись. Як здатен відновити властиву йому флору та фауну Дніпро, вважають біологи, якщо прибрати влаштовані людиною перепони на його шляху⁵⁷⁰.

...Уяви собі, що греблю на Дніпрі знято. Що рівень води знизився, оголивши заховані під товщею води Дніпрові пороги. Між камінням

сріблиться солодка, холодна вода, у якій, як і сто років тому, «грають» осетри. Ти стоїш на великому камені посеред ріки. Під твоїми ногами гуде, дзвенить, вібрує гранітна брила. Вода, з силою налітаючи на камінь, скипає піною. Віялом розлітаються сині бризки. Навколо грає туман водяного пилу. З неба на тебе дивиться золота сонячна зіниця. У сонячному світлі водяний пил перетворюється на тисячі веселок. І ти стоїш, випроставшись, серед цієї Божої краси, сповнений вогняної правічної сили. Вільний і всемогутній, сам наче маленький Бог.

Пам'ятаєш, Бог створив людину відповідно до свого «образу та подоби»? З того часу кожна людина несе в собі часточку Творця. Твоє життєве призначення розвинути свій неповторний Дар. Розкритися і творити. Діяти. Діяти так, аби справджувалися на-дії. Аби твоя дія творила щасливу дійсність.

Пам'ятаєте, як у П. Сорокіна: наші дії, навіть якщо вони суперечать нашому внутрішньому самовідчуттю (нашим очікуванням), змінюють нас... На цій властивості людини ґрунтуються всі тренінги, спрямовані на особистісне зростання. «Уяви собі, що ти вже став таким, як хотів. Поводься так, наче бажане, вже стало реальністю». Тож і ми пропонуємо читачеві пограти в такого роду «рольову гру»...

Уяви собі, що ти є частиною цього гармонійного суспільства, яке вже не одну сотню років розбудовує своє життя під захистом Української держави. Україна підтримує дружні ділові стосунки з європейськими та євразійськими країнами, її знають як країну міри. Як ти себе відчуваєш у ній? Чи хочеться тобі радіти життю, творити, змінювати світ? Чи віриш ти, що належиш до стародавньої нації, гідної великого майбутнього? Якими є твої почуття до своїх земляків?

Поки читатимете опис покликаної статі дійсністю збалансованого українського суспільства, є час подумати й відповісти...

Самолегітимність – основа буття великої нації

Фундаментальною рисою гармонійного українського суспільства та, відповідно, кожної окремої особистості, має бути «самолегітимність», вважає Г. Дичковська. У 1920-х письменник М. Хвильовий озвучив проблемне питання: орієнтуємося на Москву чи на «психологічну Європу»? Наші політики досі не можуть вирішити цю дилему, яка, на

думку дослідниці, не має успішного розв'язання. «Сучасну українську владнополітичну верхівку можна поділити за принципом орієнтації на «східну» (проросійську) та «західну» (проєвропейсько-американську). Такий поділ відображає не зіткнення деструктивних і конструктивних сил, а всього лиш різницю в орієнтації на «легітиматора»⁵⁷¹. Обравши собі зразок для наслідування, уподібнюючись до іншого, сильнішого, ми хочемо отримати його «силу та харизму», але насправді втрачаємо себе.

Самолегітимність присутня тоді, коли людина (суспільство) усвідомлює свою цінність і не потребує дозволу ззовні на своє існування та діяльність. Наведу приклад мовної самолегітимації. Коли я їду в набитій маршрутці, є певна проблема з тим, щоб закричати водію на увесь голос українською, де мені потрібно зупинити. Бо частина пасажирів може не схвалювати мій вибір говорити українською в місті Дніпро. Але я у своїй країні у своєму праві. Мені не потрібен «дозвіл» на те, щоб бути собою, від російськомовних українців, які насправді (щодня це перевіряю) добре розуміють державну мову. Кожна така пригода дає мені відчуття, що я залишаюся вірною собі та мене по життю складно збити зі шляху. Щоб бути самолегітимними, сучасним українцям (як народу, як нації) бракує самоповаги, впевненості в собі, у власних силах.

Самоповага, впевненість у собі та власних силах

Одного разу ми з дворічним сином Богданом сиділи в бібліотеці, гортали книжечки з малюнками. Поруч розмовляли російською мовою дві бібліотекарки. У розмові пролунало слово «о-бложка», при цьому одна зі співрозмовниць задивилася на Богдана.

Малий, піймавши на собі погляд жінки, підхопився й обурено вигукнув:

– Я не блошка! Я хороший хлопчик Богданчик!

Самоповага виховується з дитинства, зразок шанобливого ставлення маленька особистість отримує у спілкуванні з батьками, які з повагою ставляться до неї та одне до одного.

Впевненість у собі також народжуються з батьківської любові та ласки, вважає мати шістьох дітей, психотерапевт Людмила Гридковець.

Для наочності дослідниця пропонує порівняти підходи до виховання дітей в українській та єврейській родині. «Дитина може не вміти малювати, але єврейська мама дивиться на малюнок свого хлопчика й вигукує: «Як Ізічка гарно намалював!». Для неї він найкращий, бо це її син. А як говорить українська мама? «Це не так і тут не те. Та хіба оце схоже на пташку?!». Такий підхід сильно впливає на заниження самооцінки дитини», – вважає дослідниця⁵⁷².

Для дорослої людини самокритичний підхід ніби більш адекватний. Хоча й доросла особистість, якщо їй постійно вказувати на недоліки, буде поступово втрачати самоповагу та впевненість у собі (ми це бачили в попередніх розділах на прикладах письменників, представників української інтелігенції, селян). Використання надмірної критичності стосовно дітей, які лише вчаться бути дорослими, сприяє формуванню в них комплексу меншовартості: «Я не такий, я не вмію, у мене не виходить». Тому хвалить своїх і чужих дітей за прояви самостійності (хоч найменшої – з часом вона зростатиме), за творчість. Заслужена похвала для дитини, наче жива вода для квітки. За те ж саме хвалить і дорослих українців – у відповідь вони також будуть рости і вдосконалюватися.

Психологи виявили дві характерних ознаки людей з **позитивною самооцінкою**:

1) *Вміння просити про те, чого людина хоче.* Просити вміє той, хто не боїться виглядати слабшим, бо знає собі ціну, приймає себе таким, який є. І не боїться відмови, бо чиясь відмова не змушує його почуватися приниженим.

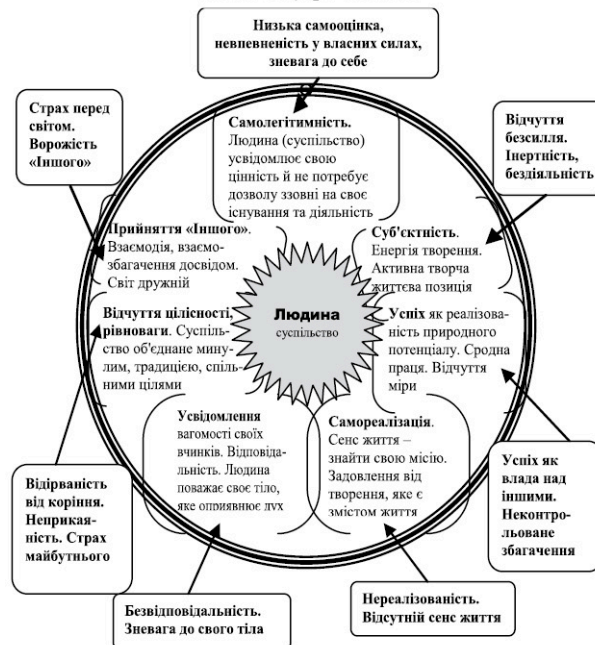
2) *Готовність отримувати те, чого людина хоче*⁵⁷³. Зокрема, вміння дозволяти іншим любити себе, турбуватися про себе. Це свідчить про те, що людина вірить у свою цінність, у те, що вона заслуговує на любов.

Виходячи з того, що наші дії, навіть якщо не відповідають нашому самовідчуттю, змінюють нас, особисто я вчуся і приймати, і просити (і сама надаю допомогу – це само собою зрозуміло!). По допомогу люблю звертатися до тих, із ким би хотіла відновити стосунки – до друзів, яких давно не бачила, до рідних, із якими не знаходила спільної теми для спілкування. Для нашого розділеного, розпорошеного на

«самодостатні» (а насправді самотні) атоми суспільства це – саме те, що треба.

Підставою для самолегітимності є також самоповага. Самоповага зростає, коли людина допомагає іншим. Якщо людина робить корисну справу, повага до неї з боку оточення зростає, а це сприяє зміцненню самоповаги. **Дія, за яку ти себе поважаєш, яка приносить тобі відчуття задоволення та духовної повноти, дія, яка покращує життя твоє та життя інших людей, твоєї родини та суспільства, сприяє самолегітимності.** Суспільство, яке складатиметься з позитивно налаштованих, впевнених у собі громадян, автоматично стане сильнішим та успішнішим.

ПОСТГЕНОЦИДНЕ УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО (зовнішнє коло) ТА «ЗБАЛАНСОВАНЕ УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО» (внутрішнє коло)

«Ключ» до схеми:

Самолегітимність – впевненість в можливості своєї сутнісної та успішної реалізації. Відповідальність за власне буття та здатність його творити. Здатність і бажання БУТИ.

«Інший» – представник іншої національності, культури, конфесії тощо.

Суб'єктивність – здатність бути автором свого життя. «Я» в діянні і творенні та відповідальності за власну реальність.

Десуб'єктизація – обмеження прав і свобод особистості, заборона на буття і творення насильницьким чи маніпулятивним способом.

Місія третього покоління

Для того, щоб бути впевненою в собі, людині також потрібно чітко усвідомлювати, з чого складається її «Я». У розділі «Ідентифікація з

агресором» ми говорили про те, що жертвам агресії часто бракує самостійного та критичного мислення, що вони бачать світ «очима» агресора, що під впливом репресій українці часто змінювали свою національну ідентичність, стаючи представниками «російського» або «радянського» народів. При цьому і радянську, і російську ідентичність цілеспрямовано формувала держава, на це була спрямована освіта, ЗМІ тощо, а українська ідентичність заперечувалась та переслідувалась.

Перед тим як продовжити думку, я пропоную уточнити значення, яке вкладається в поняття «ідентичність». «Ми використовуємо таке означення: **ідентичність є результатом процесу ідентифікації**», – говорить дослідниця української ідентичності Т. Воропаєва⁵⁷⁴. Розум людини, й особливо дитини, налаштований на пізнання навколишнього світу та визначення свого місця в ньому. Усі навколишні предмети, усіх істот людина розподіляє на категорії: рослини, тварини, люди, небо, земля, вода... Себе вона теж відносить до певних груп, із якими відчуває спільність. Так виникає ідентичність різних типів: гендерна (я чоловік/жінка), вікова (я підліток/чоловік/дідусь), релігійна (я християнин/мусульманин/юдей.), етнічна (я українець/білорус/молдаванин.), національна (я українець у розумінні «я громадянин України») тощо.

До речі, національну й етнічну ідентичності розподіляють наступним чином: етнічна відображає те, ким є людина від народження, а національна (за основу береться поняття «політична нація») – те, громадянином якої держави вона себе вважає. Іноді, у процесі розвитку особистості та соціуму, ідентичність може змінюватися. Перейшов на іншу цікаву роботу – змінилася професійна ідентичність. Країна отримала статус незалежної – також відбулися зміни. (Див. малюнок «Формування української колективної ідентичності»).

У процесі становлення української колективної ідентичності в 1991–2012 роках мали місце такі трансформації: «нівеляція пострадянської ідентичності та зростання етнічної ідентичності», «зростання престижу національної ідентичності», «зростання релігійної ідентичності», «зміцнення регіональної ідентичності», «утвердження європейської ідентичності»⁵⁷⁵.

Національна ідентичність (а саме вона нас тут цікавить) складається з чотирьох компонентів. Перший компонент: пізнавальний (знання про свою націю, історію, традиції тощо). Другий: емоційний (він визначається досвідом спільного переживання негативів й, особливо, позитивів з представниками своєї нації, у тому числі спортивних перемог, досягнень у мистецтві). Наприклад, досвід Помаранчевої революції був важливим спільним переживанням, яке сприяло утвердженню української національної ідентичності патріотично налаштованої частини громадян.

Третій компонент: **регулятивний** (те, чим людина мотивує свої вчинки для захисту та розвитку спільноти, з якою себе ідентифікує). І четвертий, стрижневий, навколо якого гуртуються три вже зазначених, це – **ціннісно-смісловий** компонент, який включає базові цінності та смисли українців.

Інформація, викладена в розділах «Бітіє определяет сознание», «Соціально-психологічні наслідки розкуркулення й Голодомору» та «Ідентифікація з агресором», апелює саме до пізнавального компоненту, який має передати наступним двом (емоційному та регулятивному компонентам) такий висновок: *це не карма і не рок, що Україна тривалий час посідала перші місця у негативних світових рейтингах. Наша тимчасова неуспішність – це наслідок історичної травми. Значна частина сучасних українців, народжених в СРСР,*

почуваються непевними та нереалізованими в житті, часто їм буває «незручно» наполягати на своїй позиції й активно захищати свої інтереси, вони недостатньо люблять своє тіло, не вміють відпочивати, соромляться розмовляти мовою своїх предків та з тривожною настороженістю вдивляються в завтрашній день. Це типові ознаки постгеноцидного суспільства. Яскраві приклади – суспільства Руанди та Камбоджі, характеристиками яких є соціальна депресія, недовіра до влади, руйнація культурних інституцій, ненормально висока захворюваність...

Історична травма зруйнувала духовний світ наших предків, а вони передали своє світовідчуття «жертви» нам. Страх, безініціативність – ці риси не є частиною українського національного характеру⁵⁷⁶, вони привнесені в наше суспільство діяльністю тоталітарної машини, якої вже немає. Усвідомлення травматичного (зовнішнього) походження української неспішності дає підстави пробачити собі та Україні, своїм співгромадянам, «гріх нереалізованості». **Ми в цьому не винні.**

Але ми можемо пришвидшити процес одужання суспільства. На часі зміна моделей поведінки – ми та наші діти належимо до третього та четвертого постгеноцидних поколінь, на яких, стверджують спеціалісти⁵⁷⁷, слабшає та зникає тавро жертви. **Навчившись любити себе та бути щасливими самі, ми можемо передавати своїм дітям моделі більш успішної та діяльної поведінки – у цьому полягає місія третього покоління постгеноцидних українців.**

Але якими є наші нинішні поведінкові моделі?

Модель агресора

«Підкорися, віддай себе, свою душу, свою мову, своє відчуття Бога і ти будеш сином Великої Батьківщини, її славним солдатом... І рабом... І ти отримаєш право відчувати себе обраним-благословенним та щастя поглинати інших». Вірнопіддані мають жертвувати частину власного «Я», погоджуватися на те, що ними володіють (маніпулюють), а за це отримують легітимацію від «агресора» – право на буття.

Росія вважає своєю місією поширення російського православ'я та російської культури. Хоча навіть «вища» російська культура українцям, полякам, естонцям та фінам, які мають свою власну

культуру? Яка з того практична користь? Під зоряним небом Кремля, безсумнівно, знають свою користь. Логічний ланцюжок простий: православ'я – богопомазанник – імператор – «домінуючий етнос». Так під гаслами любові до ближнього, рівності та братерства відбувається легітимізація влади й панування. Країни-імперії не можуть існувати без експансії, без свого розширення назовні, бо апріорі існують за рахунок інших, у цьому суть їхньої моделі виживання. Так свого часу розрослася Османська імперія. Але врешті, проковтнувши забагато народів та не давши їм справжніх сенсів, загнила зсередини.

В інформаційному просторі України теж час від часу зринає теза, що держава, мовляв, виникає там, де один народ поневолює інший. Цю думку сформулював ще в ХІХ столітті історик Микола Костомаров, безуспішно намагаючись розібратися, де захована історична справедливість. Висновок виходив невтішний: оскільки Україна нікого не пригнічує, то, виходить, нам не стати справжньою державою без підтримки зброєносних сусідів?

Прислухайтеся до свого серця: вам хочеться повторити шлях «товариша Сталіна», особисто звеличитись і утвердитись, перемоловши десятки самобутніх культур та перетворивши цілісні особистості на безхребетну масу?

Мені – ні. Як і більшості українців. Поведінкова модель агресора не є органічною для українського суспільства. Згідно з дослідженням Центру українознавства КНУ імені Тараса Шевченка за 2004–2012 роки, першою з-поміж базових цінностей українців є *добррозичення*⁵⁷⁸. Добрими ми були й до Голодомору. Здобувши владу, Центральна Рада (яка, пам'ятаємо, мала підтримку 70 % українського населення) та її лідер історик Михайло Грушевський вирішили, що країні не потрібна армія, бо ми ж нікого завойовувати не плануємо. У цьому була принципова помилка: добро має бути готовим захищати себе. Пан Грушевський невдовзі це зрозумів, коли більшовики спалили його дім, бібліотеку, а від потрясіння померла мати історика⁵⁷⁹. Він миттєво перестав бути пацифістом, але зручну нагоду утвердити українську державність тоді було втрачено.

Так якими ж є базові цінності сучасних українців?

1. *Добррозичення.*

2. *Універсалізм (ми багато знаємо і багато вміємо).*

3. *Самовияв* (бажання виявити себе, самореалізуватися).
4. *Традиційність* (цієї риси немає в багатьох європейських народів – бажання зберегти традиції).
5. *Безпека* (українці турбуються про безпеку своєї нації, і це дуже добре, наприклад, у білорусів вона аж в кінці списку).
6. *Майстерність* (ми прагнемо робити свою роботу якісно).
7. *Рівноправ'я*.
8. *Автономія* (це прагнення бути творцями свого життя, активними, самостійними особистостями).
9. *Гармонія* (прагнення гармонізувати світ навколо себе).
10. *Конформізм* (готовність пристосуватися до існуючого стану речей).

Базові цінності українців

Ось такі цінності утворюють ціннісно-сміслове ядро української національної ідентичності⁵⁸⁰. До речі, конформізм, як зазначають дослідники, збільшив свої бали та увійшов до десяти основних цінностей саме тоді, коли до влади прийшли проросійські політичні сили та розгорнули антиукраїнську кампанію. Це приклад того, як у ситуації насильства оживає досвід тоталітарного минулого.

Модель творця

Збереження суб'єктності своєї та свого опонента

Що може дати світові Україна свого-власного? Дещо можемо. Наприклад, на противагу імперській моделі, ми можемо поділитися мистецтвом самоствердження без поглинання «Іншого». Дослідження засвідчують, що українцям властива толерантність у спілкуванні з представниками інших національностей, іншого культурного коду, іншого віросповідання, кольору шкіри тощо⁵⁸¹. Українці, які прагнуть

до «рівноправ'я» й «автономії-самостійності», не схильні примушувати «Іншого» іти проти своєї природи.

«Краще бути природним котом, ніж левом з осячю природою», – говорив український філософ Григорій Сковорода. Власне це і має бути **критерієм «сродних», органічних, стосунків по-українськи – збереження суб'єктності своєї та свого опонента.** Взаємодія рівних не має перетворюватися на взаємознищення. Навпаки, взаємодія повинна бути актом взаємопідсилення. Наприклад, поспілкувавшись із єврейськими матерями, ми навчилися хвалити своїх дітей, щоб заохотити їх до творчості та самостійності. Не страшно, якщо взаємодія спочатку набуває форми конфлікту, бо конфлікт – це можливість віднайдення втраченої взаємодії.

Але якщо по-доброму вирішити конфлікт все ж таки не вдається? Якщо, скажімо, біженці з якоїсь країни попросили в Україні притулку, а потім влаштувати тут свою «республіку» зі своїми законами та мораллю, ігноруючи українські закони? Хто має поступитися?

Поступитися має той, хто помиляється. Ми в своїй країні у своєму праві. Ми повинні пояснити гостям «правила гри» та забезпечити верховенство української законності. У разі необхідності, із застосуванням сили. Важливою умовою дійсно здорових стосунків є в першу чергу захист своїх інтересів та збереження своєї суб'єктності.

«Як же тоді спілкуватися з начальством?», – може поцікавитися пересічний українець. І дійсно, більшість українських працівників живуть під гаслом «я – начальник, а ти – дурень», вважаючи, що насильство і влада є близнюки-брати. Насправді не обов'язково. І навіть небажано. Жорстка ієрархія для українців не комфортна і не притаманна, навпаки, як засвідчують дослідження психологів, нам більше властивий «горизонтальний колективізм»⁵⁸².

Органічна «ієрархія»

Яка ж «ієрархія» (слово взяте в лапки, бо поняття «ієрархія» передбачає підпорядкування чогось нижчого чомусь вищому, а ми збираємося говорити про рівноправні стосунки) більше подобається українцям?

Психологи, соціологи та філософи, які вивчають суспільство, називають таку модель соціального управління органічною. Якщо для **ієрархічної моделі соціального управління** характерні вертикальні зв'язки, суворі підлеглість нижчих «ланок» вищим, авторитарність керівництва, незмінний розподіл функцій, дух формальної безособовості та деіндивідуалізації. То для **органічної моделі** властиві домінування горизонтальних зв'язків, гнучкість і демократичність керівництва, децентралізація процесу прийняття рішень, розвиток індивідуальної ініціативи, креативності, творчого підходу та особистої відповідальності за спільний результат.

Органічна модель управління сприяє самореалізації, особистісному становленню та зростанню всіх учасників взаємодії. Це ієрархія без насильства. Об'єднані спільною метою працівники такої організації (підприємства), мають сильну мотивацію до роботи, їх не потрібно примушувати. Органічна модель соціального управління не породжує дисбалансу влади (який дає можливість для здійснення насильства), а керівник підприємства лише виконує роль координатора.

Ознаки органічної моделі соціального управління:

1. зберігається суб'єктність підлеглого та керівника;
2. підлеглий має право говорити начальнику «ні», якщо він із чимось принципово не згоден, а начальник повинен прийняти заперечення підлеглого;
3. завдяки пункту № 2 між начальником та підлеглим формуються особливі стосунки взаємної довіри.

Звичайно, крім дружньо-креативного позитиву та самореалізації є в органічній моделі соціального управління й негативні риси: узгодження рішень з усіма членами колективу потребує багато часу. А іноді у співробітників (навіть односторонців!) можуть бути протилежні погляди на вирішення тієї чи іншої проблеми. Можливі також психологічні маніпуляції поняттями честі та моралі: «не виконаєш завдання, будеш зрадником...».

Історія України (і не тільки) знає приклади успішного функціонування органічної моделі соціального управління. За принципом органічності розбудовуються релігійні системи на ранніх

етапах розвитку (доки лідери не почнуть використовувати адмінресурс). Таким було раннє християнство, коли жоден ієрарх не міг наказати єдиновірцю робити щось безапеляційно (наприклад, як деякі «служителі Бога» під час президентських виборів інструктували «паству», за якого кандидата віддати свій голос виборця). А мотивацією для прийняття християнства виступала якраз ідея самоцінності людини: «Бог прийняв муки за мене, бо я маю цінність». На противагу ранньому християнству влада язичницьких божеств трималася на страху покарання.

Інтуїтивною спробою створити організацію на засадах органічної моделі було таємне Кирило-Мефодіївське братство, до якого, зокрема, входив поет Т. Шевченко. Братство складалося з видатних особистостей і не мало формального лідера (от про кого можна було сказати – в доброму розумінні, – що в складі організації багато «гетьманів!»), його членів об'єднувала спільна світоглядна платформа та бажання взаємодії на користь України. Якої, до речі, тоді на політичній карті світу ще не було. Але проіснувало Кирило-Мефодіївське братство недовго через зраду одного з нових членів.

Інша самоорганізована органічна українська структура, яка не мала офіційного лідера та налічувала кілька десятків членів (зокрема, серед них був батько відомого радянського поета Тадей Рильський), називалася «Стара громада». Належачи також до напівлегальної організації, старогромадівці врахували негативний досвід кирило-мефодіївців, прийнявши жорстке правило: щоб стати членом «Старої громади», потрібно було отримати згоду від усіх, без винятку, дійсних членів громади. Одне обґрунтоване «ні» старогромадівця могло назавжди закрити кандидату шлях до організації.

Діяльність «Старої громади» була успішнішою. Вона проіснувала всю другу половину XIX і початок XX ст. Члени «Старої громади» видавали газети та проводили етнографічні дослідження, писали музику й розкопували кургани, видавали історичні монографії, складали словники (наприклад, словник Б. Грінченка). Результатом її роботи стало дозрівання українського етносу до політичних вимог, постановня української політичної нації.

Цікаву модель без ієрархічних стосунків для політичних та громадських організацій розробив Тарас Плахтій. «Динамічні

мережеві структури без керівного ядра» – так називаються організаційні утворення, здатні протидіяти олігархізації влади всередині структури⁵⁸³.

Особисто я знаю кілька некомерційних організацій у місті Дніпро, які існують уже з десятків років, члени яких внутрішньо мотивовані (об'єднані спільною метою) та пов'язані повноцінними дружніми стосунками з керівниками організацій.

Але, звичайно, ми живемо в реальному світі, де для більшості людей протидія зловживанням з боку начальника є важливим питанням. Ефективний спосіб протидії – позбавляти керівника важелів впливу, нарощуючи власну силу та розвиваючи власну суб'єктність.

Найвищий вияв суб'єктності – бути Творцем

Є в Дніпрі одна особистість, яку можна назвати втіленням суб'єктності. Мова про організатора театру одного актора «Крик», який і є єдиним актором цього театру, Михайла Мельника. Він сам собі директор і підлеглий, режисер і сценарист, гример і костюмер, і виконавець усіх ролей. Дуже яскрава особистість. А також чоловік розумної та вродливої дружини, батько двох дітей. Місія стала для нього професією, джерелом заробітку, хоч починав він з того, що винаймав непристосоване приміщення, сам робив у ньому ремонт, сам запрошував на вулиці незнайомих людей подивитися його виставу.

Тепер театр «Крик» завжди повний: коли всі крісла виявляються зайняті, глядачі вмощуються на сходах, на підлозі... Важко уявити, що б було, якби свого часу Михайло Васильович не повірив своєму серцю, своїй інтуїції та побоявся втілити в життя небачений до того проект. Громадськість Дніпра й усієї України втратила б дуже багато.

Але крім аплодисментів, квітів та любові шанувальників, діяльність творця пов'язана з відповідальністю. Значна частина глядачів М. Мельника – школярі й особливо студенти. Що розповісти, що показати їм у виставах, щоб дія не була пустим стрясанням повітря, щоб допомогти духовному зростанню, особистісному самостановленню та самовдосконаленню своїх глядачів? Іще проблема – як не перетворитися на кумира? Дівчата легко закохуються в привабливого й харизматичного пана Мельника, якому виповнилося

62 років. Відчуваючи, що життя спливає, що колись доведеться піти на пенсію, актор поступово готує до цього свою аудиторію, щоб закриття театру не стало «травмою» для них⁵⁸⁴. Творення нової дійсності та відповідальність завжди мають іти поруч.

Зображений на купюрі номіналом 500 гривень українець Григорій Сковорода вважав, що Бог кожну людину створив для якоїсь функції-місії. Коли людина знаходить свою «сродну працю»⁵⁸⁵, відкривається її Божественний потенціал. Реалізуючи свої здібності, вона відчуває задоволення від пройденого шляху. Життя її набуває сенсу.

Потрібно лише знайти свою сродну працю, свою місію. Творець створив людину «за своїм образом і подобою». За образом і подобою Творця. Божественний дар – у нашій здатності творити навколишню дійсність. Творити нові смисли. Творити своє життя. Тож однією з ключових характеристик органічного (збалансованого) українського суспільства має бути творення. (Не випадково бажання «самовиявлення, самореалізації» та «майстерність» належать до наших базових цінностей.) Ми маємо бути відповідальними Творцями, які *усвідомлюють і контролюють* (це важливо!) наслідки свого внеску в життя України, інших людей і суспільств.

Українська місія – гармонія та міра

Повернімося до питання захисту своєї суб'єктності в моделі стосунків «начальник-підлеглий». Особисто я знаю чимало людей, які не мають у житті нічого, крім роботи, якою «живуть». Робота увібрала всю їхню суб'єктність, усю енергію, весь вільний час, не залишаючи сил на інші захоплення, на друзів, на родину. Багато хто так за все життя й не спромігся створити родину – ніколи. Саме такі люди мають найбільше шансів потрапити в залежність від керівника. Втратити роботу для такого працівника означає втратити себе.

Виходить, навіть знайшовши свою «сродну працю», щоб бути щасливим, потрібно відчувати міру. Тому найбільше працювати все ж таки потрібно на себе: дозволяти своїм інтересам поширюватись у різні напрямки, професійно та особистісно зростати, їздити на всі можливі семінари, тренінги. Взагалі ставити собі таку мету в житті – зростати і вдосконалюватися, пізнавати себе. Хочеться мати хобі –

реалізуй це бажання. Давно не бачив друзів – знайди привід побачитися.

З'їдь у гості до рідних. Провідай батьків. Подумай, як цікаво провести час у родинному колі. Ти нічого не втрапиш, навпаки – різнобічні суспільні зв'язки привносять у наше життя рівновагу. Зупинившись серед щоденної звичної біганини, ми раптом усвідомлюємо, що, крім робочих планів та проектів, є сьогодні, у якому й відбувається справжнє життя... Убезпечити себе можна також працюючи одночасно на кількох підприємствах, як то кажуть, «розкладаючи яйця в різні кошики». Тоді загроза звільнення не сприймається як «кінець світу».

Однією з базових цінностей українців є прагнення гармонії. Сто років тому український філософ Іван Мірчук дійшов висновку, що місія України полягає в гармонізації стосунків між людиною та природою, людиною та суспільством. Людина – творець власного буття і буття свого суспільства. Зростаючи сама, людина посилює духовний та фізичний ресурс свого суспільства. Суспільство, своєю чергою, дає їй можливість розкритися, самореалізуватися. Ці поняття врівноважені.

Засобом досягнення гармонії, рівноваги є міра. Ми, українці, можемо жити скромно, маючи лише те, без чого неможливо обійтися. Усвідомлені внутрішні обмеження допомагають нам не шкодити іншим, не «наступати» на чужу суб'єктність. Ми досить терплячі. Але й нашому терпінню є міра-межа, яка сигналізує, що настав час діяти, захистити себе та своє. Захистити *нас і наше*.

Концепція міри – це те, чого критично не вистачає західному суспільству споживання, яке поступово губить сенс людського буття. Щоб бути, потрібно купити, а за рік мода зміниться й ще цілком робочий ноутбук доведеться викинути, щоб купити ще більш наворочений та дизайнерськи вишуканий... Споживання заради споживання. Особистість західної людини втрачає мету свого розвитку, губиться, розчиняється в калейдоскопі вигаданих потреб, мод, уявлень про щастя, добробут та престиж, сформованих ЗМІ заради збільшення продажів.

Цей шлях веде в нікуди. Найперше це виявляється в демографічній кризі: Європа не хоче народжувати своє майбутнє, бо життю

європейців бракує справжніх сенсів, є лише ілюзії щастя й повноти. Місією України цілком могло б стати викриття хибності «психології споживання» та необмеженого, нераціонального використання природних ресурсів.

У пошуках ідеалу

Єдине, у чому українцям від природи не вистачає міри, це в прагненні до ідеалу. Налаштованість українців на ідеал відзначають дослідники української ментальності В. Храмова, В. Гелнер, І. Мірчук. Прагнучи зробити щось досконало, ми часто залишаємо роботу незавершеною – те, що виходить, нам не подобається. Недосконало. Ідеал же, як відомо, недосяжний. Незавершена робота не приносить задоволення її творцю.

Як наслідок – наша аморальна влада. Здивувалися? Високоморальні українці не хочуть займатися цією «брудною справою», все одно ідеального нічого не вийде. І до влади приходять ті, кому байдуже, наскільки близькі чи далекі від ідеалу результати їхньої діяльності. Прагнучи до наукового та культурного ідеалу, наша інтелектуальна еліта впадає в крайнощі самоізоляції. Звичайні працівники їдуть світ за очі, шукаючи «ідеальну країну», де можна самореалізуватись.

Але здається, прагнення до ідеалу – не така вже велика вада. Треба лише навчитися робити зупинки на шляху вдосконалення – вчасно завершувати один витвір, щоб встигнути створити наступний. Ідеальності Найвищого Творця людині все одно не досягти. Тож нехай результат нашої праці буде неідеальний. Важливо, щоб він був цілісним, щоб виконував своє призначення, щоби ми могли покласти його до скарбнички своїх досягнень. Наприклад? Якщо ми миємо вікна, не треба досягати стерильності, достатньо, щоб вони були просто прозорими й показували те, що діється у дворі. Навіть маленька справа рухає життя.

Узагальнюючи, можемо сформулювати десять правил вільного (від тоталітарних залежностей та постгеноцидних страхів) українця, які допоможуть швидше скинути тягар загальнонаціональної травми з себе та своїх нащадків. Ось вони:

1. Люби та поважай не лише ближнього свого, але й себе.

2. Говори «ні», коли серце твоє каже «ні». Відмовляючи тому, хто прагне зловживати твоєю добротою, маєш підставу більше поважати себе.
3. Будь собою. Твори, а не уподібнюйся. Не копіюй бездумно нікого й нічого, бо це обмежує твою самореалізацію як Творця. Знайди свою місію в житті.
4. Дій. Утрата часу – найтяжча з усіх утрат. Потрібно діяти *зараз*, щоб завтра не було пізно. Діяти, щоб не боятися *свого завтра*. Щоб сумління могло відкинути будь-які самозвинувачення спокійним «Я зробив усе, що міг».
5. Знаходь час для відпочинку свого тіла та духу. «Свято – то Божа справа», – говорили наші предки. Кінець і початок кожної справи мають бути освячені радістю відпочинку.
6. Живи свідомо. Живи, відчуваючи відповідальність за кожну мить, яка творить майбутнє.
7. Давай і бери водночас. Коли ти даєш, ти самостверджуєшся як сильніший. Коли ти береш, ти даєш можливість самоствердитися іншому.
8. Хвали своїх дітей, близьких та друзів. Їм буде тепло в сяйві справедливої похвали.
9. Прийми батьків своїх такими, як вони є, і не осуджуй їх. Подякуй їм за те добре, що вони зробили, і зроби те, чого вони не зробили.
10. Будь українцем. Твоє коріння в українській землі, і вона як мати потребує бачити тебе. Найбільше ж задоволення для матері бачити дитя... щасливим.

---

562 Обушний М., Воропаєва Т. Голодомор 1932–1933 рр. у політико...

563 Причини переїдання українців дещо інші, ніж у громадян розвинутих країн світу, які вживають фастфуд, напівфабрикати заради економії часу або не можуть встояти проти агресивної реклами виробників. Українці, попри розуміння, що надмірне поглинання їжі приносить шкоду, часто їдять, доїдають продукти, термін придатності яких завершується, «щоб не пропало», тобто внаслідок гіпертрофованої цінності їжі. Хоча в кінцевому результаті нездорова «економія» призводить до надмірної ваги, пов'язаних із нею хвороб та додаткових витрат – на схуднення та медикаменти.

564 Цьому сприяли: вимушена самоізоляція особистості в умовах тоталітарного режиму; розірвання зв'язків з родичами, оголошеними «ворогами народу»; заборона листування рідних з політв'язнями та в'язнями таборів; втрата контакту з родиною внаслідок міграції голодних людей у 1920–1940 роках тощо. Детальніше про це – у підрозділі «2.3. Ослаблення родинних зв'язків та розпорошення суспільства».

565 У тому розумінні, що основоутворюючою частиною слова «народ» («нарид») є поняття «рід», відповідно, ця лексема позначає спільноту, члени якої мають спорідненість одне з одним. Науковці в таких випадках оперують поняттями «нація» та «національна солідарність».

566 Берн Ш. Гендерная психология. – СПб.: Прайм-Еврознак, 2001. – С. 157.

567 Воропаєва Т. Українська ментальність... – С. 122–124.

568 Федорченко І. Особливості національного характеру та ідентичності українських трудових мігрантів. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASPmeta&C21COM=S&S21P03=FILA=&S21STR=Ukralm_2012_7_23.

569 Шершеневич Г. Органическое представление об обществе // Шершеневич Г. Общая теория права. Том 1. URL: https://www.pravo.vuzlib.su/book_z1617_page_18.html.

570 Польша И. Грозное добро, плененное в мутной воде // Днепр вечерний. – 2006. – 19 июля. – С. 2.

571 Дичковська Г., Радченко О. Самолегітимація як ядро ідентичності українства (XIX – поч. XXI ст.). URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoafs_2010_6_19.

572 Матеріали інтерв'ю з к.псих.наук Л.Гридковець, проведено в листопаді 2012 р. // Особистий архів І. Реви.

573 Малкина-Пых И. Психология поведения жертвы... – С.123.

574 Матеріали інтерв'ю з к.псих.наук Т.Воропаєвою, проведено в липні 2013 р. // Особистий архів І. Реви.

575 Матеріали інтерв'ю з к.псих.наук Т.Воропаєвою, проведено в липні 2013 р. // Особистий архів І. Реви.

576 Воропаєва Т. Ментальність та національний характер українського народу // Українознавчий альманах. – Вип. 10. – К., 2012. – С. 30–37.

577 Обушний М., Воропаєва Т. Голодомор 1932–1933 рр., у політико-психологічному ракурсі. URL: <http://beztahoo.narod.ru/aspecty.html>; Найдъонова Л. Исторична травма спільноти: як нащадкам пам'ятати трагічне? // Практична психологія та соціальна робота : Науково-практичний та освітньо-методичний журнал. – 2012. – N2. – С. 48-55. URL: http://lib.iitta.gov.ua/707323/1/NaydonovaLA_st_2011_2.pdf; Петрановская Л. Травмы поколений. URL: <https://soznatelno.ru/travmy-pokolenij/>; Хортяні Я. Голод очима дітей. URL: <http://ena.lp.edu.ua:8080/handle/ntb/9408>; також Л. Гридковець в інтерв'ю: Залежність від голоду. Про історичне коріння епідемії наркоманії, алкоголізму і хворобливого потягу до «сильної руки» // Україна молода. – 1912. – 26 липня.

578 Матеріали інтерв'ю з к.псих.наук Т.Воропаєвою, проведено в липні 2013 р. // Особистий архів І. Реви.

579 Плохій С. Великий переділ: Незвичайна історія Михайла Грушевського. – К., 2011. – С. 94.

580 Воропаєва Т. Трансформація ціннісних пріоритетів громадян України (1990 – 2016 рр.) URL: <https://www.sworld.com.ua/simpoz7/45.pdf>.

581 Про український національний характер див.: Воропаєва Т. Ментальність та національний характер українського народу // Українознавчий альманах. – Вип. 10. – К., 2012. – С. 30–37.

582 Федорченко І. Особливості національного характеру та ідентичності українських трудових мігрантів/ Українознавчий альманах. Випуск 7. – К., 2012. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASPmeta&C21COM=S&2 S21P03=FILA=&2 S21STR=Ukralm 2012 7 23.

583 Плахтій Т. Динамічні мережеві структури без керівного ядра. URL: <http://studrespublika.com/dinamichni-mereghevi-strukturi-bez-kerivnogo-yadra-2/>.

584 Рева І. Михайло Мельник: «Театр – це моя імперія» // Експедиція XXI. – 2009. - №3. – С.18-19.

585 Під «сродною працею» розуміється діяльність, до якої людина здібна та яка приносить їй радість.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Аллилуева С. Двадцять писем к другу. – Д.: Днепркнига, 1991. – 216 с.
2. Американський історик: Голодомор був геноцидом. URL: <http://tyzhden.ua/News/19991>.
3. Багрянний І. Тигролови. Морітурі. – К.: Наукова думка, 2001. – 364 с.
4. Бараннік А. Село Требухів у роки Голодомору 1932–1933 років // Краєзнавство. Науковий журнал. – 2013. – № 1. – С. 17–22.
5. Бартол К. Захват заложников // Психология криминального поведения. URL: http://books.google.com.ua/books?id=0lAFwAgNdxMC&pg=PA289&redir_esc=y#v=onepage&q&f=true.
6. Безп'ятчук Ж. Майкл Буравой: «Фаталізм, властивий українцям, виправдовує бездіяльність». URL: <https://tyzhden.ua/Society/31925>.
7. Беккер К. Словарь тактической реальности. URL: <http://world-information.org/trd/ru?trdid=5>.
8. Берн Ш. Гендерная психология. – СПб.: Прайм-Еврознак, 2001. – 320 с.
9. Беттельгейм Б. О психологической привлекательности тоталитаризма. URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Article/Bett_Total.php.
10. Беттельхейм Б. Люди в концлагере // Чернявская А. Психология господства и подчинения: Хрестоматия. URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/Chem/05.php.
11. Білокінь С. Типи масового терору й Голодомор. URL: https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszagi_nemzetisegek/ukranok/az_artatlan_aldozatok_emlekere/pages/ukran/007_ukran_7.htm.

12. Білошапка В., Петренко І. Голодомор 1932–1933: Олександрівський вимір. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2006. – 296 с.
13. Бобрович В. Страх и любовь: стокгольмский синдром сталинизма. URL: <http://nmnby.eu/news/analytics/2647.html>.
14. Богачев Ф. Игры, основанные на методике «ближе-дальше» // Богачев Ф. Русская модель эффективного соблазнения. Самоучитель для подготовки успешных мужчин. URL: https://www.psyoffice.ru/8/psychology/book_o244_page_24.html.
15. Большинство украинцев признали Голодомор геноцидом. URL: <https://ru.tsn.ua/ukrayina/bolshe-poloviny-ukraincev-priznaet-golodomor-genocidom.html>.
16. Бондар-Терещенко І. Музей на Сабурці. URL: <http://politikhall.com.ua/issue/20>.
17. Бондарук І. Між двома світами. Вибрані статті про українських письменників / Упоряд. В. Оліфіренко. – Донецьк: Український Культурологічний Центр, 1996. URL: <http://ukrlife.org/main/cxid/bodnaruk0.htm>.
18. Борісов Є., Зджанська І. «Українці не змогли помститися за Голодомор». URL: https://gazeta.ua/articles/ukraine-newspaper/_ukrayinci-ne-zmogli-pomstitisya-za-golodomor/468743.
19. Броварський район // Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933. URL: http://memorialholodomor.org.ua/storage/files/2017-01-18/kiivska_obl.pdf.
20. Буковский В., Глузман С. Пособие по психиатрии для инакомыслящих. URL: <http://antology.igrunov.ru/authors/bukovsky/psychiatr.html>.
21. Буртняк М. Ненадрукована повість «Перекотиполе говорить» // Особистий архів А. Гайдамахи. – С. 1–20.
22. Буткевич Б. Соціолог Євген Головаха: «В Україні вгорі всієї суспільної ієрархії опиняються найжадібніші, найаморальніші й найпідліші люди». URL: <http://tyzhden.ua/Society/75813>.

23. Василий (Иосиф) Гроссман біографія. URL: [http://jewage.org/wiki/ru/Article:Василий_\(Иосиф\)_Гроссман_біографія](http://jewage.org/wiki/ru/Article:Василий_(Иосиф)_Гроссман_біографія).
24. Винославська О. Різновиди психологічного захисту // Винославська О. Психологія. Навчальний посібник. – К.: Інкос, 2005. URL: http://www.ebk.net.ua/Book/psychology/vinoslavska_psihologiya/part4/4703.htm.
25. Витяг із постанови Київського обкому КП(б)У про розгортання комерційної торгівлі хлібом у Києві. 23 березня 1933 р. URL: <https://archives.gov.ua/Sections/Famine/Publicat/Fam-Pyrig-1933.php#nom-200>.
26. Войтович В. Українська міфологія. – К.: Либідь, 2002. – 664 с.
27. Волович О., Воропаєва Т. Проблеми самоідентифікації російськомовних українців. URL: <http://sp.niss.gov.ua/content/articles/files/12-1445865906.pdf>.
28. Воропаєва Т., Кириленко Т. Уявлення населення західного регіону України про сучасну українську ідею // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. Випуск 11. – К.: УНІСЕРВ, 2001. URL: http://ethnic.history.univ.kiev.ua/upload/gallery/2001/11/11_16.pdf.
29. Воропаєва Т. Ментальність та національний характер українського народу // Українознавчий альманах. – Вип. 10. – К., 2012. – С. 30–37.
30. Воропаєва Т. Трансформація ціннісних пріоритетів громадян України (1990–2016 рр.) URL: <https://www.sworld.com.ua/simpoz7/45.pdf>.
31. Воропаєва Т. Українська ментальність крізь призму емпіричних етнопсихологічних досліджень // Полікультурність, діалог і злагода: українські реалії. – Мелітополь, 2008. – С. 122–124.
32. Воропаєва Т. Українська людина: психологічний портрет в контексті глобалізації // Людина і світова глобалізація: перспективи та межі розвитку. Монографія колективу

- авторів і Наук. ред. Т. Власова. – Д.: Вид-во Маковецький, 2011. – С. 13–33.
33. Воспоминания Андреевского Александра Александровича о его жизни в блокадном Ленинграде в годы войны 1941–1945 гг. и некоторые размышления по этому поводу. URL: <https://1001.ru/books/item/vospominaniya-80/4877>.
  34. Вронська Т. Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади (1917–1953 рр.). – К.: Темпора, 2013. – 624 с.
  35. В'ятрович В. Історія з грифом «Секретно». Архіви КГБ розповідають. – Л.: Часопис, 2012. – 240 с.
  36. Гавришко М. Нова амнезія Голодомору по-українськи. URL: <http://www.istpravda.com.ua/columns/2010/11/23/5595/>.
  37. Галан А. Будні советського журналіста. – Буенос-Айрес: Перемога, 1956. – 208 с.
  38. Геноцид у Руанді. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%B5%D0%BD%D0%BE%D1%86%D0%B8%D0%B4_%D1%83_%D0%A0%D1%83%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%96.
  39. Гіймоль А. Велика китайська трагедія. URL: <http://tyzhden.ua/History/74690>.
  40. Гнатюк О. Війна у війні. УПА і АК без возвеличення і паплюження. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/04/13/35759/>.
  41. Гойченко Д. Красный апокалипсис: сквозь раскулачивание и Голодомор. Мемуары свидетеля. – К.: «А-ба-ба-га-ла-ма-га», 2012. – 399 с.
  42. Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків: Міжнар. наук.-теорет. конф., Київ, 28 листопада, 1998 р.: Матеріали і редкол.: С. Кульчицький (відп. ред.) та ін. – К. – Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2000. – С. 357–359.
  43. Голодомори в Україні: Одеська область (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр.) Дослідження, спогади, документи. – О.: Астропринт, 2007. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0007962>.

44. Гончарова Н. Теорія «боротьби двох культур»: дискусія та її наслідки у контексті взаємин міста й села в УСРР (1920-ті рр.). URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=VchuI_2010_182_18.
45. Горноста́й П. Современная Украина в свете исторических травм. URL: <http://gorn.kiev.ua/publ91.htm>.
46. Гриневич В. Неприборкане різноголосся: Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр. – К. – Д.: Ліра, 2012 – 508 с.
47. Гришко В. Серце «другого Володьки» і заборонена любов (Володимир Сосюра). URL: <http://www.ukrlit.vn.ua/article/1256.html>.
48. Гугушвілі Т. Історія Голодомору: виклики століття і відповіді на них [розмова з терноп. науковцями П. Гуцалом, Я. Кальбою, В. Терещенком] // Вільне життя плюс. — 2010. — 3 груд. — С. 2.
49. Гуляс І. Самоздійснення як форма суб'єктності особистості. URL: www.rusnauka.com/30_NIEK_2009/Psihologia/53740.doc.htm.
50. Каневський В. Суїцидологія в соціальній роботі : [навчальний посібник]. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. – 348 с.
51. Демоз Л. Психоистория. URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/Lloid/index.php.
52. ДеМос, Л. Психоисторические мотивы войны и геноцида. URL: <http://elib.bsu.by/handle/123456789/198>.
53. Дзюба І. Пастка. Тридцять років із Сталіним. П'ятдесят – без Сталіна. URL: http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/pastka_tridtsyat_rokiv_iz_stalinim_pyatdesyat_bez_stalina.html.
54. Диксон Д. Травматическая привязанность и Стокгольмский синдром среди избиваемых женщин. URL: <http://dont-be-victim.livejournal.com/14666.html>.

55. Дичковська Г., Радченко О. Самолегітимація як ядро ідентичності українства (XIX – поч. XXI ст.) / Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Сер. : Філософія. – 2010. – Вип. 6. – С. 156–165. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoafs_2010_6_19.
56. Довідник з історії України / За заг. ред. І. Підкови та Р. Шуста. – К.: Генеза, 2001. – 1138 с.
57. Документальні свідчення про канібалізм на території Миколаївської області під час Голодомору 1932–1933 рр. URL: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/istgolod/15/9.pdf>.
58. Докладные записки о вскрытых органами НКВД УССР контрреволюционных организациях в с/х Украины. 1930 г., 1932 г., 1934 г., 1935 г. // ГДА СБ України. – Ф. 16. – Оп. 28 (1951 р.). – Спр. 5. – 151 арк.
59. Драй-Хмара-Ашер О. Переглядаючи батьків архів // Київські неокласики / Упор. В. Агеєва. – К.: Факт, 2003. – С. 161–174.
60. Єкельчик С. Імперія пам'яті: російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. – К.: Критика, 2008. – 304 с.
61. Залежність від голоду. Про історичне коріння епідемії наркоманії, алкоголізму і хворобливого потягу до «сильної руки» // Україна молода. – 2012. – 26 липня.
62. Ільєнко І. У жорнах репресій: оповіді про українських письменників (за архівами ДПУ – НКВС). – К.: Веселка, 1995. – 447 с.
63. Идентификация с агрессором (стокгольмский синдром). URL: https://www.psychanalyst.ru/glossary/identification_aggressor.php.
64. Кайгер В. Етнофункціональна психічна дезадаптація німців України як наслідок сталінських національних репресій. // Персонал. – 2006. – № 8. – С. 32–37. URL: <http://personal.in.ua/article.php?ida=345>.
65. Кемпинский, Антоний. URL: <http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B5%D0%BC%D0%BF%D0%B8%D0%BD%D1%8C%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0>

%B9,_%D0%90%D0%BD%D1%82%D0%BE%D0%BD%D0%B8
%D0%B9.

66. Керн К. Высокая цена дешевых мобильных телефонов. URL: <http://ogrik2.ru/b/kollektiv-avtorov/igra-staraya-kak-imperiya/26527/glava-5-vysokaya-cena-deshevyh-mobilnyh-telefonov-ketlin-kern/20>.
67. Кириченко І. Масова свідомість: коливання та поступ. – Дзеркало тижня. – 2012. – 10 листопада. – С. 14.
68. Клен Ю. Спогади про неокласиків // Київські неокласики / Упор. Віра Агеєва. – К.: Факт, 2003. – С. 58–64.
69. Коваленко А. Здоров'я українців погіршується. URL: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24715197.html>.
70. Козицький А. В українців синдром зґвалтованої жінки. URL: http://tvi.ua/v_ukrainciv_sindrom_zgvaltovanoi_zhinki?page=2.
71. Козицький А. Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у ХХ ст. (причини, особливості, наслідки). – К.: Літопис, 2012. – 608 с.
72. Колесо власти и контроля. URL: <https://econet.ua/articles/koleso-vlasti-i-kontrolya>.
73. Конарева Л. Апокаліпсис українського народу. URL: <http://ukurier.gov.ua/uk/articles/apokalipsis-ukrayinskogo-narodu/>.
74. Конквест Р. Жнива скорботи: радянська колективізація і Голодомор. – К.: Либідь, 1993. – 383 с.
75. Кононенко Н. Я жила при комунізмі. URL: <http://uargument.com.ua/pisma/ya-zhila-pri-kommunizme/>.
76. Кораблева К. Банальность зла: жизнь после Стэнфордского тюремного эксперимента. URL: <http://theoryandpractice.ru/posts/2720-banalnost-zla-zhizn-posle-stenfordskogo-tyuremnogo-eksperimenta>.
77. Королько Л. Голодомор: причини і наслідки 1932–1933 рр. URL: <http://svatovo.ws/korolko/golodomor/famine10.html>.
78. Костюк С. Андрій Козицький: «Голодомор знищив ще й мотивацію до якісної і сумлінної праці». URL: https://sveola.blogspot.com/2012/11/blog-post_7867.html.

79. Кондратова К. Барви рідного краю: Історія села Василівка Новомосковського району Дніпропетровської області. – Д.: Інститут суспільних досліджень, 2011. – 80 с.
80. Коцюбинська М. Моральний імператив і виклики часу. URL: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/istoriya-i-ya/mihaylina-kocyubinska-moralniy-imperativ-i-vikliki-chasu>.
81. Кузьменко М. Педагоги советской Украины в годы Голодомора (1931–1933 гг.). URL: http://iai.donetsk.ua/_u/iai/dtp/CONF/13/articles/sec2/stat24.html.
82. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К.: Основи, 1996. – 396 с.
83. Лавріненко Ю. Література межової ситуації. – Українська літературна газета. 1957. – Червень. – № 6. – С. 2. URL: <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/4484/file.pdf>.
84. Лановик Б., Лазарович М., Матейко Р. Спогади осіб, які проживають у Тернопільській області та пережили голодомор 1932–1933 років. URL: <http://ukrlife.org/main/evshan/Golodomor3.htm>.
85. Лащенко О. Голодомор як фактор впливу на суспільну психологію. URL: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24401563.html>.
86. Ленська В., Ленська М., Сергієнко Г. Велика «Селянська поруха»: Голодомор на Дніпропетровщині. URL: https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszagi_nemzetisegek/ukranok/az_artatlan_aldozatok_emlekere/pages/ukran/016_ukran_16.htm.
87. Лист невідомого слухача української програми радіо «Свобода», надісланий вінницькому журналістові Валерію Лазаренкові та переписаний журналістом Андрієм Гайдамахою // Особистий архів І. Рєви. – С. 4.
88. Лихач Т. Трансформації української сім'ї в умовах Голодомору 1932–1933-х років // Волинські історичні записки: Збірник наукових праць. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. – Т.8. – С. 30–35.

89. Лозко Г. Українське народознавство. URL: <https://westudents.com.ua/glavy/33938-veslna-obryadovst.html>.
90. «Людяність у нелюдяний час»: фрагменти з іще не опублікованої книги про Голодомор. URL: <http://culture.unian.net/ukr/detail/194381>.
91. Магрицька І. Постгеноцидна Україна без гриму та прикрас. URL: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24767366.html>.
92. Макогон П. Свідок: спогади про голод 33-го року. – Торонто: Anabasis magazine, 1983. URL: <http://osvita.ukrainianworldcongress.org/Makohon-spohady-Holodomor.pdf>.
93. Малкина-Пых И. Психология поведения жертвы. Справочник практического психолога. – М.: Эксмо, 2006. – 1008 с.
94. Маркова С. Конструювання більшовицьким режимом нового образу жінки-колгоспниці (20–30-ті рр. ХХ ст.) // Волинські історичні записки: Збірник наукових праць. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. – Т.8. – С. 36–39.
95. Маслюк А. Проблема самосвідомості в лімінальному стані на матеріалах самозвітів жертв голодомору. URL: <http://personal.in.ua/article.php?ida=439>.
96. Матеріали інтерв'ю з к.псих.наук Л.Гридковець, проведено в листопаді 2012 р. // Особистий архів І. Реви.
97. Матеріали інтерв'ю з к.псих.наук Т.Воропаєвою, проведено в липні 2013 р. // Особистий архів І. Реви.
98. Матеріали кримінальної справи № 475. URL:<http://library.khpg.org/files/docs/1375462127.pdf>.
99. Модель принуждення Бидермана. URL: <http://evolkov.net/soc.impact/abuse/Biderman.s.chart.of.coercion.modified.html>.
100. Москаленко В. Как устанавливать и поддерживать границы личности. URL: <http://www.psynavigator.ru/articles.php?code=882>.
101. Ільчук Ю. Патерналістські настрої в Україні // Громадська думка: інформаційно-аналітичне видання / Фонд

- «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва. – К.: 2013. - № 13. – С.3–10.
102. Найдьонова Л. Голодомор: страждання, спричинені політичною технологією // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави. – К.: Міленіум, 2009. – Вип. 9. – С. 73–82.
103. Не відступлюся! До 100-річчя Оксани Яківни Мешко / Упоряд. В. Овсієнко. – Х.: Права людини, 2005. – 344 с.
104. Немов Р. Психология. Книга 1. Общие основы психологии. – М.: Владос, 2006. – 688 с.
105. Нестеренко Т. Возвращение к людям. URL: <https://www.nonarko.ru/nesterenko.html>.
106. Ноймайр А. Портрет диктатора / Чернявская А. Психология господства и подчинения: хрестоматия. URL: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/Chern/04.php.
107. Обушний М., Воропаева Т. Голодомор 1932–1933 рр. у політико-психологічному ракурсі. URL: <http://beztaboо.narod.ru/aspecty.html>.
108. Овсієнко В. Інтерв'ю Григорія Микитовича Омельченка. URL: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1210100496>.
109. Олійник Ю. Курять шляхи Тарасівки // Придніпровський комунар. 1989. – 24 серпня. – С. 6.
110. Омельченко Г. Дніпрові лицарі. – Д.: Поліграфіст, 2000. – 184 с.
111. Омельченко Г. Тридцять третій рік був урожайним // Хрестоматія з історії Дніпропетровщини: Навч. посібник для 5–11 класів загальноосвітньої школи. – Д.: Дніпрокнига, 2004. – С. 509–510.
112. Орешкин Д. 1937-й: муки осознания. URL: <http://www.vokrugsveta.ru/vs/article/3960/>.
113. Паливода І. Знайшли маловідомі вірші Володимира Сосюри. URL: <http://gazeta.ua/post/177690>.
114. Панченко В. Василий Гроссман. Голодная казнь. URL: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/cuspilstvo/vasilij-grossman-golodnaya-kazn>.

115. Панченко В. Українське національне харчування: минуле і майбутнє. – Д.: Герда, 2009. – 240 с.
116. Парламент дав зелене світло героїзації гітлеризму? URL: <http://blog.i.ua/user/3647436/691457/>.
117. Пашук Л. Восставшая из Ада. Анастасии Маринец удалось выжить в страшные годы Голодомора // Днепр вечерний. – 2008. – 22 ноября. – С. 4.
118. Переяславська Рада 1654 року: історіографія та дослідження / Ред. кол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – К.: Смолоскип, 2003. – 890 с.
119. Петрановская Л. Травмы поколений. URL: <https://soznatelno.ru/travmy-pokolenij/>.
120. Пиджаков А. Сущность и разновидности политического насилия. URL: <http://credonew.ru/content/view/274/27/>.
121. Писарев Е. «Вошь» в кустах. URL: http://www.baltmemo.com/pisarev_vosh.html.
122. Плахтій Т. Динамічні мережеві структури без керівного ядра. URL: <http://studrespublika.com/dinamichni-mereghevistrukturi-bez-kerivnogo-yadra-2/>.
123. Плохій С. Великий переділ: Незвичайна історія Михайла Грушевського. – К.: Критика, 2011. – 599 с.
124. Подобєд П. Порятунк у годину смерті // Український тиждень. – 2012. – № 48. – 30 листопада – 6 грудня. – С. 48–50.
125. Поезія із-за ґрат: Антологія / Упор. О. Голуб. – К.: Смолоскип, 2012. – 872 с.
126. Постанова Апеляційного суду міста Києва за кримінальною справою, порушеною за фактом вчинення геноциду в Україні в 1932–1933 роках. 13 січня 2010 року. URL: <http://www.memory.gov.ua/publication/postanova-apelyatsiinogo-sudu-mista-kieva-za-kriminalnoyu-spravoyu-porushenoju-za-faktom>.
127. Постанова бюро Київського обкому КП(б)У про харчову позику Богуславському району. 11 квітня 1933 р. URL: <https://archives.gov.ua/Sections/Famine/Publicat/Fam-Pyrig-1933.php#nom-213>.

128. Постанова Київського обкому КП(б)У про виділення молока дітям і хворим. 18 березня 1933 р. URL: <https://archives.gov.ua/Sections/Famine/Publicat/Fam-Pyrig-1933.php#nom-193>.
129. Постанова ЦК УП(б) і Ради Народних Комісарів Союзу РСР про хлібозаготівлю на Україні, Північному Кавказі, та Західній області. 14 грудня 1932 р. URL: <https://archives.gov.ua/Sections/Famine/Publicat/Fam-Pyrig-1932.php#nom-121>.
130. Почему они не уходят. URL: <http://accion-positiva.livejournal.com/8872.html>.
131. Програма просветительской деятельности «Холокост и ООН». URL: <http://www.un.org/ru/holocaustremembrance/paper3.shtml>.
132. Ранкур-Лаферьер Д. Психика Сталина: психоаналитическое исследование. Пер. с англ. Т. Астаховой, М. Озеровой. – М.: Прогресс-Академия, 1996. URL: <https://vapp.ru/biblio/rankur-laferer-d-psihika-stalina-psihoanaliticheskoe-issledovanie/>.
133. Рева И. В оковах из васильков // Днепр вечерний. – 2005. – 31 мая. – С. 1–2.
134. Рева І. І виросте із сина... Сталін // Лица. – 2012. – 1 августа. – С. 6.
135. Рева І. Михайло Мельник: «Театр – це моя імперія» // Експедиція ХХІ. – 2009. - №3. – С.18-19.
136. Результати експертного опитування про психологічні наслідки Голодомору та сталінського терору для сучасного українського суспільства // Особистий архів І. Рєви.
137. Рибаченко В. Причина смерті: Українець. URL: <http://www.chasipodii.net/article/3924/>.
138. Розстріляне відродження: антологія 1917–1933: поезія – проза – драма – есей / Упор. Ю. Лавріненко. – К.: Смолоскип, 2002. – 984 с.
139. Ромицына Е., Алюшина А. Особенности проявлений тревожности и депрессивности в связи с родительским отношением у подростков, совершивших попытку суицида.

- URL: http://old.consilium-medicum.com/media/bechter/05_04/27.shtml.
140. Рослюк С. Розуміти наслідки Голодомору. Українське жахіття 1932–1933 років: психологічні наслідки і психотерапевтичні аспекти. URL: <http://www.lvivpost.net/ukraine/n/12821>.
141. Саган О. Стокгольмський синдром «фатально закодованих» українців. URL: <http://www.religion.in.ua/main/history/15144-stokgolmskij-sindrom-fatalno-zakodovanix-ukrayinciv.html>.
142. Сапов В., Сычева В. Судьба книги – судьба автора / Сорокин П. Голод как фактор. Влияние голода на поведение людей, социальную организацию и общественную жизнь. М.: Academia & LVS, 2003. URL: <http://padabum.com/d.php?id=32964>.
143. Сваричевський А. Кам'янецькі корені Миколи Бажана // Подільські вісті. — 2004. — 19 жовтня. URL: <http://www.tovtry.km.ua/ua/history/statti/postati/bazhan.html>.
144. Свідчення Репана О. А., 1973 р. н., м. Дніпро // Особистий архів І. Рєви. – С. 1–5.
145. Свідчення Панченка В. Г., 1962 р. н, м. Дніпро // Особистий архів І. Рєви. – С. 1–2.
146. Сводка о настроениях селян Украины по письмам, идущим из села в Красную Армию. За время с 1.03 по 1.04.1935 г. // ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 28. – Спр. 18. – Арк.15–18.
147. Сводка о настроениях селян Украины по письмам, идущим из села в Красную Армию. За время с 1.02 по 1.03.1935 г. // ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 28. – Спр. 18. – Арк.3–5.
148. Семиженко А. «Щоб подолати якусь драму, суспільство має її ритуалізувати». URL: https://gazeta.ua/articles/events-journal/_sob-podolati-yakus-dramu-suspilstvo-maye-yiyi-ritualizuvati/411311.
149. Скороходова С., Шуйський І. Діяльність професора О. А. Янати на Харківщині (1912–1933 роки). URL: https://www.docme.ru/doc/276424/skorohodova-s.--shujks._kij-%D1%96.-d%D1%96yal._n%D1%96st._-profesora-o.-a.-yan...
150. Солдатенко В. Нарком Микола Скрипник (1919–1927 рр.). URL: <http://history.org.ua/JournALL/journal/2002/1/6.pdf>.

151. Солдатенко В. Голодний тридцять третій. Суб'єктивні думки про об'єктивні процеси. URL: http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/golodniy_tridtsyat_tretiy_subektivni_dumki_pro_obektivni_protse.html.
152. Солодько П. Людмила Гриневич: «Ще в 1930-му проти влади повстав 1 млн українців». URL: <http://www.istpravda.com.ua/artides/2011/09/22/55682/>.
153. Солоед К. Психологические последствия репрессий 1917–1953 годов в судьбах отдельных людей и в обществе. URL: <http://psyjournal.ru/articles/psihologicheskie-posledstviya-repressiy-1917-1953-godov-v-sudbah-otdelnyh-lyudey-i-v>.
154. Сорокин П. Голод и идеология общества // Сорокин П. Голод как фактор. Влияние голода на поведение людей, социальную организацию и общественную жизнь. М.: Academia & LVS, 2003. URL: <http://padabum.com/d.php?id=32964>.
155. Сорокин П. Голод как фактор. Влияние голода на поведение людей, социальную организацию и общественную жизнь. М.: Academia & LVS, 2003. URL: <http://padabum.com/d.php?id=32964>.
156. Сосюра В. Відповідь (Є. Маланюку). URL: <http://ukrevcult.livejournal.com/156023.html>.
157. Сосюра В. Вибрані твори в двох томах. Поетичні твори. Т. 1. – К.: Наукова думка, 2000. URL: http://chtyvo.org.ua/authors/Sosiura/Vybrani_tvory_u_dvokh_tomakh_Tom_I/.
158. Сосюра В. Доле моя чорно-біла. Із книги спогадів. URL: https://dt.ua/SOCIETY/dole_moya_chorno-bila_iz_knigi_spagadiv.html.
159. Сосюра В. Третя Рота. URL: <http://www.ukrcenter.com/Література/Володимир-Сосюра/21123/Третя-Рота>.
160. Спогади Бута М. М., 1926 р. н., м. Підгородне Дніпропетровської області, записані Святелик А. // Особистий архів І. Рєви. – С. 1–10.
161. Спогади Зайченка Г. Т., 1927 р. н., із села Орлівщина Новомосковського району Дніпропетровської області, записані Коломоєць О. // Особистий архів І. Рєви. – С. 1–9.

162. Спогади Клименко Х. К., 1917 р. н., мешканки с. Чаплинка Петриківського району Дніпропетровської області // Особистий архів Л. С. Ядерської. – С. 1–9.
163. Спогади Тульської Л. О., 1937 р. н., мешканки с. Амур у м. Дніпро // Особистий архів І. Реви. – С. 1–5.
164. Спогади Максименко Т. З., 1922 р. н., із села Бурімка Семенівського району Полтавської області, записані її онучкою Бондар З. // Особистий архів І. Реви. – С. 1–5.
165. Спогади Репан Н. Н., 1910 р. н., мешканки с. Амур у м. Дніпро // Особистий архів І. Реви. – С. 1–2.
166. Справка об отрицательных настроениях крестьян Украины, по письмам идущим из села в Красную армию (с 1.05 по 15.05.1934 г.) // ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 27. – Спр. 3. – Арк. 1–5.
167. Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. URL: <http://www.archives.gov.ua/Sections/Famine/Publicat/Fam-Stalin-Kaganov.php>.
168. Стасюк О. Доноси, самогон і байдужість до майна. Як Голодомор змінив життєвий уклад села. URL: <http://www.istpravda.com.Ua/articles/2010/12/9/8213/>.
169. Стасюк О. Деформація традиційної культури українців в кінці 20-х – на початку 30-х років ХХ ст.: автореф. дис. канд. істор. наук / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Київ: 2007. – 20 с.
170. Субтельний О. Україна: історія / Пер. з англ. Ю. Шевчука. – К.: Либідь, 1993. – 720 с.
171. Таугер М. Урожай 1932 года и голод 1933 года. URL: <http://bibliotekar.ru/golodomor/31.htm>.
172. Терен Т. За кого б голосував Сосюра? URL: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/1124/164/40122/>.
173. Терещук Г. «Ходили красти колосочки, йшли у кагати по гнилу картоплю...». URL: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24776712.html>.
174. Тимків К. Уроки жорстокості. Залишки тоталітарного виховання перетворили половину українських школярів на жорстоких агресорів. URL:

<http://ua.korrespondent.net/journal/1276296-korrespondent-uroki-zhorstokosti-zalishki-totalitarnogo-vihovannya-peretvorili-polovinu-ukrayinskih-sh>.

175. Тинченко Я., Ратушний Т. Тризуб і червоний шлик: бойові дороги Володимира Сосюри. URL: <http://a-ingwar.blogspot.com/2012/02/blog-post.html>.
176. Трофимова Н., Сонюк В. Які соціально-психологічні наслідки Голодомору? URL: <http://www.day.kiev.ua/40039?>
<http://www.day.kiev.ua/40039>.
177. Троцкий Л. Иосиф Сталин. Опыт характеристики. URL: <http://lib.ru/TROCKIJ/stalin.txt>.
178. Украинский характер [характерные социально-психологические характеристики населения Украины: аналитический доклад], 2011 г. / Центр социальных исследований «София»; А. Ермолаев, А. Левцун, С. Денисенко. – С. 1–64. URL: <http://www.slideshare.net/GoodPolitics/ss-12795282>.
179. Україні – 20: моніторинг соціальних змін. URL: <http://2008.dif.org.ua/ua/press/kperk>.
180. Українська інтелігенція і влада: Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр. / Упоряд.: В. Даниленко. – К.: Темпора, 2012. – 756 с.
181. Українці страждають на «стокгольмський синдром», – політолог. URL: <http://zik.ua/ua/news/2010/02/18/217490>.
182. Українцям байдуже до стану свого здоров'я, - МОЗ // https://ipress.ua/news/ukrainsyam_bayduzhe_do_svogo_zdorovya__moz_7716.html.
183. УССР. Таємно. Народний комісаріат юстиції до Дніпропетровської окрпрокуратури // Хрестоматія з історії Дніпропетровщини: Навч. посібник для 5–11 класів загальноосвітньої школи. – Д.: Дніпрокнига, 2004. – С. 432.
184. Фахретдинова А. Супружеское насилие в отношении женщины с позиции теории выученной беспомощности. URL: http://www.rusnauka.com/18_DNI_2011/Psihologia/12_89016.doc.htm.

185. Федорченко І. Особливості національного характеру та ідентичності українських трудових мігрантів // Українознавчий альманах. Випуск 7. – К.: 2012. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Ukralm_2012_7_23.
186. Фрейд А. Психология Я и защитные механизмы. URL: <http://osp.kgsu.ru/library/PDF/31.pdf>.
187. Хвильовий М. Я (Романтика). URL: <http://www.ukrlib.com.ua/books/printthebook.php?id=43&bookid=6>.
188. Хортяні Я. Голод очима дітей. Свідчення очевидців, хто в роки голодомору мав від 7-ми до 14 років / Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – 2003. – № 493 : Держава та армія. – С. 310–314. URL: <http://ena.lp.edu.ua:8080/handle/ntb/9408>.
189. Хубова Д. Голод 1932–1933 годов, рассказы очевидцев. URL: <http://bibliotekar.ru/golodomor/33.htm>.
190. Цалик С., Селігей П. Без канонів, або про що змовчали біографи Миколи Бажана з майбутньої книги «ПОЛІТ і його славетні мешканці». URL: http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/bez_kanoniv,_abo_pro_scho_zmovchali_biografi_mikoli_bazhana_z_maybutnoyi_knigi_rolit_i_yogo_slavetni.html.
191. Цена запорожского Сталина: от 2 до 3 лет тюрьмы и 100 килограмм силумина. URL: <https://www.unian.net/society/662548-tsena-zaporojskogo-stalina-ot-2-do-3-let-tyurmy-i-100-kilogramm-silumina.html>.
192. Чалдини Р. Психология влияния. URL: <http://osp.kgsu.ru/library/PDF/388.pdf>.
193. Чекан О. У трикутнику Східної Європи. URL: <http://tyzhden.ua/Society/26400>.
194. Чернявская А. Семейный деспот. Тоталитарные секты. Классическая мафия / Чернявская А. Психология господства

- и подчинения: Хрестоматия. URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/Chern/10.php.
195. Чорна книга України: Зб. документів, архів. матеріалів, листів, доп., ст., досліджень, есе/ Упоряд ред. Ф. Зубанича. – К.: Просвіта, 1998. – 784 с.
196. Шершеневич Г. Органическое представление об обществе. URL: https://www.pravo.vuzlib.su/book_z1617_page_18.html.
197. Шитюк М. Масові репресії на півдні УРСР в 20-ті – на початку 50-х років: автореф. дис. д-ра іст. наук / Інститут історії України НАНУ, Київ: 2001. – 26 с.
198. Шкварчук В. Голодомор 1932–33 годов на Черниговщине. URL: www.siver-litopis.cn.ua/rab/shkvarch/golod_sh.doc.
199. Шрех Ю. Я – мене – мені... (і довкруги). Спогади. 1. В Україні. – Харків: Фоліо, 2012. – 475 с.
200. Шумук Д. За східнім обрієм. URL: <http://www.ukrcenter.com/Література/Данило-Шумук/56544/За-східнім-обрієм-Спомини-про-пережите>.
201. Щоденник учительки Олександри Радченко // «Репресовані» щоденники. Голодомор 1932–1933 років в Україні / Упоряд. Я.Файзулін / УІНП. - Київ: Фенікс, 2018. – С. 31–114.
202. Эксперименту Милгрэма 50 лет. URL: <https://kontinentusa.com/50-let-spusty-eksperiment-milgrema/>.
203. Юрьева Л. История. Культура. Психические и поведенческие расстройства. – Киев: Сфера, 2002. URL: <http://lib.rus.ec/b/339081>.
204. Юрьева Л. Клиническая суицидология: Монография. – Д.: Пороги, 2006. – 472 с.
205. Юсім Ю. Лекційний курс «Основи соціального партнерства» (Конфліктологія). URL: <http://studentam.net.ua/content/category/24/192/86/>.
206. Як Голодомор позначився на українцях. URL: http://gazeta.ua/articles/life/_yak-golodomor-poznachivsia-na-ukrajincyah/362810.
207. Як це все пережити? URL: <http://psycholo.gy/yak-tse-vse-perezhyty/>.

208. Яневський Д. Дискусія В'ятрович – Портнов: знову, знову і знову. URL: <http://www.istpravda.com.ua/columns/2013/02/6/111717/>.
209. Яноші В. Аби не висовуватись, і я крав – за компанію. URL: <http://provinciyka.rv.ua/3050-abi-ne-visovuvatis-ja-krav-za-kompanju.html>.
210. Ят. Любовь к совку. URL: <http://blog.i.ua/user/2151380/857205/>.
211. Яценко А. Павло Тичина: від «буржуазного націоналіста» до співця Компартії. URL: <http://bukvoid.com.ua/digest/2011/02/01/083036.html>.
212. Carver J. Love and Stockholm Syndrome: The Mystery of Loving an Abuser. URL: <http://counsellingresource.com/quizzes/stockholm/index.html>.
213. Descilo T. Understanding and Treating Traumatic Bonds. URL: http://www.healing-arts.org/healing_trauma_therapy/traumabonding-traumaticbonds.htm.
214. Fabrique N., Romano S., Vecchi G., Van Hasselt V. Understanding Stockholm Syndrome. URL: <https://www.hSDL.org/?view&did=481801>.
215. Franklin C., Franklin A. Victimology Revisited: A Critique and Suggestions for Future Direction // Criminology. – Volume 14. – Issue 1. – p. 125–136, May 1976.
216. Graham D., Rawlings E., Rigsby R. Loving to Survive: Sexual Terror, Men's Violence, and Women's Lives. – New York and London: New York University Press, 1994. – 321 p. URL: <https://pdfs.semanticscholar.org/c3f2/4cac572b1295de503ca8881b9ffc84348a03.pdf>.
217. Maurel O. Why we must stop using corporal punishment/ Maurel O. Spanking – Questions and answers about disciplinary violence. URL: <https://www.nospank.net/qadv1-3.htm>.
218. Ochberg F. The Ties That Bind Captive to Captor. URL: <http://articles.latimes.com/2005/apr/08/opinion/oe-ochberg8>.
219. Social and Political Impact in the 100 Days of Genocide by Ernest Rugwizangoga. URL: <http://www.pbs.org/hopes/rwanda/essays.html>.

220. Report on Torture / Amnesty International. URL:
<https://www.amnesty.org/en/documents/ACT40/001/1975/en/>.
221. Rwanda: A Brief History of the Country. URL:
<https://www.un.org/en/preventgenocide/rwanda/historical-background.shtml>.
222. Rwandan Genocide. URL:
<https://www.history.com/topics/africa/rwandan-genocide>.
223. Rwanda. Transkript. URL:
<http://www.pbs.org/hopes/rwanda/transcript.html>.
224. Zorbas E. Reconciliation in Post-Conflict Rwanda. URL:
https://brill.com/view/journals/ajls/1/1/article-p29_3.xml?lang=en.